

ՄԵՐ

ՀԱՂԵԱՆԱԿՆԵՐԷ

-ՀԱՅՈՐ Ա

3(47.925)

U-66

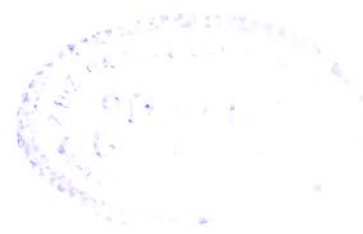

ՄԵՐ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՐ Ա

516h
4315

ԵՐԵՎԱՆ
2008

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(23)
Մ 660

«Մեր հաղթանակները» նախագծի հեղինակ
Գագիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հեղինակային խմբի ղեկավար
Սուրեն ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ

Հատորի հեղինակային խումբ
Սուրեն ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ
Արտակ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ (պ.գ.թ.)

Գիտական խմբագիր
Էդուարդ Լ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
պատմ. գիտ. դոկտոր

Մեր հաղթանակները.- Գ.1.
Մ 660 - Եր.: Նորավանք, 2008, 260 էջ

«Մեր հաղթանակները» քառահատորը նվիրված է մարտադաշտերում հայ ժողովրդի տարած հաղթանակների լուսաբանմանը: Առաջին հատորն ընդգրկում է հայոց պատմության հնագույն շրջանից մինչև Ք.հ. III դ. վերջը պատերազմների, արշավանքների ու ճակատամարտերի ընթացքում հայոց զինուժի տարած ռազմավարական և մարտավարական հաղթանակների համառոտ նկարագրությունը:

Գիրքը նախատեսված է ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

ԳՄԴ 63.3(23)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ժանկացած քաղաքակրթության հարատևում, ի թիվս այլ գործոնների, պայմանավորված է ռազմական մտքի բարձր մակարդակով և, իհարկե, պատերազմելու, հաղթանակելու կամքով ու կարողությամբ: Այս համատեքստում բացառություն չէ Հայկական քաղաքակրթության պատմությունը. այն նաև զարգացած ռազմարվեստի և հաղթանակների շարունակական ամբողջություն է: Մինչդեռ պետք է ընդունել, որ չնայած ռազմական ոլորտին առնչվող արժեքավոր պատմական վկայություններին և արդի առանձին հետազոտություններին, մեր հաղթանակների համակարգված վերլուծաբանական պատմությունն ըստ արժանվույն չի լուսաբանվել և չի ներկայացվել հայ ու միջազգային հանրությանը: Դա, ըստ մեզ, թերացում է ոչ միայն պատմագրության տեսանկյունից. Հայոց ռազմարվեստի վերաբերյալ հանրության իրազեկումն անխուսափելիորեն նպաստելու է արդի Հայության լայնախոհ և հաղթանակող, հոգեբանական բարդությամբ զերծ ինքնության վերաձևավորմանը: Մասնավորապես, այս հանգամանքներն ու խնդիրներն էին, որ դրդեցին մեզ ձեռնամուխ լինել **«Մեր հաղթանակները»** խորագիրը կրող նախագծի իրագործմանը:

Նախագծի շրջանակներում ներկայումս հրատարակվում է **«Մեր հաղթանակները»** քառահատորը, որի հիման վրա նախատեսվում է կազմել Հայ ռազմարվեստի հանրագիտարան: Նախատեսված է թարգմանել այդ հրատարակությունները՝ մեր ռազմարվեստն օտարալեզու հանրությանը ներկայացնելու նպատակով: Ենթադրվում է նաև, որ վերոնշյալ աշխատությունները հիմք են հանդիսանալու բազմաժանր շարժանկարային և թվային ձևաչափեր ստեղծելու համար:

Ընթերցողին առաջարկվող առաջին հատորում, որը հեղինակային խմբի եռամյա աշխատանքի արդյունքն է, ներկայացված է Ք.ա. 3-րդ հազարամյակից մինչև Ք.հ. 3-րդ դարն ընդգրկող պատմական շրջանը: Մոտ ժամանակներս լույս կտեսնի **«Մեր հաղթանակների»** երկրորդ հատորը, ուր տեղ են գտել 4-10-րդ դդ. ռազմական զարգացումները: Զուգահեռաբար հրատարակության են պատրաստվում աշխատության երրորդ (11-17-րդ դդ.) և չորրորդ հատորները: Վերջինում կներկայացվեն նաև Արցախյան պատերազմում մեր տարած փայլուն և համոզիչ հաղթանակները:

Ակնհայտ է, որ նման ծավալուն նախագծում թերացումները գրեթե անխուսափելի կլինեն. դա վերաբերում է հատկապես Ք.ա. 3-րդ և 2-րդ հազարամյակների շրջանին, որտեղ առկա է պատմական վկայությունների որոշակի պակաս: Բոլոր պարագաներում մեր հանրությունից ակնկալում ենք և՛ դիտողություններ, և՛ նախագծի արդյունավետ իրագործմանն ուղղված աջակցություն:

ԳԱԳԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

«Մեր հաղթանակները» նախագծի հեղինակ և ղեկավար

«Մեր աշխարհում էլ արիության շատ գործեր կան գործված, գրով հիշատակության արժանի»:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն,
Գիրք Ա, Գլուխ Գ

ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՀԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (Ք.Ա. 2492թ.)

ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Հայ ժողովուրդն իր դասականացված պատմությունը սկսում է Հայոց ծորի ճակատամարտում Բաբելոնի տիրակալ Տիտանյան Բելի զորքերի դեմ Հայկ Նահապետի տարած ՀԱՂԹԱՆԱԿՈՎ: Այն մեզ հայտնի է Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» «Հայկ և Բել» վիպասքից, որն այսօր էլ հայ ժողովրդի ինքնաճանաչման կարևոր խթաններից է: 2008թ. օգոստոսի 11-ին հայ ժողովուրդը տոնեց այս ՀԱՂԹԱԿԱՆ ճակատամարտի 4500-ամյակը: Այս պատկառելի տարեդարձը առիթ է վերինաստավորելու Հայոց պատմության բազմաթիվ հարցեր, այդ թվում ՀԱՅՈՑ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ:

Պահպանելով հայ ժողովրդի պատմության ավանդական շարադրանքը՝ մեր հաղթանակներին նվիրված այս աշխատությունը հարկ ենք համարում սկսել Հայոց ծորում Հայկ Նահապետի տոնած հաղթության նկարագրությամբ:

Վիպասքը

Ըստ Պատմահոր՝ Հայկ Նահապետը (Հապետոսյան Հայկը), չկամենալով ենթարկվել բռնակալ Տիտանյան Բելին, իր որդիների հետ հեռանում է հյուսիս՝ իր հայրենի երկիրը: Բելն իր որդու գլխավորությամբ պատվիրակություն է ուղարկում Հայկի մոտ, առաջարկում վերադառնալ ու հնազանդվել իրեն, սակայն, վճռական մերժում ստանալով, մեծ բանակով արշավում է Հայկի դեմ (տես քարտեզը):

Հայկը հավաքում է «իր որդիներին, թոռներին, քաջ և աղեղնավոր այրերին և իր ձեռքի տակ եղած այլոց» ու հասնում Վանա ծովակի ափը:

Հայկ Նահապետի արձանը Երևանում

Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Վարազա լեռան և Վանա լճի միջև գտնվող տարածքում՝ Հայոց ծոր գետի աջ ափին, գետաբերանից քիչ հեռու: Հայկի շարած *սեպածն* (անկյունով առաջ) *մարտակարգի* կենտրոնը մխրճվում է Բելի զորքի մեջ: Այդ ժամանակ էլ Հայկն իր *լայնալիճ աղեղը* լարում ու *եռաթև նետով* գետնին է տապալում բռնակալին: Բելի մեծաթիվ բանակը սարսափած ցրվում է:

Պատերազմը

Մովսես Խորենացին թշնամու նախահարձակ գործողությունների մասին գրում է. «Տիտանյան Բելը... **հետևակ զորքի ամբոխով գալիս հասնում է հյուսիս, Արարատի երկիրը, Կաղմոսի տան մոտ**»¹:

¹ Հատուկ շեշտվում է, թե Բելի բանակը բաղկացած էր միայն «հետևակից», որը թեև թվով շատ էր, սակայն հեծյալ զորամասեր չունեւ, ինչը վկայում է այն մասին, որ խոսքը հեծելազորի (մարտակառքերի) կիրառմանը նախորդած պատմական դարաշրջանի մասին է: Հետագա պատերազմները նկարագրելիս Մովսես Խորենացին առիթը բաց չի թողնում գովերգելու իր կազմակերպվածությամբ ու շեշտակի գրոհներով Առաջավոր Ասիայում հռչակված հայոց այրուծին կամ հիշատակելու մյուս երկրների հեծյալ զորամասերը:

Բելը հարձակումը սկսում է հարավից և առաջին հարվածը հասցնում Հայկի թոռ Կադմոսի տիրույթներին (Կադմոսի տուն): Կադմոսը խուսափում է հակառակորդի հետ բախումից, *նահանջում* ու միանում է Հայկին: Հյուսիսից լիճը շրջանցելով՝ Կադմոսին ընդառաջ է շարժվում նաև Հայկը: Նա արդեն ավարտել էր զորահավաքը և պատրաստ էր ակտիվ գործողությունների: Բելը չի կարողանում խոչընդոտել Հայկի կազմակերպչական բնույթի աշխատանքներն ավարտելուն ու Կադմոսի ուժերի հետ միավորվելուն:

Տեղեկանք. Վիպասքում նկարագրվող ռազմավարությունը (սահմաններ՝ շրջանների ուժերի նահանջը և գլխավոր ուժերին միանալուց հետո միայն մարտական գործողությունների մեջ մտնելը) Հայաստանում կիրառվում էր մինչև Արտաշես Ա-ի (Ք.ա. 189-160թթ.) ռազմական բարեփոխումը: Արտաշես Ա-ն սահմաններ՝ շրջաններում ստեղծում է մշտական զորք պահելու իրավունք ունեցող բղջիկություններ, որոնց վրա է դրվում սահմանների անվտանգության ապահովումը և հակառակորդին առաջին հակահարված հասցնելով հիմնական (թագավորական) ուժերի համար ժամանակ շահելու խնդիրը:

Բելի հրոսակներին երկրի կենտրոնական նահանգներ ներխուժել թույլ չտալու համար Հայկը որոշում է վճռական ճակատամարտում կանգնեցնել նրանց առաջխաղացումը և մարտի նախապատրաստական միջոցառումներ իրականացնում: Հակառակորդին ընդառաջ գնալով ու ճակատամարտի համար հարմար վայր հասնելով՝ Հայկը սպասում է, որ Բելի զորքը անցնի գետը:

Ճակատամարտի նախապատրաստումը

Ըստ Խորենացու՝ «Բելը մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ջրի (գետի) ձախ կողմում մի բլրակի վրա՝ իբրև դիտանոցում»: Բելի զորքերը նկարագրելիս Պատմահայրը, որպես քառասյին ուժի մարմնավորում, նրանց ներկայացրել է «անճոռնի ամբոխի զորությամբ» և «բազմություն անկարգ հրոսակի» արտահայտություններով: Պատմահայրը ընդգծում է, որ ոչ «հսկաները» և ոչ էլ նրանց «մեծ բազմությունը» չէին կարող Հայկին խուճապի մատնել:

Հայկի գործողությունները համապատասխանում են մարտավարական իրավիճակին: Հայկն իր զորքի մարտակարգը շարունակում է հակառակորդի թույլ կողմերը հաշվի առնելով: Հայկական ուժերը «կարգելով երեքանկյունի ձևով»՝ Հայկը իր վրա է վերցնում կենտրոնի անմիջական հրամանատարությունը, աջ զորաթևը հանձնում է որդիներին՝ Արամանյակի գլխավորությամբ, ձախ թևը՝ թոռներին՝ Կադմոսի գլխավորությամբ, որովհետև «աղեղ և սուր գործածելու մեջ կորովի մարդիկ էին»: Իսկ «մյուս բազմությունը» կանգնեցնում է հետևում՝ կազմելով սեպածև մարտակարգ:

Մարտավարության մի ամբողջ շարք հարցերի պարզաբանման համար կարևոր է թույլ թևերի ջախջախումից խուսափելու համար «*աղեղ և սուր գործածելու մեջ կորովի*» մարդկանց ընտրելու կանխամտածված լինելը: Սրակիրներն անմիջապես իրենց վրա էին վերցնելու թևային գրոհների կասեցումը, իսկ նետածիգները, թևերի ուղղությամբ նետահարելով, խափանելու էին թևանցումների իրականացումը: Ընդ որում, գիտակցելով զորաթևերի հրամայականի զոհվելու մեծ հավանականությունը՝ Հայկը և՛ Արամանյակին, և՛ Կադմոսին ոչ թե մեկական, այլ միանգամից երկուական տեղակալներ է նշանակում:

Տեղեկանք. Մարտից առաջ տեղակալի տեղակալ (մարտում հրամանատարի զոհվելու դեպքում տեղակալի և մարտի ընթացքում հրամանատարությունը ստանձնած տեղակալի զոհվելու դեպքում՝ երկրորդ տեղակալի) նշանակելու սկզբունքը եվրոպական երկրներում սկսեց կիրառվել միայն XVIII դ. և պայմանավորված էր հրետանու արագածության ու կրակի հզորության աճով: Հայոց բանակում հնագույն ժամանակներից կիրառվող այս սկզբունքի արդիականության մասին է վկայում և այն փաստը, որ նախօրոք երկրորդ (երրորդ) տեղակալի նշանակելու պահանջն այսօր պարտադիր է բոլոր երկրների բանակների մարտական կանոնագրքերում:

Լայնալիճ աղեղ

Ճակատամարտում Հայկի բանակի կողմից կիրառված զենքերից Պատմահայրը նշում է միայն *սուրն ու աղեղը*՝ հակառակորդին մեծ հեռավորության վրա (30 մետրից մինչև 250 և ավելի մետր) խոցելու և մերձամարտի համար նախատեսված հիմնական զենքերը: Պատմահայրը առանձնահատուկ պարծանքով նշում է «*լայնալիճ*» աղեղի կիրառությունը (որով մետի խոցման հեռավորությունը կարելի էր կրկնակի մեծացնել):

Հասկանալի է, որ միայն երկու տիպի զենքերով բանակը չէր կարող դուրս գալ վճռական ճակատամարտի: Կարելի է զենքերի մի քանի տեսակներ նշել, որոնք հնագույն ժամանակներից տարածված էին Հայկական լեռնաշխարհում (*տեգ, նիզակ, պարսատիկ, դաշույն* և այլն): Թվարկված զենքերի մի մասը բրոնզի դարում շատ ավելի տարածված էր, քան, ասենք, սուրը, որը շատ «թանկարժեք» լինելով՝ զենքի ամենատարածված տեսակը չէր կարող լինել:

Ճակատամարտից առաջ Հայկի արտասանած ճառի միջոցով ձևակերպվում է հայրենասեր հայի կյանքի ու պայքարի սկզբունքը:

Դիմելով զորքին՝ Հայկն ասում է. «Կամ մեռնենք և մեր ազգը Բելի ծառայության տակ ընկնի, կամ մեր մատների հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի և մենք հաղթություն տոնենք»: Հետևաբար, Հայկազուն սերունդներին ավանդվում է՝ ազգի նահապետից և թագավորից մինչև շինականը պատրաստ լինել հայրենիքի համար զոհվելու, և յուրաքանչյուրն իր տեղում *հավասարապես* պատասխանատու է հայրենիքի ազատագրման գործի համար:

Հաղթանակը

Ճակատամարտի առաջին փուլում Բելն ամբողջ ճակատով վճռական գրոհով փորձում է խախտել Հայկի բանակի մարտակարգը: Մարտը, որքան հնարավոր է արագ՝ առաջին իսկ գրոհով ավարտելու հույսով, Բելը բլրից իջել էր ներքև (տե՛ս սխեմա 1):

Երկրորդ փուլում Հայկի շարած մարտակարգը հակառակորդի զորաթևերին հարկադրել էր առաջանալ ու գրոհի անդրադարձման պահին փաստորեն հայտնվել էր Բելի բանակի կենտրոնում մխրճված դիրքում (տես սխեմա 2): «Այս անսպասելի տարակուսական դիպվածը տեսնելով Տիտանյան արքան զարհուրեց, և հետ քաշվելով սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր... որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամրանալ, մինչև բոլոր զորքը հասնի, որ պեսզի երկրորդ անգամ ճակատամարտ սարքի»: Հետևաբար, Հայկը ճիշտ էր ընտրել ոչ միայն ճակատամարտի վայրը, այլև ժամանակը:

Պատերազմի նկարագրության մեջ ոչ մի տեղ չի խոսվում Բելի կողմից գործը մասնատելու մասին, և նա ոչ թե մարտը դադարեցնելու կամ նահանջի հրաման է տվել, այլ ընդամենը որոշել է հետ քաշվել՝ բլրի վրայից մարտին հետևելու համար: Հետևաբար, վերջապահ ուժերը մարտադաշտին շատ մոտ պետք է լինեին, և Բելը նրանց տեղ հասնելու հետ մեծ հույսեր էր կապում: Հայկի փոքրաթիվ ուժերը, որոնք մինչ այդ մեծ դժվարությամբ կասեցրել էին առաջին գրոհը, չէին դիմանա էլ ավելի հուժկու երկրորդ գրոհին: «Աղեղնավոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, պինդ քարշում է լայնալիճ աղեղը» և, արձակելով երեքթևյան նետը, տապալում և սպանում է Բելին:

Բելը նետահարվում է այն ժամանակ, երբ նրա զինվորները շարունակվող մարտի պայմաններում անորոշության մեջ նրա վճռական քայլին էին սպասում, սակայն բռնակալի մեծաթիվ բանակի ամենաթույլ տեղը ինքը՝ բռնակալն էր։ Բելի բանակին Չայկական լեռնաշխարհի հարավն էին հասցրել նրա աշխարհակալական նկրտումները, ու նրա ցասումից վախն էր միայն համախմբում այդ տարասեռ ամբոխին։ Հետևաբար, Մովսես Խորենացին իրատեսորեն է նկարագրում Բելի սպանվելուց հետո սկսված խուճապը. «Իսկ ամբոխը, տես-

մեկով այսպիսի մեծ քաջության գործը, փախչում է, ամեն մեկը իր երեսը դարձած կողմը»:

Պատմահայրը, ամփոփելով իր խոսքը ճակատամարտի հաղթական ավարտի մասին, գրել է. «Մեր երկիրը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք»։ Հայկը և Հայկագունները շարունակեցին շենացնել Հայոց աշխարհը։

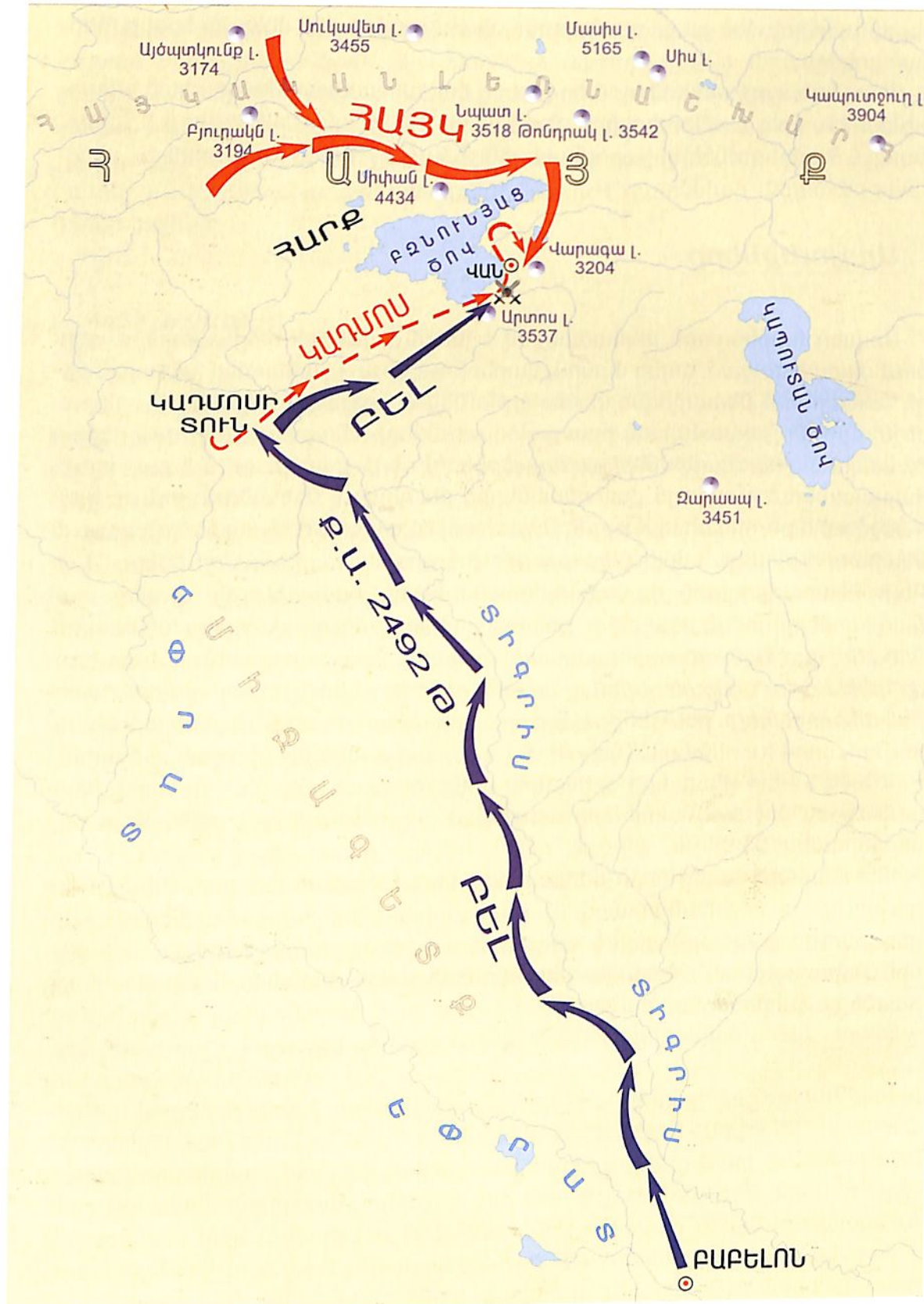
Արդյունքները

Մովսես Խորենացին ակնածանքով է խոսում *զենքին տիրապետելու գործում վարպետացած* Հայկի մասին, կարևորում ճիշտ նշանառման տիրապետելը, ակնարկում նետաձիգների հմտությունների կատարելագործման անհրաժեշտությունը, պատմական իրադարձությունների նկարագրմանը զուգընթաց բանակում *դիպուկածիզների (սնայպերների)* դերի բարձրացում է քարոզում: Հայաստանում հնագույն ժամանակներից թե՛ դիպուկ նետաձգություն էր պահանջվում և թե՛ հեռահարություն: Ուշագրավ է մաս կողմերի սպառազինության նկարագրությունը: Հայկը ներկայացվում է որպես *«աղեղնավոր հսկա»*: Իսկ Բելի նկարագրության ժամանակ տեսնում ենք *սաղավարտը, զրահը, ոտնագրահները, բազկակալները*, գոտուց կախված *սուրը, վահանը*, աջ ձեռքին՝ *միզակը*, այսինքն՝ ամբողջ սպառազինությունը: Որոշակիորեն ցույց է տրվում, որ *կարևորը ոչ այնքան զենքն ու սպառազինությունն են, որքան զենքին հմտորեն տիրապետելը*, թեև զենքը կարևոր նշանակություն ունի: Հիշենք այն հիացմունքը, որով Խորենացին պատմում է *«լայնալիճ աղեղի»* կիրառման մասին:

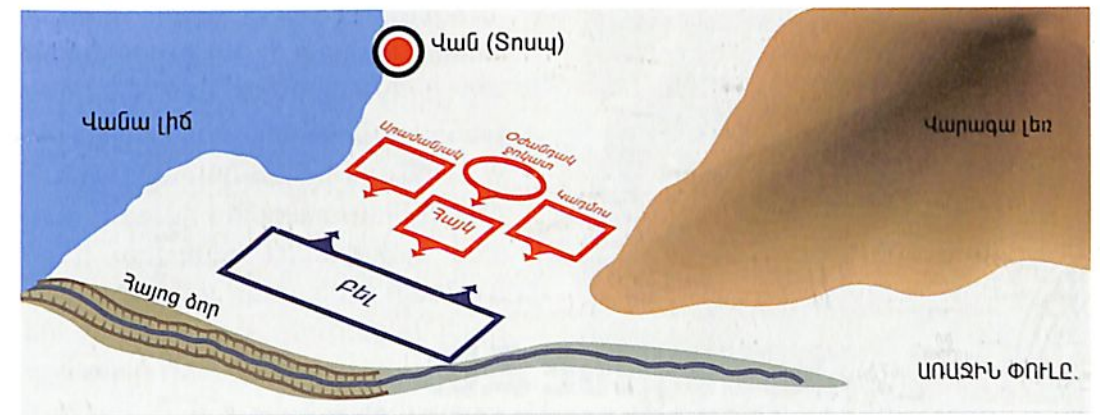
«Հայկ և Բել» վիպասքի օրինակով մենք տեսնում ենք, որ V դ. հայոց իրականության մեջ ռազմարվեստի տեսական վերլուծությունը բավական բարձր մակարդակ ուներ:

Հետևաբար, Հայոց ծորի ճակատամարտում տարած հաղթանակի նշանակությունը չի սահմանափակվում մարտավարական «շրջանակներով»: Այն ընդգրկում է ռազմարվեստի և ռազմատեսական մտքի զարգացման բավականին լայն շրջանակ՝ հետագա սերունդների առջև նորանոր հաղթանակների հասնելու գաղտնիքներ բացելով:

ԲԵԼԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ՀՅՈՒՄԻՍ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

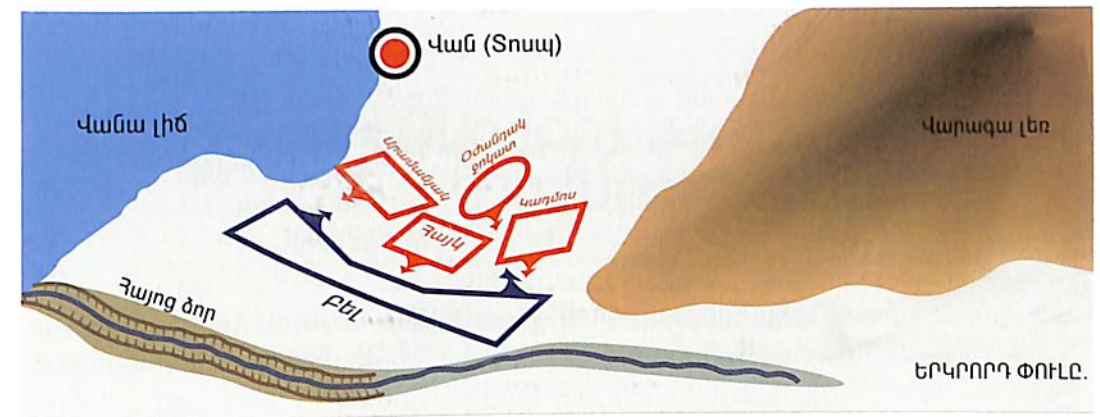

Սխեմա 1

ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ Ք.Ա. 2492Թ.

Սխեմա 2

ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ Ք.Ա. 2492Թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք.Ա. III ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀՈԳԵՔԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Հակառակորդին հոգեբանորեն ճնշելու կարողությունը ռազմարվեստում մշտապես խիստ բարձր է գնահատվում: Հատկանշական է, որ հոգեբանական պատերազմ վարելու մեծ վարպետ էին առաջին հայկական Արատտա պետության արքաները: Արատտայի տիրակալին են պատկանում առաջին հոգեբանական պատերազմ վարողի դասին՝ յ:

Ք.ա. III հազարամյակում Միջագետքի հարավում՝ Շումերում, կազմավորվել էին քաղաք-պետություններ: Ք.ա. XXVIII–XXVI դդ. գերիշխանության կենտրոն դարձավ Ուրուկ քաղաք-պետությունը: Իշխեց Ուրուկի I հարստությունը, որի երեք արքաներ էնմերքարը, Լուգալբանդան և Գիլգամեշը դառնում են շումերական դյուցազնավեպի գլխավոր հերոսները: Անկախ իր էպիկական բնույթից՝ այն կարևոր պատմական սկզբնաղբյուր է:

Արատտայի մասին ամենաամբողջական պահպանված բնագիրը

Տեղեկանք. Շումերները ստեղծել են աշխարհի հնագույն քաղաքակրթություններից մեկը: Ք.ա. III հազարամյակում նրանք բնակվում էին Հարավային Միջագետքում, իսկ մինչ այդ՝ Ք.ա. V հազարամյակում նրանց նախնիները բնակվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում: Հեռանալով այնտեղից՝ նրանք երկար ժամանակ պահպանել են կապը լեռնաշխարհի հետ: Այդ իսկ պատճառով Հայկական լեռնաշխարհի մասին հնագույն հիշատակությունները գտնում ենք շումերական գրավոր հուշարձաններում:

Դրանց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում շումերական դյուցազնավեպը, որի իմը մասերից (վիպերգերից) հիմնում հիշատակվում է Արատտա երկիրը, որը նույնացվում է Աստվածաշնչի Արարատ-Հայաստանի հետ: Արատտան հնագույն գրավոր արձանագրություններում հիշատակված Հայկական լեռնաշխարհի առաջին պետական կազմավորումն է, որի մասին տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. XXVIII–XXVII դարերին:

«Հոգեբանական պատերազմը»

Դյուցազնավեպի առաջին՝ «Էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը» բնագրում հաղորդվում է, որ Էնմերքարի և Արատտայի տիրակալի միջև ընթանում էր երկարատև պայքար դիվանագիտական բանակցությունների տեսքով, որն էլ բնագիրը վերծանող Ս. Ն. Քրամերի կողմից որակվեց որպես մարդկության պատմության մեջ «առաջին հոգեբանական պատերազմ»: Շումերի արքան պա-

հանջում է մետաղներ, քանկարժեք քարեր և վարպետներ՝ տաճարներ կառուցելու նպատակով: Ի պատասխան Արատտայի արքան պահանջում է մեծ քանակությամբ երկրագործական ապրանքներ, որոնցով հարուստ չէր լեռնային Արատտան: Շումերի արքան անցնում է սպառնալիքների, որին Արատտայի տիրակալը պատասխանում է նույն ոգով՝ անընդհատ ընդգծելով իր երկրի՝ սրբազան և ժողովրդի՝ աստվածընտրյալ լինելու հանգամանքը: Բանագնացները ստիպված էին չորս անգամ Շումերից մեկնել Արատտա և վերադառնալ:

Մեծամորի աստղադիտարանը, որտեղից Ք.ա. XXVIII-XXVI դարերում դիտարկել են Սիրիուսի ծագումը երկրագործական աշխատանքներ սկսելու համար

Հաղթանակ դիվանագիտական պայքարում

Ի վերջո, Շումերի արքան ստիպված էր տեղի տալ, և երկարատև բանակցություններն ավարտվում են հաշտությամբ ու տոնախմբությունների կազմակերպմամբ: Պայմանավորվածության համաձայն, շումերները պետք է Արատտա ուղարկեին երկրագործական ապրանքներ՝ փոխարենը ստանալով մետաղներ: Բացի այդ, Արատտայի վարպետները համաձայնում են Շումերում կառուցել ճարտարապետական կառույցներ:

Այդպիսով՝ համաշխարհային պատմությանն այսօր հայտնի առաջին «հոգեբանական պատերազմն» ավարտվում է մեր հայրենիքի՝ Արատտայի հաղթանակով...

Արշավանք Արատտայի դեմ

Շումերի և Արատտայի հարաբերությունները չէին սահմանափակվում միայն դիվանագիտական բանակցություններով, այլ վերածվում էին նաև ընդհարումների: Լուգալբանդայի մասին բնագրերում պատմվում է հետևյալը: Շումերական զորքի գլուխ անցած՝ էմներբարն արշավում է դեպի Արատտա: Արշավանքի մասնակիցների մեջ էր նաև Լուգալբանդան: Ճանապարհին, երբ զորքը հասնում է Ջամուա երկիր (Ուրմիո լճի հարավում), Լուգալբանդան մահացու հիվանդանում է: Թողնելով նրան այնտեղ՝ զորքը շարունակում է արշավանքը՝ պայմանով, որ վերադարձին վերցնեն Լուգալբանդայի մարմինը և տանեն հայրենի երկիր: Այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես է աստվածների և գերբնական ուժերի օգնությամբ նա առողջանում և հասնում բանակին:

Շումերական բանակը պաշարում է Արատտայի նույնանուն մայրաքաղաքը, սակայն մեկ տարվա ընթացքում չի կարողանում գրավել այն:

Պատմական տեղեկանք. «Քաղաքից տեղում էին նետեր, ինչպես անձրևն ամպերից, պարսատիկների քարերն անձրևի կաթիլների պես Արատտայի պարիսպներից թափվում էին ամբողջ տարին՝ աղմկոտ սուլոցով: Օրերն անցնում էին, ամիսները երկարում. տարին բոլորեց մի ամբողջ շրջան»:

«Էմներբարը և Լուգալբանդան» շումերական բնագրից (256-259 տողեր)

Արատտայի ռազմական հաղթանակը

Շումերական բանակը չկարողանալով գրավել Արատտա քաղաքը, ի վերջո, խայտառակ պարտություն է կրում: Հավանաբար, Արատտայի բանակը հակահարձակման անցնելով հասել է Շումեր: Այլ կերպ անհնար կլինի բացատրել Շումերում Արատտայի կառավարիչների, օրինակ՝ Դումուզիի¹ («որի քաղաքն էր Հայան (Սուբուրը)») «հայտնվելն» ու հարյուր տարի թագավորելը:

¹«Դումուզի» անունով հայտնի է Արատտայի հովանավոր աստվածը, որը որդին է իմաստության և տիեզերական ջրերի աստված Հայայի, ում պաշտամունքը կապված է Հայաստանի հետ և արտացոլվել է հայկական ավանդության Հայկի կերպարում, որը սկզբնապես լինելով աստված՝ հետագայում վերածվում է հայոց անվանադիր նախնի-նահապետի: Հետագայում Հայկի անվան հետ է կապվում նաև հունական դիցաբանության Օրիոնի անունով հայտնի համաստեղությունը:

Պատմական տեղեկանք. «Արատտա» երկրանունը գաղափարա-
շանային գրության պարագայում գրվում է Սուբուր երկրի գաղափա-
րագրով: Այսինքն՝ որոշակիորեն փաստվում է Արատտա-Սուբուր (Սու-
բարտու) նույնությունը...

Շումերա-աքադական մի շարք երկլեզու բնագրերում շումերերենի
«Հայա» (HA.A) տեղանվանը արեգներենում փոխարինում է Սուբուր երկ-
րանունը, ինչը ցույց է տալիս դրանց միևնույն երկրին վերաբերելը:
«Հայ(ա)» հիմքով ցեղանուն և տեղանուններ են հիշատակվում նաև Էբլա-
յի, Աշուրի, Խեթական տերության Բ.ա. III-II հազարամյակներով թվագրվող
բազմաթիվ բնագրերում, որոնք ակնառու են դարձնում Հայ(ա)-Հայասայի
(և Սուբուր-Սուբարտուի) կապը Հայք-Հայաստանի հետ: Մասնավորապես,
«հայ(ա)» ցեղանուն և տեղանուն են բազմիցս հիշվում Էբլայի բնագրերում
(Բ.ա. XXIII դ.), ընդ որում, առնչված Արմի ու Ազի քաղաքների հետ: «Հայա»
ցեղանունը հիշվում է Բ.ա. III-II հազ. սահմանագծով թվագրվող Աշուրից
գտնված մի բնագրում: Իսկ Խեթական արձանագրություններում Բ.ա. XV-
XIII դդ. հիշատակվում է Հայասա երկրանունը, որի -(ա)սա վերջավորու-
թյունը Խեթական տեղանվանակերտ մասնիկ է:

Համակարգի մեջ դիտելիս՝ ակնհայտ է Հայկական լեռնաշխարհի
հետ կապվող Հայա աստծո անվան, շումերա-աքադական, էբլայական,
հին աշուրական և Խեթական աղբյուրների «հայ(ա)» ցեղանվան, նրա-
նով կազմված տեղանունների և հայ ժողովրդի ինքնանվան ծագումնա-
բանական ընդհանրությունը»:

**Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ
երրորդ հազարամյակում..., էջ 49-54**

Լուգալբանդան օգնության է մեկնում Շումեր, սակայն, թե ինչ իրադարձու-
թյուններ են հաջորդում դրան, հայտնի չէ, քանի որ բնագրի վերջնամասը
վնասված է: Լուգալբանդայի վիպաշարքն ավարտվում է Շումերի՝ ասար
ծանր իրադրությամբ: Ամենայն հավանականությամբ, դրանով է ս... սնա-
վորված, որ նրան հաջորդում է Դումուզին: Ակնհայտ է, որ խոսքը Հակի
ռազմական գործողությունների՝ իրական հաղթանակի (հակահարձակման,
ռազմական գործողությունները հակառակորդի տարածք տեղափոխելու և
նրա տիրույթներում վարվող պատերազմում նրա գլխավոր ուժերի ջախջախ-
ման) մասին է:

Շումերի նկատմամբ Արատտայի ռազմական հաջողությունը Հայաստանի
զինված ուժերի պատմության ընթացքում գրավոր հիշատակված առաջին
հաղթանակն է: Սա ժամանակագրորեն համապատասխանում է Հայկական լեռ-
նաշխարհի հնագիտական մշակույթի աննախադեպ տարածմանը, որն առա-
ջին հայաստանյան տերությունն է:

Շումերական կնքադրոշմ՝ Հայա աստծո պատկերով (նրա ուսերից ելնող
երկու ջրաշիթերը խորհրդանշում են եփրատն ու Տիգրիսը)

Առաջին հայկական տերությունը

Հայկական լեռնաշխարհում Բ.ա. IV հազարամյակի կեսերից սկսվում է
շուրջ մեկ հազարամյակ տևած վաղբրոնզեդարյան մշակութային ժամանա-
կաշրջանը, որի ընթացքում ողջ Հայկական լեռնաշխարհը միավորված է մեկ՝
հայկական էթնո-հոգևոր միասնական գոտու մեջ: Միանման են ինչպես զինա-
տեսակները, այնպես էլ պաշտամունքային առարկաները, ճարտարապետա-
կան կառույցները, աշխատանքային գործիքները, կենցաղային իրերը, որոնք
լեռնաշխարհի մշակութային գոտուց դուրս հայտնի չեն: Այդ ժամանակաշրջա-
նում պետականության առկայության մասին են վկայում հնագիտական պե-
ղումների արդյունքները, որոնցում ակնհայտ են պաշտպանական կառույցներ,
քաղաքային կյանքին բնորոշ գծեր և պետականության այլ ցուցիչներ:

Կոթառավոր, սեպածև կացիներ, Բ.ա. III հազարամյակ

Անհրաժեշտ է նշել, որ նշված ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերից գտնված զինատեսակները բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն իրանի, Փոքր Ասիայի, Կովկասի և, հատկապես, Միջագետքի հնավայրերում: Ընդ որում, բացի զենքերից, Հայաստանից գտնվել են նաև դրանց ծուլման բազմաթիվ կաղապարներ, որոնք վկայում են տեղական արտադրության մասին: Ք.ա. III հազարամյակում մետաղամշակման կարևորագույն կենտրոն էր Մեծամորը:

Տերության սահմանները

Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ Ք.ա. մոտ XXVIII դարում Հայկական լեռնաշխարհից տեղի է ունենում մշակութային մեծ տարածում, որը հյուսիսում հասնում է Հյուսիսային Կովկաս (ժամանակակից Կուբանի երկրամաս, Չեչնիա, Ինգուշեթիա), հարավում՝ ժամանակակից Սիրիա և Պաղեստին, հարավ-արևելքում՝ Իրանական սարահարթի կենտրոնական շրջաններ, հարավ-արևմուտքում՝ Կիլիկիա: Մշակութային այս տիրապետությունը տևում է մինչև մոտ Ք.ա. XXVI դարը (տե՛ս քարտեզը):

Ք.ա. XXVIII-XXVI դարերի մշակութային ներթափանցման բնորոշ գծերից մեկը տարածքների մեծ մասի խաղաղ նվաճումն է. այդ իսկ պատճառով ժամանակին կարծում էին, թե դա եղել է մշակութային ազդեցություն կամ բնակչության որոշակի զանգվածների արտագաղթ: Վերջին տարիներին, սակայն, վերոնշյալ ժամանակաշրջանի մշակութային գոտու հուշարձաններում ևս գտնվել են պատերազմի, ռազմական ներխուժման հետքեր: Պատերազմի հետքերը հնագիտական պեղումների ժամանակ արտահայտվում են մոխրաշերտերով, որոնցում, սովորաբար, առկա են լինում ջարդված զենքերի կտորներ: Ակնհայտ է, որ նշված տարածքներում եղել է ինչպես ռազմական, այնպես էլ խաղաղ, առանց պատերազմի, մշակութային նվաճում: Սա մեզ հիշեցնում է Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանը, երբ նրա ռազմական նվաճումների կողքին տեղ գտան նաև խաղաղ նվաճման բացառիկ դեպքեր (Սելևկյան պետություն, Հրեաստան):

Առաջին հեծյալները

Նման աննախադեպ մեծ ընդգրկումը ենթադրում է նոր որակի փոխադրամիջոցների ցանցի առկայություն: Եվ դա ակնհայտ է ինչպես հնագիտության տվյալներից, այնպես էլ դրանց հետ համահունչ գրավոր հիշատակարաններ:

րից: Գրավոր աղբյուրներում սանձված ծիեր առաջին անգամ հիշատակվում են Արատտայում (Ք.ա. XXVIII-XXVII դդ.), ծառայելով որպես փոխադրամիջոց: Մինչդեռ շրջակա աշխարհում որպես փոխադրամիջոց ծառայում էին էշերն ու եզները: Պատահական չէ, որ շումերներն իրենց հեծյալներին կոչում էին «էշերի կողերը խթանողներ (կողերին հարվածելով քշողներ)»:

Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. IV-III հազարամյակների սահմանին ծիւղնտելացման մասին են վկայում նաև ինչպես կենդանիների պեղածո կմախքները (սանձված ծիերի ոսկորները ենթարկվում են յուրօրինակ ձևափոխության, ինչը չի հանդիպում անսանձ ծիերի մոտ), այնպես էլ հնագույն ժայռապատկերներում առկա ծիերի պատկերները: Ի դեպ, ծիավոր հեծյալ ռազմիկների առկայությունը հնագույն շրջանում բնորոշ է հնդեվրոպական աշխարհին, իսկ Հայկական լեռնաշխարհը կազմել է հենց հնդեվրոպական նախահայրենիքի միջուկը:

Եզրակացություն

Հայոց պատմության մեջ հիշատակված առաջին պետական կազմավորումը, որը սեպագիր սկզբնաղբյուրներում վկայված է Արատտա, Հայա և Սուբուր անվանումներով, դառնում է միջուկը մեր պատմության առաջին մեծ տերության: Այն իր ազդեցությամբ հանդերձ տևեց մի քանի հարյուրամյակ՝ Ք.ա. XXVIII-XXVI դարերը, և մեկ մշակութային գոտու մեջ միավորեց հսկայական՝ շուրջ մեկ միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածք, դառնալով միաժամանակ և՛ Հայոց պատմության առաջին տերությունը, և՛ Հայկական լեռնաշխարհից ընթացող մշակութային յուրօրինակ «համաշխարհայնացման» առաջին դրսևորումը:

ԱՌԱՋԻՆ ԲՈՆԱԿԱՆ
ՈՒ ՀԱՅՈՇ ԵՐԿՐԻ ԶՈՐՔԵՐԸ

Աքադական սպառնալիքը

Ք. Բա. III հազարամյակում Միջագետք էին ներթափանցել սեմական ցեղեր: Շումերական Քիշ քաղաքում իշխանությունը զավթում է սեմական ծագում ունեցող Սարգոնը: Այդ ժամանակաշրջանում ողջ Շումերն իր իշխանության ներքո էր միավորել Ուրուկի III դինաստիայի արքա Լուգալզիգեսին: Հալաժվելով ու փախուստի մատնվելով Լուգալզիգեսից՝ Սարգոնը հաստատվում է մինչ այդ աննշան Աքադ քաղաքում (Շումերից հյուսիս), վերափոխում զորքը և պատերազմ սկսում շումերական քաղաքների դեմ: Սարգոն Ա Աքադացին (Ք.ա. 2316-2261թթ.), տալով 34 ճակատամարտ, նվաճում է Շումերն ու կենտրոնական Միջագետքը՝ ստեղծելով պատմությանը հայտնի առաջին բռնապետությունը:

Երկանիվ սայլ, մարդկանց և կենդանիների արձանիկներ Չառիճից

Սարգսնի օրոք հզորացած Աբաղը գրեթե անընդհատ նվաճումների փուլ է թևակոխում և սկսում սպառնալ իր բոլոր հարևաններին, այդ թվում նաև Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումներին: Սարգոն Աբադացին, իր կառավարման տասնմեկերորդ տարում նվաճելով Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարմուտին և Էբլան», հասել էր մինչև Մայրիների և Արծաթի լեռները՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մատույցները (տե՛ս քարտեզը):

Ռազմավարությունը

Աքադական սպառնալիքն այնքան իրական էր, որ այստեղ չէին կարող չդիմել համարժեք քայլերի: Հզոր ախոյանի «ախորժակը» զսպելու համար համախմբվում են գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումները: Բռնապետի դեմ պայքարը գլխավորում է Սուբուր կամ Արման երկիրը¹, որը օր օրի իրական դարձող ներխուժման դեպքում առավել հավանական թիրախներից մեկն էր լինելու (տե՛ս քարտեզը):

Որտե՞ղ էր նպատակահարմար վճռական գոտեմարտի բռնվել հակառակոր-

¹ Սուբուրի (Սուբարտուի) և Արմանի՝ միևնույն երկրի տարանվանումները լինելու մասին տե՛ս Մովսիսյան, 2005, էջ 31-43 և 48-55:

դի հետ: Հավանական էին երկու տարբերակներ.

1. հակառակորդին ներքաշել դեպի լեռնաշխարհի խորքերը և լեռնային հյուժիչ պատերազմ պարտադրել նրան,
2. ներխուժել Աքադի տերության սահմանները և մարտական գործողություններ վարել հակառակորդի տարածքում:

Առաջին տարբերակն առավել անվտանգն էր, քանի որ Աբադի բանակը, որը լեռնային տեղանքում մարտական գործողությունների վարման և, հատկապես, լեռնային ամրությունների գրավման փորձ ու միջոցներ չուներ, չէր ունենա հաղթելու մեծ հնարավորություն:

Երկրորդ տարբերակի իրականացումը կապված էր մի շարք դժվարու-
թյունների հետ, որոնցից ամենամեծը հակառակորդի տարածքում (հիմնա-
կանում հարթավայրային տեղանք ունեցող Միջագետքում) մարտական
գործողությունների վարման անսովոր լինելն էր: Սակայն այս տարբերակի
իրականացման դեպքում Արմանի զորքերին օբյեկտիվորեն նպաստելու
էին նվաճված տարածքների բնակչության տրամադրությունները, որոնք
աքաղական իշխանություններից դժգոհ լինելով՝ լեռնցիներին ընդունելու
էին որպես իրենց ազատարարների: Հիմնականում այս նկատառումներով
առաջնորդվելով էին տարածաշրջանային գերտերության դեմ պայքարի ել-
նում Արման երկրի¹ և նրա շուրջը համախմբված ցեղապետությունների
զորքերը:

Պատերազմը

Արշավանքը սկսվում է Սարգոնի տիրապետության վերջին տարիներին: Ընդ որում, եթե մյուս դեպքերում արշավողը Սարգոն Ա Աքադացին է, այս դեպքում պատերազմ սկսողը Արման երկիրն է: Մեզ հասած բնագրերում նշվում է, որ պատերազմն ավարտվել է Աքադի հաղթանակով, ինչը, սակայն, խիստ կասկածելի է, քանի որ Սարգոնի թոռ Նարամ-Սուենը նույն Սուբուր-Արմանը ներկայացնում է իբրև մի երկիր, որը «երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր նվաճել»:

Անհնար է, որ հսկայածավալ տերությունը ստեղծած տիրակալի թոռն այն-
քան **անտեղյակ** լիներ իր իսկ պապի արշավանքների մասին, որ նրա կատա-
րած «մեծագործությունները» նսեմացնող այսպիսի արտահայտություն թույլ
տալը: Առավել անտրամաբանական կլինի կարծել, որ Նարամ-Սուենը որոշել է

¹ Աբաղակյան աղբյուրներում երկրանունը վկայված է «Արմանուն» տարբերակով: Տեղանվան վերջին -ուն մասնիկը աբաղերենի ուղղական հոլովի վերջավորությունն է: Բուն երկրանունն է «Արման», որը խեթական բնագրերում հիշատակվում է «Արմանի» տարբերակով. սրանք Հայաստանի «Արմենիա» անվան հնագույն հիշատակություններն են:

նորից գրավել իրեն պատկանող տարածքները և տեղյակ չի եղել այն մասին, թե այդ բոլոր հողերը արդեն իսկ նվաճվել ու իրեն են ժառանգվել:

Հայտնի է, որ Սարգոնի իշխանության վերջին շրջանում նվաճված երկրներում ծագում են ապստամբություններ, ինչը, մեծագույն հավանականությամբ, կապված էր Սուբուր-Արմանի արշավանքի և պատերազմում Աքադի կրած պարտությունների հետ: Բացառված չէ, որ արշավանքը սկսելիս, Արմանի զորքերը Աքադի հյուսիսային տիրույթների բնակչության հետ ինչ-որ կերպ կապ հաստատած և համատեղ գործողությունների պայմանավորվածություններ ձեռք բերած լինեին:

Ընդհանուր հաղթանակի կերտման գործում ապստամբները, օգտվելով հյուսիսային ճակատում Արմանի զորքերից Աքադի բանակի կրած պարտություններից, մի շարք հաջողությունների են հասնում: Նրանք նույնիսկ պաշարում են Աքադի տերության նույնանուն մայրաքաղաքը:

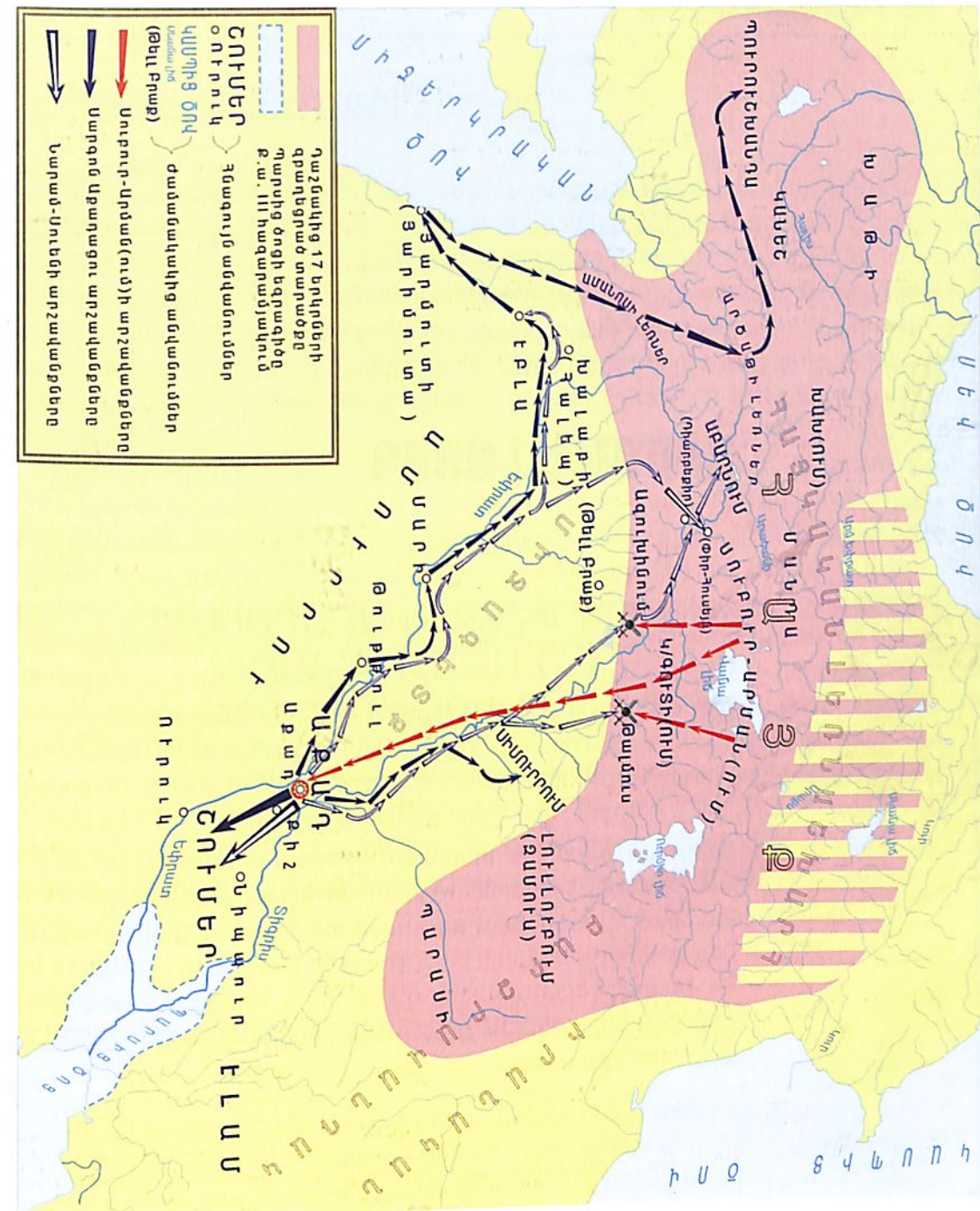
Սարգոնը, որն այլևս նորանոր նվաճումների մասին երազել անգամ չէր կարող, դժվարությամբ է կարողանում փրկել իր գահը:

Սարգոնի իշխանության ողջ ժամանակաշրջանն անցել էր բռնարարքներով՝ նրա դեմ բարձրացած ապստամբությունների պայմաններում, որոնք դաժանորեն ճնշվում էին. թերևս դա է հիմնական պատճառներից մեկը, որ ուշ շրջանի բնագրերում նրա վախճանը համարվել է սրբապղծության հետևանք:

Եզրակացություն

Մինչ օրս պատմությանը հայտնի առաջին բռնակալության հիմնադիր Սարգոն Աքադացին, որ ստեղծել էր աշխարհում առաջին մշտական բանակը, իր տերության սահմանները հասցնում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավային փեշերը, սակայն չի կարողանում նվաճել այն: Փոխարենը, Հայկական լեռնաշխարհից դեպի այլ երկիր մեր նախնյաց արշավանքը պատճառ և ազդանշան է դառնում բռնակալից նվաճված երկրներում ազատագրական պայքարի:

Աքադի դեմ Արման երկրի և դաշնակիցների արշավանքները Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս իրականացված առաջին հաղթարշավն են, ինչի մասին մեզ հայտնի է գրավոր աղբյուրներից:

ԱՐՄԱՆ ԵՎ ԱՔԱԴ

«ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐԱՐՈՒՄԻՉ
Ի ՎԵՐ ՈՉ ՈՔ ՉԻ ՆՎԱՃԵԼ
ԱՐՄԱՆ ԵՐԿԻՐԸ»

Աքադի չորրորդ տիրակալ Նարամ-Սուենը (Ք.ա. 2236-2200թթ.) Եփրատի և Տիգրիսի հոսանքներն ի վեր ձեռնարկում է բազմաթիվ արշավանքներ և որոշ հաջողություններ ունենում: Սակայն ի վերջո հաղթանակներն ուղեկցում են Հայկական լեռնաշխարհի զորքերին և նրանց դաշնակիցներին, իսկ միջազգետքյան բռնակալն ընկնում է հայոց քաջարի մարտիկների սրից...

Պատերազմի առաջին շրջանը

Ըստ այսօր վերականգնվող ժամանակագրության, Նարամ-Սուենի հյուսիսային արշավանքներից առաջինն ուղղված էր Արման (Սուբուր, Սուբարտու) երկրի դեմ, որի ընթացքում երկու զորքերի միջև ճակատամարտ է տեղի ունեցել Թալմուս բնակավայրի մոտ (ժամանակակից Մոսուլից 40 կմ հյուսիս, Խոշր գետի ափին), հավանաբար, Սուբուր-Արմանի հարավային սահմանի մոտ: Ակնհայտ է, որ հակառակորդին երկրի կենտրոնական շրջաններ ներխուժել թույլ չտալով՝ Արմանի բանակի հրամանատարությունը ձգտում էր երկիրը զերծ պահել ավերածություններից:

Համարձակորեն հակառակորդի դեմ շարժվելը և սահմանային շրջաններում վճռական ճակատամարտով նրա առաջխաղացումը կասեցնելը մի կողմից վկայում է Արմանի ռազմական (նաև՝ քաղաքական) հզորության, մյուս կողմից՝ հայկական ռազմարվեստի զարգացման բարձր մակարդակի մասին: Ք.ա. III հազարամյակում ռազմարվեստի, ինչպես նաև ռազմաիրավական մտքի զարգացման կարևոր վկայություններից է նաև, որ հզոր հակառակորդի դեմ պայքարում Արմանի Ռիշ-Թեշուբ արքային կարճ ժամանակում հաջողվում է Աքադի բռնակալի կամայականություններից դժգոհ երկրների միասնական ճակատ ձևավորել: Ավելին, հյուսիսում Նարամ-Սուենի դեմ կազմված առաջին հզոր ռազմական դաշինքը դեկավարում է հենց Արմանը: Ի դեպ, հայտնի է, որ Ռիշ-Թեշուբի առաջնորդությամբ մարտնչում էին դաշնակից տասնյոթ երկրների¹ զորքերը: Պատելով Սուբուր-Արմանի հարավային սահմանի մոտ ճակատամարտերի կրկնվելուց՝ պետք է ենթադրել, որ առաջին ճակատամարտերն ավարտվել են Նարամ-Սուենի պարտությամբ, քանզի հակառակ դեպքում, մա կշարունակեր առաջխաղացումը:

Պատերազմի երկրորդ շրջանը

Եվս մի շարք արձանագրություններ վկայում են Սուբուր-Արման երկրի հարավային Ազուխինում բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի կամ մի քանի ճակատամարտերի մասին: Ռազմական զործողությունների այս փուլում Նարամ-Սուենն Ազուխինում մոտ ժամանակավոր հաջողության է հասնում: Թելլ Բրաք հնավայրի տարածքում (Հյուսիսային Միջազգետքում) կառուցում է ամրոցը հենակետ դարձնելով՝ Նարամ-Սուենը մի քանի արշավանք է ձեռնարկում դեպի շրջակա տարածքները: Նա հասնում է մինչև «ակունքը Տիգրի-

¹ Հնագույն բնագրերում «երկիր» են կոչվում ինչպես երկրները, այնպես էլ նահանգները, գավառները, քաղաք-պետությունները:

սի (և) ակունքը Եփրատի» (Ամիդ/Դիարբեքիից մոտ 25 կմ հյուսիս-արևելք), ուր իր պատկերաքանդակով և արձանագրությամբ կոթող է թողնում:

Հայկական Տավրոսի լեռնազանգված մտնելը և դեպի հյուսիս առաջանալը համարվել է բացառիկ հերոսություն, ինչը երևում է Նարամ-Սուենի գահակալության տարիները այդ իրադարձություններով անվանակոչելու փաստից: Դրանք վկայում են Տիգրիսի և Եփրատի ակունքները հասնելու, Սուբուր-Արմանի դեմ պատերազմի, Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներում գտնվող Աբարնում (Ամարնում) երկրի դեմ արշավելու մասին: Ընդ որում, նրա արձանագրություններում մատնանշվում է Սուբուր-Արման երկրի գտնվելու վայրը՝ «Վերին ծովի ափերին», այսինքն՝ Վանա լճի ավազանում:

Եփրատի վերին հոսանքի երկրները արշավելու մասին է պատմում Նարամ-Սուենի ամենածավալուն արձանագրություններից մեկը, որում Արմանը ներկայանում է որպես աննվաճ երկիր:

Պատմական տեղեկանք. «Քանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր կարողացել նվաճել Արմանն ու Էբլան,

Ներգալն¹ (իր) զենքով ճանապարհ բացեց Նարամ-Սուենի՝ հզորի համար, և տվեց նրան Արմանն ու Էբլան:

Եվ նա տվեց նրան Ամանուսը՝ Մայրիների լեռը, ու Վերին ծովը...

Երբ Դագանը² որոշեց ճակատագիրը Նարամ-Սուենի՝ հզորի, նրա ձեռքը հանձնեց Ռիդ/շ-Թեշուբին (Ռիդ/շ-Ադադին)՝ Արմանի արքային,

և (երբ) նա (Նարամ-Սուենը) անձամբ հաղթեց նրան իր (պալատի) մուտքի կենտրոնում,

նա (Նարամ-Սուենը) իր արձանը քանդակեց դիորիտից և նվիրեց (այն) Սին (Լուսնի) աստծուն:

Այսպես է ասում Նարամ-Սուենը՝ հզորը, արքան (աշխարհի) չորս կողմերի. «Դագան աստվածը տվեց ինձ Արմանն ու Էբլան, և ես հաղթեցի Ռիդ/շ-Թեշուբին՝ Արմանի արքային»:

RIM-SGP, էջ 132-135; Սովսիսյան, 2005, էջ 151-152

Արձանագրության շարունակության մեջ նշվում է նվաճված տարածքում ամրոց կառուցելու և Նարամ-Սուենի պատկերով ու արձանագրությամբ կոթող կանգնեցնելու մասին: Վերջին երկու միջոցառումները, ամենայն հավանականությամբ, կապվում են Թելլ Բրաք և Փիր-Հուսեյն հնավայրերի հետ:

Ռազմական դաշինքը

Արման (Արմանի) երկիրը հիշատակվում է Ք.ա. II հազարամյակում գրի առնված «Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները» անվանումը ստացած խեթերեն բնագրում, որը հաղորդում է միջագետքի արքայի դեմ ելած տասնյոթ երկրների դաշնության մասին: Դաշնակից 17 երկրները տարածված են եղել Փոքր Ասիայի կենտրոնից մինչև Ուրմիո լճի ավազանի հարավային շրջանը, իսկ Արմանը գտնվել է Արևմտյան Տիգրիսի սնման տարածաշրջանում:

Նարամ-Սուենի՝ Ամիդի շրջան մտնելը, հուշակոթող թողնելը և արձանագրությունները, թերևս, վկայում են նրա ունեցած ժամանակավոր հաջողության մասին, ինչը, սակայն հաղթանակ չէր դաշինքի նկատմամբ: Նարամ-Սուենի դեմ դաշնակցած տասնյոթ երկրների մասին է պատմում նաև «Քութայի արքայի լեգենդը» անունով հայտնի բնագիրը, որում արդեն դաշինքի առաջնորդ է հիշատակվում Ուրմիո լճի հարավում գտնվող Լուլլուբում երկրի արքա Անուբանինին: Դաշնակից երկրների 90 հազարանոց բանակի տիրապետության տակ էին միավորվել Փոքր Ասիայի կենտրոնից մինչև Էլամ (հարավարևմտյան Իրան) ընկած տարածքները, այսինքն՝ գրեթե նույն տարածքը, որը զբաղեցնում էր Արման երկրի ղեկավարած տասնյոթ երկրների դաշինքը:

Նշանակում է՝ դաշինքի ղեկավարումն անցել էր Արմանից Լուլլուբումին (որոշ ժամանակ անց էլ այն կփոխանցվի Կուտիական երկրին), ինչը պայմանավորված էր դաշինքի կառավարման համակարգով:

Հայկական լեռնաշխարհի տարածքներից բնագրում հիշատակվում են Ուման-Մանդան (Վանա լճից հյուսիս և հյուսիս-արևելք), «Ծովերը» (իմա՝ Վանա և Ուրմիո լճերը), Գուտիումը (Կորդվաց աշխարհը Վանա լճի հարավում), ընդ որում, նշվում է, որ բոլոր զորքերը հավաքվել էին «Սուբարտուի կենտրոնում», այսինքն՝ Վանա լճի ավազանի կենտրոնական մի

¹ Կառուցվածքային, քիմիականության ամբիոսիստիկ աստված է:

Անուբանինից մեզ է հասել ժայռափոր կոթող՝ պատերազմի ինանա-իշտար դիցուհու և իր պատկերով ու աքաղերեն արձանագրությամբ, որում նա ներկայանում է «*հզոր արքա, արքա Լուլլուբունի*» տիտղոսներով: Չափազանց վնասված արձանագրության մեջ հիշատակվում են Վերին և Ներքին ծովերը (Վանա լիճը և Պարսից ծոցը):

Անուբանինի կոթողը իր և հաղթանակի դիցուհու պատկերով

Աստվածների նզովքը

Նարամ-Սուենի մասին «Քութայի արքայի լեգենդը» ստեղծվել է շումերների միջավայրում, այնտեղից տարածվել նաև Փոքր Ասիայում և Ք.ա. II հազարամյակում գրի առնվել խեթերենով: Այն ենթարկվել է գեղարվեստական մշակման՝ ճշգրիտ պահպանելով Ք.ա. XXIII դ. իրադարձություններն ու հատուկ անունները: Բնագրի մեզ հետաքրքրող հատվածում խոսքն ասվում է Նարամ-Սուենի անունից:

Պատմական տեղեկանք. «Երբ եկավ առաջին տարին, ես ուղարկեցի 120 հազար զորք, բայց ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ, երբ երկրորդ տարին եկավ, ես ուղարկեցի 90 հազար զորք, բայց ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ, երբ երրորդ տարին եկավ, ես ուղարկեցի 60700 զորք, բայց ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ, ես այլալվեցի, շփոթվեցի, մթագնեցի, վշտաբեկ, ուժասպառվեցի: Այսպես ես ասացի իմ սրտում, սրանք էին իմ բառերը. «Ի՞նչ ունեցա ես՝ իմ թագավորությանը ցույց տալու: Ես արքա եմ, որ չի բերում ծաղկում իր երկրին: Ես արքա եմ, որ չի բերում բարգավաճում իր ժողովրդին»...»:

Հատված Նարամ-Սուենի մասին խեթական լեգենդից (84-92-րդ տողեր)

Փաստորեն, Նարամ-Սուենը դաշնակից զորքերի դեմ է ուղարկում երեք բանակ՝ 120 հազար, 90 հազար և 60700 զինվորներով, որոնցից ոչ մեկը չի վերադառնում: Որքան էլ այս թվերը վիպականացված լինեն, Միջագետքում և Փոքր Ասիայում տարածված այս բնագիրը (և վերջինիս նախօրինակները) միանշանակորեն վկայում են Հայկական լեռնաշխարհի զորքերի տարած լիակատար ու բացառիկ հաղթանակների մասին:

Եզրակացություն

Հատուկ ուշադրության է արժանի «ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ» արտահայտությունը: Եթե մի կողմից ակնհայտ է, որ զործ ունենք վիպական չափազանցության տիպիկ օրինակի հետ, ապա մյուս կողմից այս արտահայտությունը հայոց մարտավարության ակունքների բացահայտման հնարավորություն է տալիս: Ըստ ամենայնի, հնագույն շրջանի հայ զորավարները կիրառել են թշնամու զորքերը շրջափակումներով *լիակատար ոչնչացնելու մարտավարությունը*: Բավական է հիշել, որ լեռնային (լեռնանտառային) կտրտված տեղանք ունեցող Հայկական լեռնաշխարհում այս մարտավարության իրականացման բոլոր հնարավորությունները կային և զորավարները պետք է որ այս հնարքին դիմեին: Աքաղի բռնապետի դեմ պայքարում կիրառված ռազմարվեստի մասին նկարագրությունները մոր լույս են սփռում հայոց ռազմարվեստի ակունքների հիմնահարցի վրա և հնարավորություն տալիս մերովի մեկնաբանելու հայոց հաղթանակների մարտավարությունը: Ինչպես հետագայի պատերազմների ու ճակատամարտերի նկարագրություններում կտեսնենք՝ երկիր ներխուժած հակառակորդի ոչնչացման հաստատականությամբ պայքարի ելած հայորդիները բազմիցս հաջողությամբ կիրառել են այս հնարքը: Այն կազմել է Ք.հ. V դարից հայոց ռազմարվեստում տիրապետող դարձած ապստամբական մարտավարության կարևորագույն բաղկացուցիչներից մեկը:

ԿՈՒՏԻԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐՆ ԱՔԱԴԻ ԴԵՄ

Ք.Ա. XXIII-XXII դարեր

ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԹԻՉ ԱՌԱՋ

XIX դարում սկսված և մինչ օրս շարունակվող հնագիտական պեղումների արդյունքում Հայկական լեռնաշխարհից շատ մեծ հեռավորության վրա հայտնաբերվում են զենքեր, որոնց ծուլման կաղապարները գտնվել են Հայաստանի հնավայրերում: Երկար ժամանակ անհասկանալի էր մնում, թե ինչու են Հայկական լեռնաշխարհում ծուլված զինատեսակները Ք.ա. XXIII-XXII դարերում հայտնվել Առաջավոր Ասիայի հեռավոր երկրներում...

Հակամարտող կողմերը

Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների 17 երկրների՝ Աքադի տիրակալ Նարամ-Սուենի դեմ կազմավորված դաշինքը սկզբում ղեկավարում էին Արմանի, ապա Լուլլուբունի արքաները: Որոշ ժամանակ անց՝ Ք.ա. մոտ 2200թ. Կուտիական երկիրը ստանձնում է Հին աշխարհի ամենահզոր ռազմական դաշինքի՝ զինված ուժերի առաջնորդությունը (տե՛ս քարտեզը):

Կուտիական դաշինքի վտանգն այնքան շոշափելի էր, որ Աքադի տիրակալը դեպի Էլամ (Իրանի հարավ-արևմուտքում) կատարած արշավանքի ժամանակ ոչ թե սովորական դարձած ավերածություններ է գործում, այլ Էլամի արքայի հետ հաշտության ու փոխօգնության պայմանագիր է կնքում՝ փորձելով ձևավորել հակակուտիական միություն: Դա մինչ օրս պատմությանը հայտնի առաջին արձանագրված դաշնագիրն է, որն ունի հետաքրքիր առանցքային ձևակերպում՝ «Նարամ-Սուենի թշնամին իմ թշնամին է, Նարամ-Սուենի բարեկամն իմ բարեկամն է»: Էլամի արքայի մի արձանագրության մեջ կուտիական երկիրը՝ «Կուտու» ձևով, հիշվում է նրա թշնամի երկրների ցանկում, որոնց դեմ պատերազմել է ինքը:

Արշավանքների մեկնակետը

Կուտիական երկիրը գտնվել է Վանա լճի ավազանից հարավ՝ համապատասխանելով հետագա Մեծ Հայքի Վասպուրական և Մոկք աշխարհների հարևանությամբ գտնվող Կորդվաց աշխարհին՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային երկրամասին: Հնագույն այդ երկրամասի անմիջական հարևանությամբ հիշատակվում են Կադմուխի (Կադմես կամ Կադմուսի տուն), Բաբխի, Ութուատրի, Մեհրի և Կուլմանու երկրամասերը, որոնք քարտեզի վրա գծում են Ռուատրի, Մեհրի և Կուլմանու երկրամասերը, որոնք քարտեզի վրա գծում են շրջանագիծ, որի կենտրոնում Կորդուք-Կուտիական երկիրն է: Դրանով ոչ միայն վերականգնվում է մեր հնագույն պատմության փառահեղ մի դարաշրջանը, այլև լուծում են ստանում Հին Արևելքի պատմության ուսումնասիրության բազմաթիվ վիճահարույց հարցեր:

Հետագա դարաշրջանների մի շարք սեպագիր արձանագրություններում ևս Հայաստանը հանդես է գալիս որպես «Կուտիական երկիր», ինչը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ այն Հայաստանի տարանվանումներից մեկն է:

Ռազմական օգնությունը

Իր իշխանության հենց սկզբից Նարամ-Սուենը մեծ հարված էր հասցրել միջագետքյան բնիկ իշխանատոհմերին և քրոնթյանը՝ առաջիններից զրկելով

տոհմական տիրույթներից, իսկ քրմական կարևորագույն պաշտոններում իր մերձավորներին նշանակելով: Վերջին միջոցառման արդյունքում հնարավոր է դառնում նախադեպը չունեցող սրբապղծությունը. Նարամ-Սուենն իրեն հռչակում է «աստված»՝ կործանելով աստվածների տաճարները և հաստատելով իր անծի պաշտամունքը: Դա առաջ է բերում նոր ընդվզում, որի ճնշման նպատակով փառամոլ բռնակալը գրոհում է շումերների սրբազան Նիպպուր քաղաքի վրա: Ըստ «Աքադի նգովումը» պատմավիպական բնագրի, սրբապղծությունից զայրացած մեծ աստվածները նգովում են Աքադը, իսկ գերագույն աստված Էն-լիլը (որի պաշտամունքի կենտրոնը Նիպպուրն էր) լեռներից Աքադի դեմ է ուղարկում կուտիական մեծաթիվ զորքերը:

Այս տողերում պետք է տեսնել շումերական քրմության խնդրանքով կուտիական զորքերի օգնության գալու պատմության վիպականացումն ու դիցաբանական գունավորումը:

Արշավանքները

Եվ օգնությունը չի ուշանում. Միջագետքի կենտրոն են արշավում կուտիական դաշինքի զորքերը, որոնց դեմ պատերազմում էլ ինքնակոչ «աստվածը» սպանվում է:

Կուտիական առաջնորդը Աքադի հարևանությամբ գտնվող արևի պաշտամունքի կենտրոնում՝ Սիպար քաղաքում կանգնեցրած արծաճագրության մեջ ներկայանում է «աշխարհի չորս կողմերի թագավոր» տիտղոսով, որը նա խլել էր պարտված Նարամ-Սուենից: Նույն տիտղոսն է կրում կուտիական առաջնորդի որդին:

Արծաթե գավաթ՝

րամ-Սուենի որդու՝ միայն «Աքադի արքա» տիտղոսը կրող Շար-կալի-շարիի մահից հետո կուտիական զորքերին հաջողվում է տիրանալ Աքադին ու Շումերին և իրենց տերության սահմանը հասցնել Պարսից ծոցի ջրերին: Քիչ անց կուտիական գերիշխանությունը տարածվում է նաև Էլամի վրա, որը Նարամ-Սուենի դաշնակիցն էր և պատերազմել էր ընդդեմ կուտիական զորքերի:

Այդ դեպքերից հետո շուրջ յոթ տասնամյակ շարունակվում է հնագույն Հայոց պատմության կարևորագույն փուլերից մեկը՝ գերիշխանությունը Առաջավոր Ասիայի զգալի մասի վրա:

Հաղթանակները

Փաստորեն, կուտիական տերության պատմությունը կարելի է բաժանել երեք փուլերի:

Առաջին փուլում կուտիական զորքերը հաստատվում են Միջագետքի հյուսիսում և այնտեղից արևելք ընկած շրջաններում (Սինուրում, Լուլլուբում, Ուրբիլում և այլն): Այս փուլը ժամանակագրորեն համընկնում է Նարամ-Սուենի իշխանության վերջին տարիների հետ:

Երկրորդ փուլը կարելի է համարել Նարամ-Սուենի տապալումից մինչև Շար-կալի-շարիի մահն ընկած ժամանակամիջոցը: Այդ փուլում կուտիական գերիշխանության հարավային գիծը հասավ Աքադի տերության հյուսիս, հակառակորդ կողմերի միջև տեղի ունեցան մի շարք բախումներ:

Երրորդ փուլում՝ Շար-կալի-շարիի մահից հետո, կուտիական գահակալները տիրանում են Շումերին և Աքադին, ապա նվաճում Էլամը և մինչև ներքին տիրակալության ավարտը (շուրջ յոթ տասնամյակ) տիրում են Առաջավոր Ասիայի մեծ մասին:

«Վերածննդի» տերությունը

Հայոց աշխարհից տարածվող՝ կուտիական անունով հայտնի տերության ընդհանուր տևողությունը շուրջ հարյուր տարի է կազմել: Տերության տարածքային ընդգրկման մասին պատկերացում են տալիս կուտիական դարաշրջանի Միջագետքի ամենահայտնի կառավարիչ Գուդեայի արձանագրությունները: Սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տերության արևելյան սահմանները ներառել են Էլամը, իսկ արևմտյան սահմանները՝ Ամանուսի (Մայրիների) լեռները: Տերության մեջ ընդգրկված է

Դիցաբանական էակի արձանիկ կուտիական դարաշրջանի Միջագետքից

ընկած հարակից տարածքներով: Հարավում սահմանը հասել է Պարսից ծոց: Գյուլիստուն տերությունը ներառել է Հայկական լեռնաշխարհի բավական մեծ մի հատված (հնարավոր է՝ ողջ լեռնաշխարհը): Գուդեայի բնագրերը հիշատակում են Մենուա լեռները, որոնք վաղուց համադրվել են սեպագիր աղբյուրների Մանա երկրի (Ուրմիո լճի ավազանի հարավում) և Հին Կտակարանի Միննի թագավորության հետ (որն Աստվածաշնչի թարգմանություններում հանդես է գալիս «Արմենիա» անվամբ կամ որպես «Արարատյան թագավորություններից» մեկը): Ընդ որում, ուղիղ կապ է դիտարկվում լեռների և Վանի թագավորության արքա Մենուայի անունների միջև: Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող մյուս տարածքը խախտում լեռներն են Եփրատի վերին հովտում, որտեղից բերվել է ոսկի:

Տապալելով աքադական բռնապետությունը և իրենց գերիշխանությունը տարածելով Առաջավոր Ասիայի մեծ մասի վրա՝ Հայկական լեռնաշխարհի Կադմեա տնից սերող տիրակալները լիովին վերափոխում են աքադական վարչական համակարգը և վերականգնում շումերական ավանդական հոգևոր ու աշխարհիկ կարգերը: Վերսկսում են գործել ավագների խորհուրդն ու ժողովրդական ժողովները, որոնք ընտրում էին իշխանավորին:

Հին Հայոց պատմության կուտիական դարաշրջանից մեզ հասած միջագետքյան բնագրերը պատմում են հիմնականում մաքրագործումների և կրոնական բնույթի այլ իրադարձությունների մասին. դա շումերական հոգևոր ավանդույթների վերականգնման դարաշրջան էր, և պատահական չէ, որ «շումերական վերածնունդը» սկսվեց հենց այդ ժամանակ:

Եզրակացություն

Սուրբ ծեսերի կամ օրենքների երկրից՝ Հայաստանից սերող արքաների տիրապետությունը պայմաններ է ստեղծում **շումերական վերածննդի** համար:

Հարկ է նշել, որ արդարությունը վերականգնած արքաների մասին հիշողությունը երկար է պահպանվել Միջագետքում. գերիշխանության ավարտից ավելի քան կես դար անց Լագաշ քաղաքի իշխանները շարունակում էին կրել նաև «կուտիական երկրի կառավարիչ» տիտղոսը: Լագաշը դեռևս Ք.ա. XXV-XXIV դարերում հայտնի էր արդարության ու ազատության համար մղվող պայքարի մասին ավանդույթներով, և հենց այդ քաղաքն էր դարձել կուտիական իշխանության պատվարը Միջագետքում:

Այն հարցը, թե ինչու էին XIX դարից սկսված հնագիտական պեղումների արդյունքում Հայկական լեռնաշխարհից շատ մեծ հեռավորության վրա հայտնաբերվում զենքեր, որոնց ծուլման կաղապարները գտնվում են Հայաստանի հնավայրերում, ստանում է իր պատասխանը կուտիական առեղծվածի լուծմամբ: Այդ զենքերը գտնվում էին Հայաստանից մեծ հեռավորության վրա, քանի որ մեր երկրից էին գնացել այդ զենքերը կրող զինվորները:

Միջագետքի կառավարիչ Գուդեայի արձաններից

Ռազմաքաղաքական իրադրությունը

Ութուխեգալի իշխանությունը կարճ է տևում: Նրա մահից հետո գերիշխանությունն Ուրուկից անցնում է Ուր-Նամմուին, որն էլ դառնում է Ուրի III հարստության (Ք.ա. 2112(?)–2003թթ.) հիմնադիրը: Ուր-Նամմուից մեզ է հասել այսօր աշխարհում հայտնի հնագույն օրենսգիրքը:

Ուրի III հարստության արքաները վերցնում են արքայական տիրակալների «Շումերի և Աքադի արքա» տիտղոսը: Ստեղծվում է հսկա բյուրոկրատական ապարատով պետական համակարգ, որը նպաստում է հինարևելյան տիպի բռնապետության վերջնական հաստատմանը: Հարստության երկրորդ արքա Շուլգիից սկսած՝ բոլոր արքաները կրում էին «աստված» տիտղոսը:

Արտաքին քաղաքականության մեջ Ուրի III հարստությունը զգալիորեն զիջում էր արքայական արքաներին: Նրանց արձանագրություններում բազմիցս հիշատակվում են Տիգրիսի հոսանքով վեր կատարած արշավանքները, որոնց ընթացքում, սակայն, ավելի հյուսիս՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, Ուրի III հարստության արքաներին չի հաջողվել թափանցել:

Արշավանքները

Եփրատի հոսանքով դեպի հյուսիս կատարած արշավանքներում Ուրի III հարստության արքաները տիրելով Մարիին՝ կարճ ժամանակով իրենց իշխանությանն են ենթարկել Էբլան և Ուրշուն, շինարարություն են իրականացրել Թելլ Բրաք հնավայրի տարածքում: Վերջինս գտնվում էր Սուբուր-Արմանի հարավային սահմանի մոտ:

Արմանը մնում է Ուրի III հարստության արքաների վտանգավոր ախոյանը:

Այդ են վկայում հարստության երկրորդ արքա Շուլգիի ժամանակվա հետախուզական փաստաթղթերը, որոնցում Արմանը ներկայանում է հզոր ու բարգավաճ երկիր: Նամակներից մեկում հետախույզ Արադուն

Մարտական կազին
(Քարաշամբ, Ք.ա. XXII-XXI դարեր)

Շուլգի արքային հաղորդում է, որ Արմանի տիրակալն ուներ «արշավանքի տուն» (ներկայիս եզրաբանությամբ՝ «գլխավոր շտաբ»), որի պատերը զարդարված էին թանկարժեք մետաղներից ու քարերից պատրաստված զինատեսակներով: Այս նկարագրությունն ակնհայտորեն հիշեցնում է Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Արարատ-Ուրարտու) պալատների ներքին հարդարանքը, որի ներսի պատերը ևս զարդարվում էին զանազան զինատեսակներով:

Պատմական տեղեկանք. «Իմ արքային ասացեք. այսպես է ասում քո ծառա Արադուն:

Դու հանձնարարել էիր ինձ, քանի որ ես ուղղություն էի վերցրել դեպի Սուբիր երկիր, ապահովել գավառային հարկերը, ճշգրիտ տեղեկացնել տարածքների վիճակի մասին և երաշխավորել դրանց հնազանդությունը՝ խորհրդակցելով Ապիլլաշայի՝ «ժողովի իմաստունի» հետ, որ նա կարողանա Սուբիրի ժողովրդին դարձնել հնազանդ:

Երբ ես մոտեցա պալատի դարպասին, ոչ ոք չհարցրեց ողջությունն իմ տիրոջ: Նրանք, որ նստած էին, չկանգնեցին կամ չխոնարհվեցին:

Երբ ես մոտեցա (ես տեսա, որ) նա ուներ... «արշավանքի տուն», ուր կանգնեցված էին ոսկով, արծաթով, կարմեղով ու լաջվարդով զարդարված քերոցներ(?) և միզակներ, որը բռնում էր մեկ հեկտար տարածք: Ապիլլաշան ինքն իրեն զարդարել էր ոսկով, արծաթով, կարմեղով ու լաջվարդով, և նա բազմել էր բարձր դրված գահին՝ զարդարված ճոխ հագուստներով: Նա դրել էր ոտքը ոսկյա աթոռակի (ոտքի պատվանդանի) վրա (և) չչարժեց ոտքը իմ ներկայությունից:

Աջ և ձախ կողմերում զինվորները (?) տեղակայվել էին, ամեն կողմում հինգ հազար: Նա նրանց կերակուր էր հատկացրել 6 գիրացրած ցուլ և 60 գիրացրած խոյ...

Դարպասի մոտ խիստ հարցաքննելուց հետո ոչ ոք անգամ չիրավիրեց ինձ ներս մտնել: Երբ ես վերջապես մտա, ինչ-որ մեկը բերեց ինձ կարմիր ոսկուց ճարմանդներով զարդարված աթոռ և ասաց ինձ՝ «Նստիր»: Ես պատասխանեցի. «Ես այստեղ եմ՝ կատարելու իմ արքայի հանձնարարությունները: Ուստի ես չեմ նստի»:

...ին տիրակալի զինվորները շրջեցին իմ սեղանը, ես սարսափեցի և իմ մարմինը սարսռաց»:

Հատվածներ Արադուն հետախույզից Շուլգի արքային ուղղված զեկույցից

Բանակն ու հաղթարշավները

Հայոց աշխարհի տիրակալը նստում էր ոսկե գահի վրա՝ ոտքերը դնելով ոսկե աթոռակին: Հետաքրքրական է, որ նամակը պահպանել է հայոց արքունիքում դիվանագիտական եթիկայի պահպանման ուշագրավ մի տեղեկություն,

որը հետևյալն է: Երբ կատարվում էր օտարերկրյա դեսպանի ընդունելություն, չնայած վերջինիս՝ թշնամի երկրի ներկայացուցիչ լինելուն, նրան առաջարկվում է ոսկե աթոռ...

Չափազանց կարևոր է, որ միջազգետքյան հետախույզը հաղորդում է Սուբուր (Արման) երկրում Ք.ա. XXI դարում սեփական մշտական արհեստավարժ (պրոֆեսիոնալ) բանակի գոյության մասին: Թերևս հենց «արշավանքի տան» հարևանությամբ տեղակայված էր տասը հազար զինվորներով մեծ զորակալան: Նշվում է նույնիսկ արքունիքից տրամադրվող օրական պարտադիր կերակրաչափը. «6 գիրացրած ցուլ և 60 գիրացրած խոյ (տարբերակ՝ ոչխար)»... Հիշենք, որ Սարգոն Աքադացու մշտական բանակի դեմ ի զորու էր եղել մարտնչելու միայն Արմանի բանակը. դա նշանակում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում մշտական բանակը կարող էր ստեղծված լինել դեռևս Ք.ա. XXIV դարում:

Պատասխան մամակում Շուլգի արքան հանձնարարում է Արմանի «մեծ մարդկանցից», այսինքն՝ Ավագների ժողովի անդամներից «իմանալ նրանց խոսքը», ինչը ցույց է տալիս, որ պետական կառավարման մեջ դեռևս Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերից (Արատտա) հայտնի արքային կից բարձրագույն խորհրդակցական մարմինը («Ավագների ժողովը») շարունակում էր գոյություն ունենալ նաև հազարամյակի վերջում: Ընդ որում, մարտադաշտում իրենց զորքի զինական ուժը ցույց տված ավագները («մեծ մարդիկ») վաստակել էին իրենց «խոսքը» լսելի դարձնելու իրավունքը: Այդ ուժի դեմ չէր կարելի պատերազմել մյուս՝ կազմակերպչական առումով ցածր մակարդակ ունեցող զորքերի դեմ նախատեսված պայքարի եղանակներով:

Ք.ա. XXI դ. ևս Արմանը շարունակում է մնալ հզոր տերություն: Այդ մասին ևս վկայում են միջազգետքյան հնագույն բնագրերը: Դարավերջին, երբ Ուրի III հարստության բռնակալական իշխանությունը չարիք էր դարձել Միջազգետքի և շրջակա տարածքների ժողովուրդների համար, ապստամբ ժողովուրդներին կրկին օգնության են գալիս Արմանի զորքերը, որոնք, դաշնակցած Էլամի (հարավարևմտյան Իրան) բանակների հետ, կործանում են Ուրի III հարստության բռնապետությունը՝ հավատարիմ մնալով բարեպաշտ ազատարարի իրենց վեհ առաքելությանը...

Եզրակացություն

Ք.ա. XXI դ. Հայկական լեռնաշխարհում վկայված են և՛ ռազմական գործողությունները համակարգող յուրօրինակ շտաբի, և՛ մշտական կանոնավոր բանակի գոյության փաստերը: Դրանցով հասկանալի են դառնում ինչպես Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսում, այնպես էլ Ք.ա. II հազարամյակում Հայոց զինված ուժերի կազմավորմանը:

ՄԵՏԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՄԱՐՏԱԿԱՌՔԵՐՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇՄԱՐՀՈՒՄ

Ք.Ա. II ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

Համաձայն միջազգետքյան, արևելամիջերկրածովյան, եգիպտական և փոքրասիական սկզբնաղբյուրների, մետաղագործության հայրենիք Հայկական լեռնաշխարհը Ք.ա. III, հազարամյակից Մեծամորի և այլ կենտրոնների մետաղագործական արտադրությամբ մասնակցում էր միջազգային առևտրին:

Ք.ա. XX-XVIII դարերում Առաջավոր Ասիայի հյուսիսում գործում էր մետաղի առևտրի՝ Փոքր Ասիայի Քանեշ քաղաքից (Կեսարիայից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևելք) Աշուր ուղիղ գծով շուրջ 1000 կմ ձգվող մայրուղին, որի մասին տեղեկանում ենք հատկապես Քանեշից հայտնաբերված բազմահազար ասուրագիր կավե սալիկներից:

Տեղեկանք. Ք.ա. XX-XVIII դդ. Քանեշի և Քանեշ-Աշուր մայրուղու հետ կապի մեջ են եղել Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան ու հարավային շուրջ քառասուն կենտրոններ՝ Աբարնա, Դեգիշանա (Դեգիթ), Էլուխութ, Թեգարանա (Թոգարանա, Թորգոնա տուն), Թուգրիշ (Տուգրիշ), Խախուն, Ծուփանա (Ծոփք), Նիհիրիա, Շամուխա, Շուբարի (Արման-Սուբուր) և այլն:

Քանեշի առևտրական բնագրերում հիշատակվում են բազմատեսակ մետաղներ (ոսկի, արծաթ, պղինձ, անագ), այդ թվում՝ երկաթ:

Նշենք, որ սա ծուլման եղանակով հանքաքարից ստացվող երկաթի առաջին գրավոր հիշատակությունն է պատմության մեջ:

Այս առումով ուշագրավ է անգլիացի ականավոր հնագետ Գորդոն Չայլդի վաղդինաստիական Միջագետքի մետաղագործության մասին ուսումնասիրություններից ստացված եզրակացությունը, ըստ որի հանքաքարից երկաթի ստացման գյուտը կատարել են Հայաստանի բնիկները, որոնք այն գաղտնի են պահել մինչև Ք.ա. II հազարամյակի վերջը:

Պատմական տեղեկանք. «Երբեմն հանդիպում են անգամ երկաթյա իրեր: Պարզվեց, որ Ուրի արքայական դամբարաններից գտնված մետաղյա իրերից մեկը պատրաստված էր երկնաքարային (մետեորիտային) երկաթից: Բայց Խաֆաջեից (հնավայր Տիգրիս գետի միջին հոսանքում-հեղ.) գտնված դաշույնի շեղքը պատրաստված է բնական հանքաքարից ստացված մետաղից: Ընդ որում, այդ դաշույնը պատրաստի վիճակում բերվել էր Հայաստանից, որտեղ, ինչպես կարելի է դատել ըստ ավելի ուշ իրադարձությունների... հայտնաբերել էին երկաթի ծուլման տնտեսական մեթոդը, որը նրանք, սակայն, մինչև II հազարամյակի վերջը գաղտնի են պահել»:

*Чайлд Г., Древнейший Восток
в свете новых раскопок,
М., 1956, с. 240*

Դա փաստվում է նաև Քանեշի բնագրերի տվյալներով: Վերջիններիս համաձայն՝ ասուրացի առևտրականները փորձում էին մաքսանենգությամբ Հայկական լեռնաշխարհից դուրս բերել ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող մետաղներ (հատկապես՝ երկաթ), ինչն արգելել էին լեռնաշխարհի իշխանությունները: Նման փորձ անող ասուրացի առևտրականները բացահայտվել ու մահապատժի են ենթարկվել լեռնաշխարհի սահմաններին գտնվող հսկիչ կետերում: Ի դեպ, սրանք մաքսանենգության և մաքսանենգներին պատժելու առաջին գրանցված դեպքերն են համաշխարհային պատմության մեջ...

Մեզանից շուրջ չորս հազար տարի առաջ հայկական պետական կազմավորումներում հստակորեն գիտակցվում էր ռազմավարական հումքի նշանակությունը, իսկ ազգային-պետական գաղտնիք համարվող երկաթի գյուտը, որն ուներ համաշխարհային նշանակություն, դրսի աշխարհի համար անմատչելի է պահվել մի քանի հարյուրամյակ:

Մետաղագործության զարգացումը զինագործության (հետևաբար՝ ռազմարվեստի առաջընթացի) կարևոր նախապայմաններից էր, այդ ժամանակաշրջանի համար, թերևս, կարևորագույնը՝ ծիերի և մարտականքերի կիրառման հետ միասին: Զիերի առաջին հիշատակությունը գրավոր աղբյուրներում վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի այսօր հայտնի հնագույն պետությանը՝ Արատտա երկրին (Ք.ա. XXVIII-XXVII դդ.):

Հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված ոսկրաբանական նյութը ցույց է տալիս, որ ծիերի սանձումը Հայկական լեռնաշխարհում կատարվել է դեռևս Ք.ա. IV հազարամյակի վերջերին: Ք.ա. III

Մարտականքի արձանիկ Լճաշենից
(Ք.ա. II հազարամյակի կեսեր)

հազարամյակի կեսին ծիու կիրառման հնագիտական ապացույցներ ունենք արդեն Հայկական լեռնաշխարհի հարավային փեշերին և Հյուսիսային Միջագետքում, որոնք նույն հազարամյակի երկրորդ կեսին շատանում են:

Հատկանշական է, որ Միջագետքից գտնված գրավոր աղբյուրներում մարտականքին լծված ծիու համար հատուկ տերմինն առաջին անգամ օգտագործվում է կուտիական տիրակալների թողած արձանագրություններում, որոնց հայրենիքն, ինչպես նշվել է, Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհի տարածքն էր:

Այսպիսով՝ մետաղագործության զարգացմամբ և ծիերին լծված մարտականքերի մուտքով հայ զինագործ վարպետները համաշխարհային ռազմարվեստում իրականացրել են *առաջին հեղաշրջումը*¹: Թերևս, նաև դրանցով էր պայմանավորված ռազմական գործի բնագավառում տեղի ունեցած այն «պայթյունը», որ սկզբնավորվեց Հայկական լեռնաշխարհից Բ.ա. XVIII դ. երկրորդ կեսին երեք ուղղություններով:

¹ Ընդունված է համարել, որ համաշխարհային ռազմարվեստն ապրել է երեք հեղաշրջումների դարաշրջան, որոնք էապես փոխել են մարտադաշտում իրականացվող գործողությունների բնույթը: Դրանք են. 1. ծին մարտադաշտ բերելը և ժամանակագրորեն դրան համընկնող երկաթի զինատեսակների կիրառման սկիզբը (Բ.ա. II հազարամյակ), 2. վառոդի գյուտը և մարտադաշտում հրազենի (մանավանդ՝ հրետանու) կիրառումը (XIII դարից սկսած), որոնք որակապես փոխում են հակառակորդի կենդանի ուժի խոցման մասին ընդունված պատկերացումները, 3. միջուկային և զանգվածային ոչնչացման այլ զենքերի ստեղծումը (XX դար) քաղաքակիրթ մարդկությանը կանգնեցրեց այդ նոր սերնդի զենքերի ավերող հատկությունների գիտակցման անհրաժեշտության առջև:

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՀԱԿԱԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ԱՌԱՋԱՄԱՐՏԻԿ

ԻՄ ԹՇՆԱՄՈՒ ԹՇՆԱՄԻՆ
ԻՄ ԴԱՇՆԱԿԻՅՆ Է

Բ.Ա. XIX դ. վերջին և XVIII դ. սկզբին Միջագետքի հյուսիսում հզորանում է Հին Ասորեստանի մայրաքաղաք Աշուրը՝ իր ազդեցությանը ենթարկելով շրջակա մի շարք տարածքներ (Ջագրոսից մինչև Սիրիայի կենտրոնական շրջանները): Աշուրի արքա Շամշի-Ադադ Ա թագավորը հասել էր Հայկական լեռնաշխարհի Տուգրիշ երկիրը՝ Վանա և Ուրմիո լճերի միջնատարածքի հարավում, սակայն չէր փորձել արշավել լեռնաշխարհի այնպիսի հայտնի իշխանությունների դեմ, ինչպիսիք են Սուբուր-Արմանն ու Կուտիումը (տե՛ս քարտեզը):

Ղաշինքի վերականգնումը

Հյուսիսային Միջագետքի տիրակալի Հայկական լեռնաշխարհի չարշավելը պատահականության արդյունք չէր:

Հայկական լեռնաշխարհը նվաճողական ոտնձգություններից պաշտպանելու նպատակով միասնական ճակատ կազմելու և ռազմավարական առումով կարևոր հարցերը համատեղ ուժերով լուծելու համար այստեղ հզոր ռազմական դաշինք էր ձևավորվել՝ հավանաբար Սուբարտուի և Կուտիումի գլխավորությամբ: Հին աշխարհի համար բավական *անսովոր էր*, որ այդ դաշինքը երկար ժամանակ գործում էր և վերածվել էր ամբողջ լեռնաշխարհին ու հարևան երկրները օտարների ոտնձգություններից պաշտպանող ամուր կառույցի:

Տեղեկանք. Հատկանշական է, որ դաշինքում դերերը բաշխված էին խիստ որոշակի սկզբունքներով: Ընդ որում, հայկական և ազգակից հնդեվրոպական պետական կազմավորումների միջև դաշնակցային պարտականությունների բաշխման ժամանակ առանձին դժվարություններ չեն ծագում: Հետևաբար, դաշինքը ոչ թե պատահականորեն է ձևավորվել և ժամանակավոր բնույթ ունեցել, այլև երկար ժամանակ գործող ռազմաիրավական համակարգ է եղել: Նրանում առանձին շտկումներ կատարվել են միայն «հերթական» հարևան պետության հզորացման և նոր ուղղությունից սպառնացող վտանգի դիմակայելու հարցերի ծագման դեպքում:

Շամշի-Ադադ Ա-ի մահվանից հետո Աշուրի տերությունն անկում է ապրում, իսկ Միջագետքում գերիշխանության է հասնում Հինբաբելոնյան թագավորության ամենահայտնի արքա Համմուրապին (Ք.ա. 1792-1750թթ.), որը, ընդար-

Սրեր, դաշույններ, մարտական կացիներ և սակեր Հայաստանի Ք.ա. II հազարամյակի հնավայրերից

ծակելով տերության սահմանները, իր իշխանության ներքո միավորում է ողջ Միջագետքը: Նրա արշավանքների մասին պատմող արձանագրություններում ակնարկներ կան նաև վերոհիշյալ ռազմական դաշինքի զինված ուժերի գործողությունների մասին:

«30-րդ տարվա» արշավանքը

Համմուրապիի մասին մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումների մասին հիշատակումները բազմաթիվ են: Հատկանշական է, որ դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև ռազմական գործողությունների մասին հիշատակումները: Մասնավորապես, նրա իշխանության 30-րդ տարում էլամի դեմ արշավանքի ընթացքում, որպես վերջինիս դաշնակիցներ, Համմուրապիի դեմ պատերազմել են Հայոց աշխարհի Սուբարտու (Սուբուր-Արմանի)¹ և Կուտիում երկրամասերի գործերը, ինչը վկայում է հայաստանյան երկու պետությունների ունեցած միջազգային դերակատարման մասին:

Պատերազմը

Հակամարտությունը շատ արագորեն լարված ու անզիջում բնույթ է ստանում՝ ընդգրկելով տարածաշրջանում շատ թե քիչ կարևոր դերակատարում ունեցող բոլոր ուժերին: Բաբելոնի դեմ գործող լեռնցիների դաշինքի հզորության վկայությունն է տարածաշրջանային գերտերության դեմ պայքարում դաշինքի վորքերի շուրջ մեկ տասնամյակ արժանի դիմադրություն ցույց տալը: Մասնագիտապես, դաշինքի գլխավոր երկրները հիշատակվում են նաև Համմուրապիի գահակալության 32-րդ, 33-րդ և 37-րդ տարիների իրադարձությունների կապակցությամբ:

39-րդ տարում, որպես արշավանքների ամփոփում, նշվում է, որ Համմուրապին հաղթել է իր բոլոր թշնամիներին *մինչև Սուբարտու երկիր*², այսինքն՝ Արմանը *մնացել է անմկած*:

Արման երկրի հզորության մասին է վկայում այն փաստը, որ Համմուրապին Հարունակ հորդորում էր Եփրատի միջին հոսանքում գտնվող Մարիի արքա

¹Հետաքրքիր է, որ էլամից գտնված արձանագրություններում հիշատակվում է «սուբարեցիների ջրանցքը», ինչը կարող է կապվել Համմուրապիի իշխանության 30-րդ տարում հիշատակվող էլամի դաշնակից Արման (Սուբարտու)-ի տարածքի հետ:

²Սուբարեցիները հիշատակվում են այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ այլ նամակներում ու փաստաթղթերում:

Զինրիլին գնալ Արման և նրա արքաներին գրավել իրենց կողմը, ինչը, սակայն հնարավոր չի լինում: Հայկական պետական կազմավորումները լիովին անկախ ռազմական քաղաքականություն էին վարում:

Հետաքրքիր է, որ ավելի ուշ Զինրիլինը Համնուրապին գրած նամակում դժգոհում է, որ դեպի հյուսիս արշավելու համար նա իրեն օգնության է ուղարկել ընդամենը երեք հազարանոց զորք:

Հայոց ռազմարվեստի ակունքների բացահայտման համար կարևոր դիտարկում է օգնական զորքի «ընդամենը» երեք հազարանոց լինելու մասին տեղեկությունը: Հայտնի է, որ Ք.ա. II հազարամյակի առաջին կեսին այս քանակի զորքերն այնքան մեծաթիվ էին համարվում, որ կարող էին ինքնուրույն արշավանքներ էլ իրականացնել: Հետևաբար, եթե այս արշավանքում այդ հսկայական ուժն ընդամենը օժանդակ զորամասի դեր է կատարել, ապա պետք է կարծել, որ որքան էլ փոքր եղած լինեն գլխավոր ուժերը, դրանք իրենց ժամանակի համար բավականին մեծաթիվ էին:

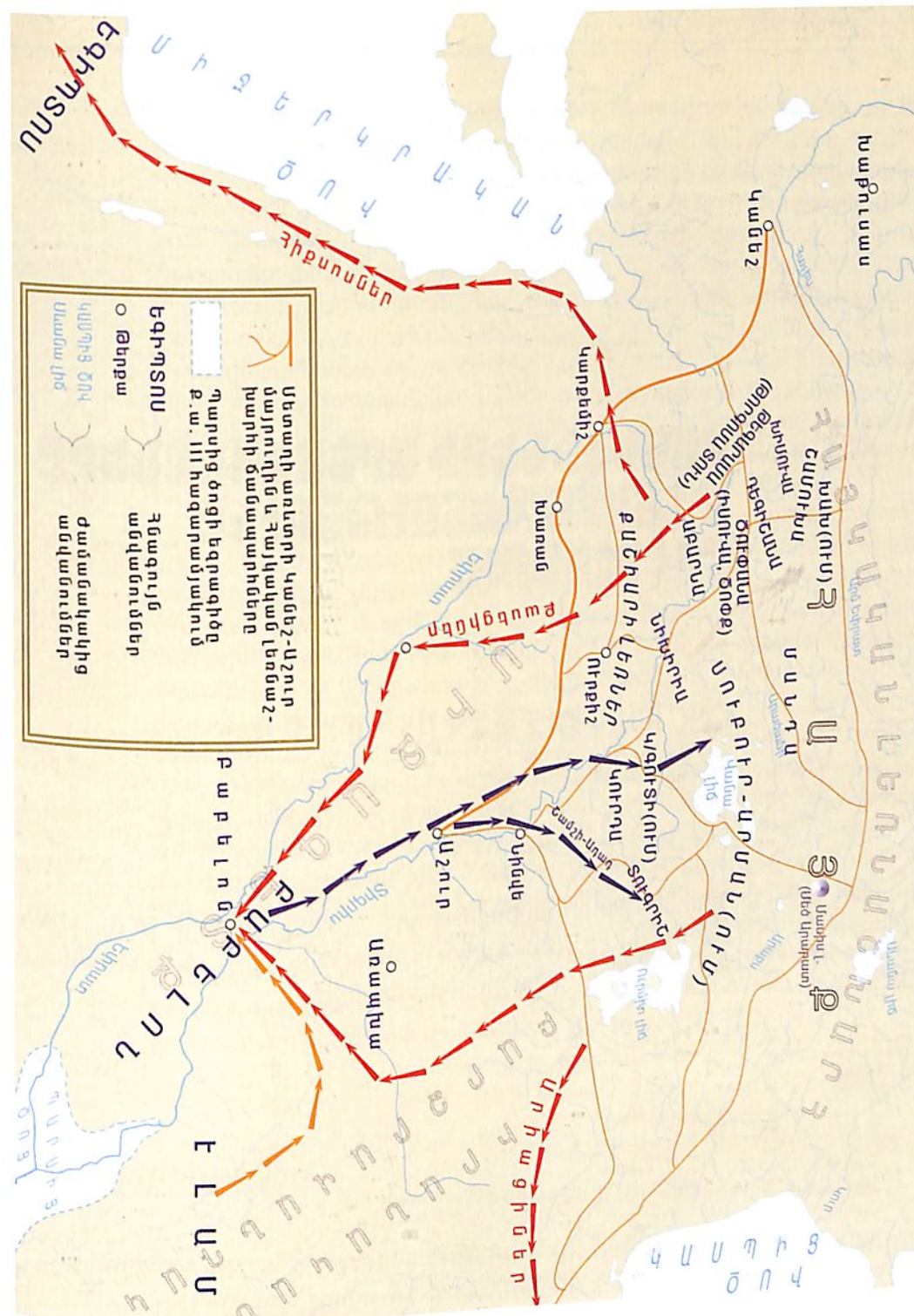
Ակնհայտ է, որ մեծաթիվ հակառակորդին դիմակայելու համար դաշինքը ևս մեծաթիվ մարտունակ ուժեր ուներ:

Եզրակացություն

Ք.ա. XVIII դ. առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհի Հայկազունների գլխավորած պետական կազմավորումներն այնպիսի հզոր ուժ էին, որ ի վիճակի էին տարածաշրջանային գերտերության դեմ պայքար վարել երրորդ երկրի տարածքում: Պատերազմի այս փուլի գլխավոր արդյունքը Բաբելոնի առաջխաղացման կանխումն էր և հակամարտության տեղափոխումը Իրանական բարձրավանդակի արևմուտք, որով բացառվում էր Հայկական լեռնաշխարհի բնակավայրերի ավերումը:

Ք.ա. XVIII դ. ռազմարվեստում կիրառվում է **ռազմավարական նախադաշտի** (տե՛ս բառարանը) գաղափարը, որը բացառիկ երևույթ է ոչ միայն Հին աշխարհում, այլև միջին դարերում:

Պատահական չէ, որ արդեն իսկ այդ դարի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհից երեք ուղղություններով տեղի են ունենում արշավանքներ (քասեցիները՝ Բաբելոն, հիքսոսները՝ Եգիպտոս, արիացիները՝ Հնդկաստան), որոնք բոլորն էլ պսակվում են ռազմական բացառիկ հաջողություններով, ինչում կարևոր դեր են խաղում Հայկական լեռնաշխարհում մետաղագործության զարգացումն ու ձիերին լծված մարտակառքերի կիրառումը:

ՔԱՍԵՑԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱԲԵԼՈՆՈՒՄ

ԵՎ ԲԱԲԵԼՈՆԻԱՆ ԿՈՇԿԵՅ՝
«ՀԱՅԱՍՏԱՆ»

Համնուրապի արքայի որդու՝ Սամսուիլունայի (Ք.ա. 1749-1712թթ.) իշխանության ութերորդ տարում տեղի է ունենում *քասեցիների*¹ առաջին արշավանքը:

¹Քասեցիների անունը հայտնի է նաև քասիթներ կամ կասսիտներ տարբերակներով:

Տեղեկանք. Հին միջագետքյան բնագրերը նշում են նրանց արշավանքի մեկնակետը՝ Քաշու (կամ Քասու) երկիրը: Չգիտես ինչու, առանց համոզիչ հիմնավորման, *քասեցիների* հայրենիքը հաճախ տեղադրվել է Ջագրոսյան լեռներում՝ մոռանալով, որ Ք.ա. 1742թ. հետո *քասեցիները* թագավորություն ստեղծեցին Հյուսիսային Միջագետքում, մինչդեռ Ջագրոսից դեպի Միջագետքի հյուսիս նրանց տեղաշարժի մասին վկայող որևէ հիշատակություն չկա: Առկա տեղեկությունների համապարփակ և անաչառ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հիշյալ արշավանքի սկզբնակետ Քաշու երկիրը գտնվել է Խաբուր գետի ակունքներում, ուր ասորեստանյան արձանագրությունները հիշատակում են Քաշիարի¹ լեռները: Քաշիարի լեռները հին հունական ու հայկական աղբյուրներում հայտնի են Մասիուս և Մասիոն անուններով և գտնվել են հետագա Մեծ Հայքի *Հայոց Միջագետքի* տարածքում:

Նրանցից մեզ հասած դիցանուններում և այլ հատուկ անուններում առկա է խիստ ընդգծված հնդեվրոպականություն², ինչը կողմնորոշում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհ: Ավելացնենք, որ *քասեցիների* հնդեվրոպական ծագման մասին դեռ տասնամյակներ առաջ են հրապարակվել մեծ թվով ուսումնասիրություններ՝ խիստ համոզիչ փաստարկներով: *Քասեցիների* սկզբնատարածքը պետք է փնտրել Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում: Ի դեպ, հենց այդ շրջաններում գտնվող Թեգարամա (Թորգոմա տուն), Խիմուվա, Իսուվա (Ծոփք) երկրների գործերը խեթական աղբյուրներում կրում են «քասսիական» անվանումը, իսկ Մասիուս-Մասիոն լեռներն, ինչպես նշվեց, ասորեստանյան աղբյուրներում կոչվում են Քաշիարի (Կաս/շիարի): Մի-ով բանիլ՝ բոլոր փաստերի համակողմանի քննությունը ցույց է տալիս, որ *քասեցիներն* ունեին հնդեվրոպական ծագում, նրանք կրում էին ոչ թե որ *քասեցիներն* ունեին հնդեվրոպական ծագում, նրանք կրում էին ոչ թե որ *քասեցիներն* ունեին հնդեվրոպական ծագում: *Քասեցիների* հայրենիքը Հա-էթնիկ, այլ տեղանվանակերտ անվանում: *Քասեցիների* հայրենիքը Հա-նաստանն էր, և նրանց զորքը հայոց ռազմարվեստի և զինագործության մախորդ դարաշրջաններից եկող բարձր ավանդույթների կրողն ու հա-ջորդ դարաշրջաններին փոխանցողն էր:

Արշավանքները

Քասեցիների արքա-գորահրամանատարն էր Գանդաշը, որը նվաճելով Բա-բելոնը՝ յուրացրեց նրա արքաների «աշխարհի չորս կողմերի արքա, արքա Շումերի և Աքադի, արքա Բաբելոնի» տիտղոսաշարը:

Բաբելոնի գրավումից հետո Գանդաշը հասնում է հին Միջագետքի գլխավոր

¹Սեպագրերում -րի վերջավորությունը տարածված տեղանվանակերտ մասնիկ է:

²Սուրիաշ, Բուրիաշ, Մարրութաշ, Գանդաշ, Թիմիրաշ, Բուգաշ, Դակաշ, Շիմալիա և այլն:

պաշտամունքային կենտրոն Նիպպուր քաղաքը, ուր թողնում է մի արձանագրություն: Օգտվելով *քասեցիների* հաղթանակից ապստամբում և անկախանում են բաբելոնյան բռնապետությունից մի շարք նվաճված պետություններ: Ի դեպ, չի բացառվում, որ Գանդաշի արշավանքի պատճառով լինի նվաճված թագավորությունների օգնության խնդրանքը, ինչի օգտին կարող է խոսել այն փաստը, որ հաղթական արշավանքից և նվաճված երկրների անկախացումից հետո *քասեցիները* հեռանում են Բաբելոնից: Սա հիշեցնում է Ք.ա. XXIII-XXII դդ. սահմանագծին *կուտիական* հաղթարշավը դեպի Միջագետքի կենտրոն, որը կատարվել էր շումերական քրոնիկայի օգնության խնդրանքից հետո:

Ակնհայտ է, որ այս դեպքում էլ գործում է պատերազմի իրավունքի նույն համակարգը:

Գահին վերահաստատված Սամսուիլունան կարողանում է ճնշել Հարավային Միջագետքի ազատագրված ապստամբներին, սակայն անգոր է լինում վերատիրանալու Միջագետքի հյուսիսին, ուր իրենց տիրապետությունն էին հաստատել *քասեցիները*:

Անվանափոխությունը

Ավելի ուշ՝ ողջ Բաբելոնյան տերությանը (Բաբելոնիային) տիրելուց հետո, *քասեցիներն* այն վերանվանում են Քարդուհաշ: Անջատելով վերջավորությունները՝ կստանանք մաքուր տեղանունը՝ Քարդու, որը հարավային Հայաստանի հնագույն անվանումներից է. այդ անվամբ Հայաստանը հիշատակվում է նաև Աստվածաշնչի հին ասորական և հին արաբական թարգմանություններում:

Հատկանշական է, որ Հայկական լեռնաշխարհի և Միջագետքի հնագիտական առնչություններում իր առատությամբ հստակորեն առանձնանում է քասեական Բաբելոնի դարաշրջանը:

Առյուծի արձանիկ
(Օշական, Ք.ա. XVII-XVI դարեր)

Հաղթանակը

Ք.ա. 1742թ. Բաբելոնի վրա կատարած արշավանքից հետո *քասեցիները* Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում ստեղծում են իրենց թագավորությունը՝ Թերքա մայրաքաղաքով (տե՛ս քարտեզը): Դրանից հետո Բաբելոնի և *քասեցիների* միջև տեղի են ունենում ընդհարումներ, որոնք էական սահմանային փոփոխություններ չեն առաջացնում:

Ք.ա. 1595թ. *քասեցիների* ու խեթական թագավորության դաշնակից զորքերը գրավում են Բաբելոնը և վերջ դնում Բաբելոնյան առաջին դինաստիայի իշխանությանը: Ի նշան լիակատար հաղթանակի՝ Բաբելոնից գերության է տարվում տեղի գերագույն աստված Մարդուկի արձանը և պահվում մայրաքաղաք Թերքայում:

Ք.ա. XVI դ. սկզբներին Առաջավոր Ասիայում իշխող հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող ցեղերի ու ժողովուրդների միջև տեղի է ունենում տաժոճների ուշագրավ բաժանում:

Բաբելոնի գրավումից հետո Միջագետքի հյուսիսում իշխող քասեցիների արքայատոհմը տեղափոխվում է Բաբելոն:

Ք.ա. XVI դարի վերջերին Հյուսիսային Միջագետքն ու Հայաստանի հարավարևմտյան շրջաններն անցնում են Միտաննիի իշխանության տակ (եգիպտական աղբյուրներում կոչվում է Նահարինա, որը նույնանում է «Նաիրիի» հետ), կան աղբյուրներում կոչվում է Նահարինա, որը նույնանում է «Նաիրիի» հետ), որի գահը նույնպես գտնվում էր հնդեվրոպացիների ձեռքում: Ք.ա. XV դ. Հայկական լեռնաշխարհի՝ Հայկական Տավրոսից հյուսիս և Արևմտյան Եփրատից արևելք ընկած շրջաններում հիշատակվում է Հայասա (Ք.ա. XV-XIII դդ.) թագավորությունը, որի հիմքում է հայերի հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող ինքնանվանումը:

Գործում է մի շատ ուշագրավ հնդեվրոպական համերաշխություն. խեթերը, հիմնական ուժը լինելով Ք.ա. 1595թ. արշավանքում, գրավում են Բաբելոնը, սակայն թողնում են *քասեցիներին* իրենք միայն ռազմավարով հեռանալով Փոքր Ասիա: Քասեցիներն իրենց հերթին դարավերջին հրաժարվում են Միջագետքի հյուսիսային լայնածավալ տարածքից՝ հօգուտ միտաննիական հնդեվրոպական արքայատոհմի (որում, ըստ հայկական պատմական ավանդության, նաև Հայկազուններ են ներկայացված եղել) և հեռանում Բաբելոն:

Ստեղծվում է յուրօրինակ համերաշխություն-դաշինք, որի արդյունքում Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասում հաստատվում է հնդեվրոպացիների իշխանությունը:

Քասեցիների արքայատոհմի առաջին ներկայացուցիչը, որ բազմում է Բաբելոնի գահին, Ազուն Բ-ն էր: Նա կրում էր «արքա *քասեցիների* և աքաղցիների,

արքա Բաբելոնի ընդարձակ երկրի..., արքա Ալմանի և Պադանի, կուտիների խելահեղ ժողովրդի արքա...» տիտղոսները: Այս տիտղոսաշարում արտահայտված են նրա տերության սահմանները: Աքադցիները կազմում էին Միջագետքի կենտրոնի և հարավի բնակչության գերակշիռ մասը: Ալման և Պադան անուններով երկրներ են հայտնի Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում Ալմանը Վանա և Ուրմիո լճերի միջնատարածքում, Պադիրա-Պադանը՝ Ուրմիո լճի հարավում: Կուտիական երկիրը գտնվել է Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհ (Կորճայք) նահանգի տարածքում: Այսպիսով, Ագուն Բ-ի տիտղոսը ցույց է տալիս, որ նա տիրել է գրեթե ողջ Միջագետքին (բացառությամբ հարավային մերձծովյան շրջանների) և Հայկական լեռնաշխարհի առնվազն հարավային կեսին (Քաշու, Կուտիում, Ալման և Պադան):

Նոր հաղթանակներ

Ք.ա. 1450թ. քասեցիները նվաճում են Պարսից ծոցի առափնյա շրջանում գտնվող Մերձծովյան թագավորությունը և դառնում ողջ կենտրոնական ու հարավային Միջագետքի տերերը: Ք.ա. XV դ. վերջին նրանց հաջողվում է տիրանալ նաև Էլամի թագավորությանը (Իրանական սարահարթի հարավարևմուտքում):

Տեղեկանք. Քասեցիների՝ Բաբելոնիայում իշխելու հինգ դար տևած ժամանակահատվածը (Ք.ա. XVI-XII դդ.) ևս կարելի է բաժանել ենթափուլերի հիմք ընդունելով վերը նշված իրադարձությունները.

ա) Ք.ա. 1595թ. - XVI դ. վերջեր՝ տիրապետություն Հայկական լեռնաշխարհի հարավում (գուցե՝ ավելի ընդարձակ շրջանում) և Միջագետքում (բացառությամբ ծովափնյա շրջանի),

բ) Ք.ա. XVI դ. վերջ - 1450թ.՝ իշխանություն Կենտրոնական Միջագետքում և հարակից շրջաններում,

գ) Ք.ա. 1450 - 1155թթ.՝ քասեցիների իշխանության տարածում մինչև Պարսից ծոց, իսկ որոշ ժամանակ նաև Էլամի վրա:

Միջագետքում քասեցիների հաղթարշավի ռազմական պատմության համար կարևոր է, որ իրենց ինքնատիպությունը պահպանելու խնդրում բժախնդիր լինելով՝ նրանք թույլ չէին տալիս տեղական զորամասերի միաձուլումը իրենց մարտակառքերի զորամասերին: Ի դեպ, եղած տեղեկությունները վկայում են, որ այս զորամասերը յուրօրինակ *գվարդիական զնդերի* դեր էին կատարում:

Եզրակացություն

Ք.ա. 1742թ. Գանդաշ արքան գրավում է Բաբելոնը, որի շնորհիվ անկախանում են վերջինիս լծի տակ գտնվող որոշ երկրներ: Քասեցիները հեռանում են Բաբելոնից և Միջագետքի հյուսիսում և որոշ կենտրոնական շրջաններում հիմնում պետություն: Թերքա մայրաքաղաքով: Ք.ա. 1595թ. խեթական զորքի հետ նրանք արշավում են Բաբելոն, վերջնականապես նվաճում այն և հաստատվում Բաբելոնյան տերության գահին:

Ք.ա. XVI դ. վերջին նրանք հյուսիսային Միջագետքը զիջում են Միտաննիի իրենց ազգակիցներին, իսկ Ք.ա. XV դ. կեսին գրավում Միջագետքի ծայր հարավը՝ տիրապետության սահմանը հասցնելով մինչև Պարսից ծոց: Նույն դարի վերջին նրանց հաջողվում է տիրանալ նաև Իրանական սարահարթի հարավարևմուտքում գտնվող Էլամ թագավորությանը:

Քասեցիները պատմության մեջ առաջիններից մեկը լինելով՝ կատարեցին ծիլծած մարտակառքերով արշավանք: Այն նախորդեց հիքսոսների արշավանքին, որի արշավանքի մեկնակետը ևս Հայկական լեռնաշխարհն էր...

Անշուշտ, մարտակառքերի կիրառումն էր լեռնցիների հաղթանակների գրավականը: Իր դարաշրջանի մարտավարության համար էական նորարարություն հանդիսացող այդ քայլը անչափ դժվարին խնդրի լուծման առջև էր կանգնեցրել Առաջավոր Ասիայի երկրների մեծ մասին:

Համաշխարհային ռազմարվեստում այնքան *նորարարական* էր ծիլծած մարտակառքերի կիրառումը, որ ոչ մի երկիր ի վիճակի չի լինում կասեցնել Հայկական լեռնաշխարհից հորդացող այդ հեղեղը: Ընդ որում, տարածաշրջանի երկրներին այդ անել չէր հաջողվում՝ արշավանքների նախօրյակին նրանց ունեցած ռազմական կամ քաղաքական հզորությունից անկախ:

Բաբելոնիայում իշխելու ժամանակամիջոցում քասեցիները փոխում են Բաբելոնյան տերության անվանումը՝ վերանվանելով Քարդու(նիաշ), որը հարավային Հայաստանի հնագույն անվանումներից է: Նվաճելով նոր երկրամասը՝ քասեցիներն այն կոչում են իրենց երկրանվամբ. այլ կերպ ասած՝ շուրջ կես հազարամյակ Բաբելոնյան տերությունը կոչվում է... «Հայաստան»:

ՀԻՔՍՈՍՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ (Ք.Ա. ՄՈՏ 1710Թ.)

ԶԻ ԼԾԱԾ ՄԱՐՏԱԿԱՌՔԵՐՈՎ՝
ՂԵՂԻ ԵԳԻՊՏՈՍ

Քասեցիների՝ Բաբելոնը գրավելուց շուրջ երեսուն տարի անց դեպի Եգիպտոս հաղթական արշավանք էին կատարել հիքսոսները։ Քասեցիների և հիքսոսների արշավանքների միջև ուսումնասիրողները հաճախ տանում են կարևոր մի զուգահեռ՝ երկու արշավանքների բնութագրող կողմն ու ընդհանրությունը ձիեր լծած մարտակառքերի կիրառումն էր։

Հիքսոսները

Հիքսոսների հայրենիքը պետք է լիներ կամ հզոր պետություն, կամ փոքր իշխանություններից կազմված հզոր միություն-դաշինք, որոնցից ոչ մեկն էլ առկա չէր արևելամիջերկրածովյան ավազանում։ Միջագետքի կենտրոնում և հարավում Հին Բաբելոնյան տերությունն էր, որի արձանագրություններում չի հիշավում նման արշավանք ոչ իրենց կողմից, ոչ արևելքից՝ իրենց տարածքով։

Նշանակում է՝ արշավանքը պետք է մեկնարկեր Հյուսիսային Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի տարածքից, որտեղ դեռևս Ք.ա. XXIII-XXII դդ. գործում էր հզոր մի համադաշնություն, որը կործանել է աքադական բռնակալությանը։

Սրան ավելացնենք, որ հետագայում՝ հիքսոսների լծից ազատագրված Եգիպտոսը վրիժառու պատերազմ է սկսում նրանց դեմ՝ հարվածներն ուղղելով Միտաննի երկրի դեմ, ինչից էլ պարզ է դառնում, որ հիքսոսյան արշավանքների մեկնակետը, այլ կերպ ասած՝ հիքսոսների հայրենիքը եղել է Միտաննին (տե՛ս քարտեզը)։ Վերջինս գտնվում էր Միջագետքի հյուսիսում և Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, իսկ այնտեղ իշխում էր հնդեվրոպական ար-

Առյուծների պատկերով ոսկյա թաս (Վանաձոր, Ք.ա. II հազարամյակ)

քայատոհմը (տե՛ս հաջորդ ակնարկը): Հիքսոսյան արշավանքի մեկնակետը Հայկական լեռնաշխարհում տեղադրելու օգտին է վկայում նաև լեռնաշխարհի՝ ձիաբուծության հայրենիքը լինելու փաստը. հիշենք, որ առաջին անգամ գրավոր աղբյուրները սանձված ձիեր են հիշատակում Արատտա երկրում (Ք.ա. XXVIII-XXVII դդ.):

Մասնագետներից շատերը, հենվելով հիքսոսյան հատուկ անունների, տիտղոսների ստուգաբանության, նրանց մարտավարման գործում մարտականքերի կարևոր դերի և այլ փաստարկների վրա, հիքսոսներին համարում են հյուսիսից եկած հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող ցեղեր: Հայագիտության մեջ ուշադրություն է դարձվել հիքսոսներին հակ ցեղանվանաձևով եվսեբիոս Կեսարացու (260-339թթ.) հիշատակության վրա՝ այն կապելով Հայք եթնիկական աշխարհի հետ:

Հաղթանակը

Ք.ա. մոտ 1710թ. հյուսիս-արևելքից Եգիպտոս արշավեցին հիքսոսները և տապալեցին ներքին պառակտումներից առանց այդ էլ թուլացած տեղի իշխանությունը: Նրանց հիմնական առավելությունը ընտելացված ձիու և մարտականքերի կիրառումն էր ռազմական գործում, ինչը մինչ այդ անծանոթ էր Եգիպտոսում: Թերևս, այդ պատճառով է մեզ հասած Եգիպտական աղբյուրում նշվում, որ հիքսոսների կողմից Եգիպտոսի նվաճումը կատարվեց «հեշտությամբ» և, նույնիսկ, «առանց պատերազմի»:

Պատմական տեղեկանք. «Հայտնի չէ, թե ինչու աստված գայրացավ մեր վրա: Արևելքից անսպասելիորեն հայտնվեցին անհայտ ծագումով մարդիկ. նրանք հանդգնորեն գրոհեցին մեր երկրի վրա և հեշտությամբ նվաճեցին այն՝ առանց պատերազմի... Իրենց միջավայրից մեկին նրանք հռչակեցին թագավոր. նրան կոչում էին Սալիտիս: Նա եկավ Մեմֆիս, հարկեր դրեց Վերին և Ստորին երկրների վրա և տեղակայեց զորակայաններ առավել հարմար վայրերում... Հարմար տեղադրություն ունեցող Ավարիս քաղաքը, որ ստացել էր այդ անունը՝ համաձայն հին առասպելի, նա բնակեցրեց ու խիստ ամրացրեց, և այնտեղ տեղակայեց զորակայան՝ բաղկացած 240 հազարանոց ծանրազեն զինվորներից»:

Հիքսոսների արշավանքի մասին Եգիպտական քուրմ Մանեթոնի վկայությունը՝ պահպանված Հովսեպոս Փլավիոսի երկում

Ակնհայտ է, որ մայրաքաղաք հռչակված Ավարիսում հիքսոսների բանակի թվաքանակի մասին մեզ հասած տեղեկությունը չափազանցված, նաև՝ վիպականացված է:

Դրա պատճառը, հավանաբար, կարճ ժամանակում նրանց ունեցած հսկայական ռազմական հաջողություններն էին:

Սա հիշեցնում է Հայոց ռազմական պատմության հերոսական էջերից մեկի կապակցությամբ միջագետքյան բնագրերի այն տեղեկությունը, որ բռնակալ Նարամ-Սուենը դեպի Հայաստան ուղարկած երեք բանակներից՝ 120 հազար, 90 հազար և 60700 զինվորներով, «ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ»: Որքան էլ այս թվերը վիպականացված լինեն, Միջագետքում և Եգիպտոսում տարածված այս բնագրերը միանշանակորեն վկայում են Հայկական լեռնաշխարհի զորքերի տարած լիակատար ու բացառիկ հաղթանակների մասին:

Հիքսոսյան տիրապետությունը Եգիպտոսի համար **չեղավ** ավերի ու անալացման ժամանակաշրջան: Ընդհակառակը. այս ժամանակաշրջանից հայտնաբերվել են արվեստի բարձրաճաշակ ստեղծագործություններ, հայտնի են գրի ու գրականության, մաթեմատիկայի և բժշկության բնագավառի ակնառու ստեղծագործություններ:

Ք.ա. III հազարամյակի վերջից, երբ Եգիպտոսը մտել էր Միջին թագավորության ժամանակաշրջան, մինչև Ք.ա. XVIII դ. վերջերը Եգիպտոսին անհայտ էին բրոնզը (գործածվում էր պղինձը), ձիաբուծությունը, մարտականքերը: Հիքսոսներն էին, որ Եգիպտացիներին ծանոթացրեցին այդ ամենի հետ:

Տեղեկանք. Գերմանացի ականավոր արևելագետ Մաքս Մյուլլերը, ցույց տալով, որ հիքսոսների տիրապետությունը տարածվել է շատ հյուսիս (մինչև Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ), գտնում է, որ պատահական չէր Ավարիսի տեղի ընտրությունը. այն պետք է գտնվեր նրանց տերության կենտրոնական շրջանում: Հնարավոր համարելով, որ «հիքսոսների դարաշրջանն ունեցել է կարևոր մշակութային նշանակություն. այն առաջին անգամ մեկ քաղաքական օրգանիզմի մեջ է միավորել Եգիպտոսն առաջավորասիական քաղաքակրթության մարգերի հետ»:

Тыраев Б.А., История Древнего Востока, т. 1, СПб., 1913, с. 257

Հիքսոսները, ըստ Մանեթոնի, ունեցել են երկու դինաստիա՝ Եգիպտոսի պատմության XV և XVI հարստությունները: Նրանք իշխել են ավելի քան մեկ դար՝ մինչև Ք.ա. մոտ 1580թ.:

Մարտավարությունը

Ըստ պահպանված տեղեկությունների՝ հիքսոսները հեռացել են Եգիպտոսից դեպի հյուսիս-արևելք։ Ընդ որում, թեքի գործերը, որ առաջնորդում էին ապստամբ եգիպտացիներին, պաշարում են հիքսոսների մայրաքաղաք Ավարիսը։ Երկարատև պաշարումը ոչինչ չի տալիս եգիպտացիներին։

Այս տեղեկությունը վկայում է, որ հիքսոսների բանակի զինանոցը հարուստ էր ինչպես **հարձակողական**, այնպես էլ **պաշտպանական** գործողությունների մարտավարական հմարքներով։

Երկկողմանի հյուժիչ հակամարտությունը կողմերին առավելություն չէր տալիս, և ի վերջո սկսվում են բանակցություններ, որոնք ավարտվում են հաշտությամբ. հիքսոսները համաձայնում են առանց պատերազմի եգիպտացիներին թողնել իրենց երկիրը և վերադառնալ հայրենիք։ Այնուհետև եգիպտացիները որոշում են վրիժառու պատերազմ սկսել հիքսոսների տերության դեմ, որը չափազանց երկար է տևում։

Միայն հիքսոսներին պատկանող Պաղեստինի հարավում գտնվող Շարուխեն ամրոցի պաշարումը **շարունակվում է վեց տարի...**

Եզրակացություն

Ք.ա. XVIII դ. երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհից դեպի հարավ մեկնարկած երկրորդ ռազմական արշավանքը ևս ոչ միայն պսակվել է հաղթանակով, այլև իր հետ բերել ավելի քան հարյուրամյա տիրապետություն և քաղաքակրթական մեծ ազդեցություն Եգիպտոսում։

Մարտակառքի բրոնզե արձանիկ
(Ըճաշեն, Ք.ա. II հազարամյակ)

ՄԻՏԱՆՆԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆԻ ՏԻՐԱԿԱԼՆԵՐԸ

Փոքր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում, Միջագետքում և արևելամիջերկրածովյան ավազանում՝ Առաջավոր Ասիայի մեծագույն մասում հաստատվում է հնդեվրոպացիների իշխանությունը, որում կարևոր դերակատարում ունեն Միտաննի թագավորությունը, ըստ հայկական պատմական ավանդության, Հայկազուն հարստությանը պատկանող իր տիրակալներով։

Մի շարք մանր իշխանությունների միավորման հետևանքով Ք.ա. XVI դ. Արևմտյան Խաբուր գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հայաստանի հարավ-արևմուտքում և Միջագետքի հյուսիսում ստեղծվում է Միտաննի թագավորությունը՝ Վաշ-հյուսիսում ստեղծվում է Միտաննի թագավորությունը։ Միտաննի պետության մայրաքաղաքով (տե՛ս քարտեզը)։ Միտաննի պետական կառուցվածքի բնորոշ գծերից էր նրա կազմի մեջ տական կառուցվածքի բնորոշ գծերից էր նրա կազմի մեջ բազմաթիվ կիսանկախ շրջանների և մանր թագավորությունների առկայությունը, որոնք պարտավոր էին տուրք վճարել և մարտիկներ տրամադրել պատերազմների ժամանակ։

Միտաննի թագավորությունը սկսում է էական դերակատարում ունենալ Առաջավոր Ասիայում Ք.ա. XVI դ. վերջերից։ Միտաննիի հզորության հիմնադիրներն են համարվում Պարատաննիի հզորության հիմնադիրներն են համարվում Պարատաննի և Սաուսադատար թագավորները (Ք.ա. XV դ. առաջին կես)։ Եգիպտոսի, Բաբելոնի, Խեթական թագավորությունների տիրակալների շարքում Միտաննիի արքաները ևս կրում են «Մեծ թագավոր» տիտղոսը։

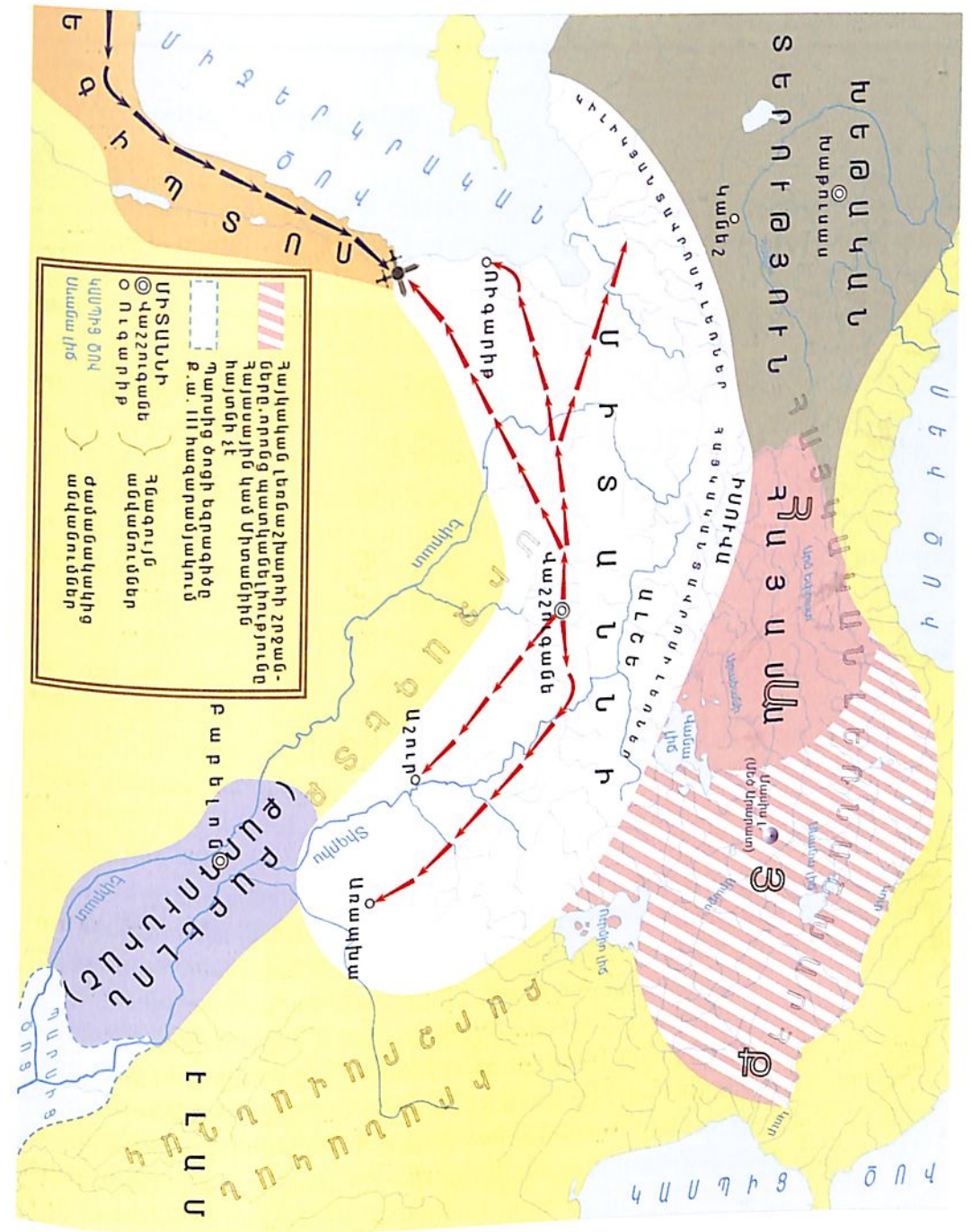
որոշակի հաջողության, սակայն դրությունը փոխվում է նրա հաջորդ Ամենհոթեպ Բ-ի օրոք, երբ Միտաննիի տիրակալ Սաուսադատարը շոնդալից հաջողությամբ հաղթանակներ տանելով՝ արևելամիջերկրածովյան ավազանի մեծ մասն ազատում է եգիպտացիներից՝ այնտեղ ամրապնդելով Միտաննիի իշխանությունը: Ամենհոթեպ Բ-ն բազմաթիվ արշավանքներ է ձեռնարկում Միտաննիի դեմ, որոնք, ըստ էության, փոփոխություն չեն մտցնում ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակում: Ի վերջո, նրա որդին՝ Թուբմոս Դ փարավոնը (Ք.ա. 1400-1390թթ.), ստիպված էր հաշտություն առաջարկել Միտաննիի արքա Արտադամային: Կնքված հաշտությունը ամրապնդվում է խնամիական ամուսնություններով. մի քանի սերունդ Միտաննիի արքայադուստրերը դառնում էին եգիպտական փարավոնների առաջին տիկնայք, որոնցից ամենամեծանավորը Նեֆերտիտին էր: Դաշինքի կնքման համար առավել շահագրգռված էր եգիպտական կողմը:

Եգրակացություն

Եգիպտոսի և Միտաննիի միջև կնքվեց խաղաղության դաշինք, որն ամրապնդվեց խնամիական կապերով, և նրանց միջև հաստատվեցին քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կապեր: Միջերկրածովյան արևելյան ավազանի հարավն անցավ Եգիպտոսի Նոր թագավորության տիրակալներին, իսկ հյուսիսը՝ Հայաստանի հարավում և Հյուսիսային Միջագետքում բարձրացած Միտաննիի հնդեվրոպական թագավորությանը, որի տիրակալները հայոց ազգային պատմագրական ավանդույթում համարվում են բնիկ Հայկազուններ...

Նեֆերտիտի

ԱՄՔԱԿՈՐ ՄՍԻՄՍ Ք.Ա. XIV դարիս

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

(ᄡ.ᄡ. 1340-1310-ᄡᄡᄡᄡ ᄡᄡ.)

ԱՆՆԻԱՄ

ԿԱՆԽՈՐ ՀԱՐՎԱԹԻ
ՌԱԶՄԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները Բ.ա. XIV դարում միավորված էին Հայասա-Ազգի պետության մեջ: Արևմուտքից և հարավից Հայասայի հարևանը հզորության գագաթնակետին հասած Խեթական թագավորությունն էր:

Խեթական վտանգը չէզոքացնելու նպատակով Հայասայի
Հուկկանաս (Խուկկանաս, Բ.ա. 1370-1345թթ.) արքան ռազ-
մական դաշինք է կնքում Խեթերի Սուպիլուլիումաս Ա թագ-
վորի (Բ.ա. 1370-1326թթ.) հետ: Պայմանագիրը կողմերից ոչ
մեկին որևիցե առավելություն չէր տալիս, բայց ռազմական
առունով ավելի հզոր Խեթական պետությունը սկսում է այն
օգտագործել խաղաղ ճանապարհով Հայասա-Ազգիի վրա իր
ազդեցությունը մեծացնելու համար: Նման քաղաքականու-
թյունը Հայասայում դժգոհություն է առաջացնում:

Ռազմավարությունը

Սուպիլուլիումաս Ա-ն իր գահակալության առաջին տարիներին նվաճողական պատերազմների մի ամբողջ շարք է սկսում: Եռանդուն պետական գործիչ լինելով՝ նա ընդամենը երկու տասնամյակում խեթական պետությունը վերածում է հզորագույն տերության, որը սպառնում էր հարևաններին: Հարավում լայնածավալ նվաճողական պատերազմներ էր սկսել նաև Եգիպտոսը: Անվերջանալի թվացող պատերազմները ապակայունացրել էին ողջ տարածաշրջանը, և վճռական բախումից առաջ երկու գերտերություններն էլ ձգտում էին առավել բարենաաստ դիրքեր գրավել:

Հարավային նվաճումների նախօրյակին ռազմավարական թևերն ամրապնդելու նպատակով Սուլայիլուլիումսը պայքար է սկսում թուլացող Միտաննիի դեմ: Միաժամանակ, նա փորձում է առավելագույն օգուտ քաղել խեթական բանակի գլխավոր ուժերն արևելքում կենտրոնացված լինելու փաստից և հսկողության տակ առնել նաև նախկին դաշնակցի՝ Հայասայի տարածքը: Խեթական թագավորի մտադրությունը պարզ էր. հաստատվելով Փոքր Ասիայի մեծ մասում ու մեկ հարվածով հաղթանակելու և արևելյան ուղղությունից հնարավոր սպառնալիքները վերացնելով՝ նա կկարողանար սկսել Միջերկրական ծովի արևելյան շրջանների նվաճումը:

Ջանների նվաճումը:
Հայաստան-Ազգիում, որն աստիճանաբար նվաճողական քաղաքականության
«թիրախի» է վերածվում, հետևում էին անբարենպաստ զարգացումներին և
հասկանում էին, որ անհոգ դիտորդի կարգավիճակում մնալը կործանարար է:
Սակայն հզորության գագաթնակետին հասած խեթական պետության դեմ մի-
ասնակի չէին հանդիմանում: Հետադարձաբար ձեռնարկում էր:

Հուլիկանասի գահակալման վերջին տարիներին Հայաստաի քաղաքական ղեկավարությանը հաջողվում է օգտվել բարենպաստ իրադրություններից: Հարցն այն է, որ Միտաննիի դեմ պատերազմի պատրաստվող խեղճական թագավորությանը ժամանակավորապես ձեռնտու էր Հայաստաի չեզոքությունը, և այս հանգամանքը հայասացիները օգտագործում են հօգուտ իրենց:

Պատերազմի առաջին շրջանը

Միտանցիի դեմ արշավանքը Սուպիլուլիումաս Ա-ն սկսում է 1345թ.: Արշավանքի հետևանքով կտրուկ փոխվում է ռազմաքաղաքական իրադրությունն և ամբողջ տարածաշրջանում: Այն նպաստավոր էր խեթական պետության համար: Խեթական թագավորը գիտեր, որ Յյուսիսային Միջագետքի երբեմնի հզոր

րագույն պետությունը կործանման եզրին է ու Միտաննիում նվաճողին հարուստ ավար էր սպասում: Մեծաթիվ, կազմակերպված ու վարժեցված բանակ ունենալով՝ նա հակառակորդի կողմից անակնկալների չէր սպասում: Ավելին, հաջողության մեջ չկասկածելով՝ Սուպիլուլիումասն արշավանքն արագորեն ավարտելու դեպքում չէր բացառում նաև հարավ-արևելքից Հայաստանի վրա հարձակվելու հնարավորությունը:

Արշավանքի ընթացքում Հայաստանում հակախեթական տրամադրությունները դառնում են տիրապետող: Միտաննիի նկատմամբ տարած հաղթանակով խեթերը արևմուտքից, հարավից և հարավ-արևելքից աքցանի մեջ կառնեին Հայասան, որի *անկախությունը հարցականի տակ կդրվեր*:

Անկախության պահպանման համար պայքարը գլխավորում է Հայաստանի ամենաեռանդուն գահակալներից մեկը՝ Հուկկանասի հետնորդ Ամնիասը (Ք.ա. 1345-1316թթ.): Գիտակցելով քաղաքական զարգացումների վտանգավոր հետևանքները՝ Ամնիասն անցնում է Միտաննիի կողմը: Պետության կենտրոնական շրջաններից կտրված խեթական բանակը հայտնվում է ծայրահեղ անբարենպաստ իրավիճակում: Հետևաբար, տարածաշրջանային գերտերությանը ձեռնոց նետած Հայաստանի ռազմաքաղաքական դեկավարությունն իրադրությունն իրատեսորեն գնահատելով էր դիմում այս քայլին:

Խեթական արշավանքը ձախողելու նպատակով Հայաստանի բանակը դիմում է նախահարձակ գործողությունների և մտնում է Խեթական պետության սահմաններն ու գրավում Դանկուվա քաղաքը: Հայաստանի բանակի

Մարտականքով որսի տեսարան

հաղթարշավը և Միտաննիի գորքերի համառ դիմադրությունը փոխում են ուժերի հարաբերակցությունը: Դժվարին կացության մեջ հայտնված խեթական բանակը ոչ միայն ստիպված է լինում դադարեցնել արշավանքը, այլև հետ է վերադառնում Ասորիքի տարածքով՝ շրջանցելով *հակամարտության գոտին*:

Հայաստան ճակատում մարտական գործողությունները չեն վերսկսվում ոչ հաջորդ տարի և ոչ էլ Սուպիլուլիումասի գահակալման հետագա շուրջ երկու տասնամյակների ընթացքում:

Հայաստանի դեմ պատերազմի խնդրին չի հասցնում անդրադառնալ նաև Սուպիլուլիումասին հաջորդած Արնուվանդաս Բ-ն (Ք.ա. 1326-1325թթ.): Դա վկայում է Հայաստանի տարածաշրջանային քաղաքական դիրքի ամրության և ռազմական հզորության մասին:

Պատերազմի երկրորդ շրջանը

«Սառեցված» հիմնախնդրով որոշում է զբաղվել Սուպիլուլիումասի կրտսեր որդին՝ Մուրսիլիս Բ-ն (Ք.ա. 1325-1303թթ.): Նա իր թագադրմանը հաջորդած յոթ տարիներին մյուս հարևանների հետ հակամարտությունը հաղթանակորեն ավարտելուց հետո դիմում է Ամնիասին՝ պահանջելով վերադարձնել հոր գահակալության տարիների պատերազմներում վերցված խեթական *ռազմավարն* ու *ռազմագերիներին*:

Նկատենք, որ Հին աշխարհի «բարբարոսական» ռազմական իրավունքի պայմաններում կարող է անհավանական թվալ, սակայն խեթական թագավորի թողած սեպագրերից (այս պատերազմի մասին մեր ունեցած գլխավոր սկզբնաղբյուրից) հայտնի է դառնում, որ ակտիվ ռազմական գործողությունների դադարեցումից ավելի քան քառորդ դար անց Հայաստանում խեթական ռազմագերիներ էին մնացել:

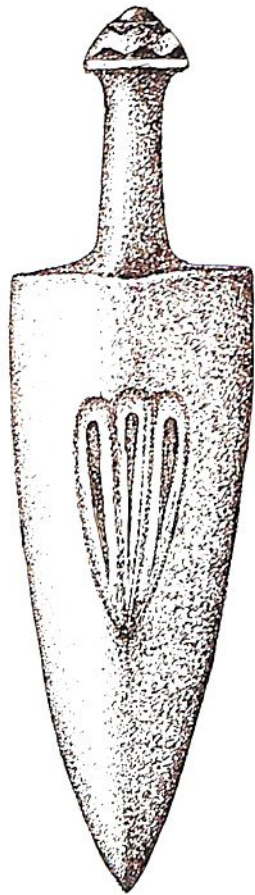
Բրոնզեդարյան սուր

Տեղեկանք. Ռազմական իրավունքի տեսանկյունից հարցը էական նշանակություն է ստանում, քանի որ այս և նախորդած ժամանակաշրջանում հակառակորդի մարտիկներին «ընդամենը» գերելն արդեն իսկ եզակի իրադարձություն էր համարվում: Մասնավորապես, լայն տարածում ուներ հակառակորդի դիմադրությունը դադարեցրած մարտիկների ձեռքից գենքը վերցնելն ու նրանց գլուխը մարտադաշտում ջարդելը:

Մերժումն ստանալով՝ Մուրսիլիսը ռազմական գործողություններ է սկսում Հայաստանի դեմ: Խեթական բանակը պաշարում է Հայաստանի արևմտյան սահմանների վրա գտնվող Ուրա բերդաքաղաքը: Ուրալի բնակիչները համառ դիմադրություն են ցույց տալիս խեթերին: Տարածաշրջանի հզորագույն բանակը գրեթե մեկ տարի ապարդյուն փորձում էր գրավել բերդաքաղաքը, բայց, անհաջողության մատնվելով, հետ է վերադառնում:

Ուրախի պաշտպանությունը Հայոց պատմության հերոսական էջերից մեկն է:

Հաղթանակը

Բրոնզեդարյան
դաշույն

Խեթերը հաջորդ տարի կրկին շարժվում են դեպի Յա-
յասա-Ազգի: Սակայն Յայասայի բանակն այնպիսի հա-
մառ դիմադրություն է ցույց տալիս, որ խեթերն այս ան-
գամ ևս հարկադրված մահանջում են: Այսպիսով, խեթա-
կան արշավանքն ավարտվում է մոր անհաջողությամբ:

Հնարավոր չէ պնդել, թե Հայաստայի բանակը վճռական ճակատամարտում է հաղթել երկիր ներխուժած հակառակորդին, սակայն մարտական գործողությունների հաղթական ավարտն անվիճելի է: Նահանջն ինչ-որ կերպ «բացատրելու» համար Մուսիլխսը հայտարարում է, թե որոշել է իր իշխանության 9-րդ տարեդարձին մեկնել արևմուտք՝ Կումաննի քաղաքում խեբաթ դիցուհու երկրպագության տոնը կատարելու: Պարտությունից հետո խեթական բանակի նահանջի «քողարկման» փորձերը լուրջ ընդունել չի կարելի, քանի որ ռազմական գործողությունների եռուն շրջանում Կումաննի մեկնելու Մուսիլխսի մտադրությունը ոչ մի քննադատության չի դիմանում: Տոնը, որը պետք է կատարած լիներ դեռևս Սուպիլուլիումասը, քանիցս հետաձգվել էր և կարող էր ևս մեկ անգամ հետաձգվել: Խեթական արքան կանխամտածված կերպով էր ընտրել նահանջը քողարկելու այդ «հիմ-

Նավորումը»: Հայաստանի բանակը ռազմավարական նշանակության հաջողության էր հասել, այլ կերպ անհնար է բացատրել պաշտամունքային հարցերը կարևորելու Մուրսիլիսի «բում» ցանկությունը:

Խեթական բանակի արևմուտքում գտնվելու պայմաններում՝ ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից շտապում են օգտվել խեթերի գրեթե բոլոր հարևանները: Աննիասը գործը մտցնում է Խեթական թագավորություն, գրավում Իստիտինա (Իշտիտինա) քաղաքն ու պաշարում Կաննուվարան (տե՛ս քարտեզը): Ապստամբում և անկախություն են ձեռք բերում Ասորիքի՝ Մախկի-նուն խեթերից կախյալ երկրները: Յարավ-արևմուտքից հարձակում է սկսում Ասորեստանը:

Մուրսիլիսը ստիպված է լինում ուժերը երկու մասի բաժանել: Հայաստա-Ազգիի դեմ է ուղարկվում զորաբանակ՝ Նուվանժայի (Նուվանգա) հրամանատարությամբ:

Պատմական տեղեկանք. «Իսկ երբ Աստատա քաղաքից Կարգամիշ¹ մեկնեցի, արքայազն Նանաժիտին, որին լուր տանելու նպատակով ուղարկել էի մառնապետ Նուվանժայի մոտ, ճանապարհին² շտապ ինձ հասավ և այսպես ասաց.- Քանի որ թշնամի Հայասան շրջապատել էր Կաննուվարա քաղաքը, մառնապետ Նուվանժան դեպի նա գնաց, նրան հանդիպեց Կաննուվարայի մոտ և նրան 10 հազար զինվորներով ու 7 հարյուր կառամարտիկներով ճակատամարտ տվեց: Նուվանժան նրան հաղթեց: Սպանվածները շատ են, գերիներն էլ շատ են»:

Հատված Մուրսիլիս Բ-ի տարեգրությունից

Կանոնվարայի ճակատամարտից հետո խեթական բանակը նահանջում է: Հետևաբար, թեև արձանագրությունում նշվում է, որ Նուվանժան հաջողությամբ է հասել, սակայն ակնհայտ է, որ նա կամ պարտվել է, կամ էլ ընդամենը կանխել հայաստանյան բանակի առաջխաղացումը: Մուրսիլիսն այժմ արդեն ուղղակի ստիպված է լինում միջամտել հայաստանյան ճակատում ծավալված գործողություններին: Նա իր անմիջական հրամանատարության տակ գործող ուժերը միավորում է Հայաստանից նահանջող ուժերին, բայց խուսափում է մեծ արշավանք ձեռնարկել՝ պատճառաբանելով, թե ձմեռնամուտ է: Արձանագրությունում Մուրսիլիսը չի գլանում նշել, որ Հայաստանի վրա արշավանքը հետաձգելու որոշումն ընդունել է խեթական բանակի հրամանատարների խորհրդով, հետևաբար, այդ քալի իրական պատճառները ռազմական էին: Բացի այդ, արձանագրության շարունակությունից հայտնի է դառնում,

1. Կարգամիշ (Կարքեմիշ) քաղաքը Միտաննի պետության գլխավոր կենտրոններից մեկն էր, որը գրավել էր դեռևս Սուպիլուլիումասը:

²Այդ ժամանակ Մուրսիլիսն զբաղված էր Զյուսիսային Սիրիայի սպանության:

որ Հայաստանի դեմ ռազմական գործողությունները հետաձգելով՝ խեթական բանակն անգործ չի մնում: Խեթական թագավորը շարժվում է դեպի Հալիս գետի վերին հոսանքի ավազանը և հնազանդեցնում այդ տարածքում խեթական պետության դեմ ընթուստացած և հնարավոր է՝ Հայաստան-Ազգի կողմն անցած առանձին շրջաններ:

Պատմական տեղեկանք. «Մտա Թեգարամա երկիրը¹: Երբ ես հասա Թեգարամա քաղաք, մառնապետ Նուվանձան և բոլոր հրամանատարները Թեգարամա քաղաքում ինձ դիմավորեցին, ինձ հետ հանդիպեցին: Ես, թերևս, անմիջապես գնայի Հայաստան: Աշունը վերջանում էր: Իմ հրամանատարները ինձ ասացին.- Աշունը վերջանում է, մեր տեր, Հայաստան չգնաս: Հայաստան չգնացի»:

Հատված Մուրսիլիս Բ-ի տարեգրությունից

¹Թեգարաման գտնվում է Մալաթիայից անմիջապես հյուսիս՝ Եփրատի աջ ափին: Թեգարամա երկիրը նույնացվում է Աստվածաշնչի Թորգոմայի հետ:

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատերազմի երրորդ շրջանը

Հայաստան-Ազգիի դեմ մեծ հարձակումը սկսվում է Մուրսիլիսի թագավորության 10-րդ տարում: Պետության ռազմական գրեթե ամբողջ ներուժն ի մի բերելուց հետո է խեթական թագավորը համարձակվում սկսել արշավանքը, ինչը վկայում է Հայաստանի բանակի հզորության մասին: Չմոռանալով, որ Հայաստանի բանակը մինչ այդ կասեցրել էր իր ժամանակի համար մեծ համարվող խեթական բանակի (10 հազարանոց հետևազորի և 700 մարտականքների) առաջխաղացումը: Հետևաբար, Մուրսիլիսն արևելքում ծավալվող պատերազմում ռազմավարական առավելության հասնելու համար այստեղ է կենտրոնացնում խեթական պետության բոլոր հնարավոր ուժերը (այդ թվում նաև տարածաշրջանում հզորագույնը համարվող մարտականքների զորամասը): Մեծաթիվ լիմեում լուց բացի, բազմաթիվ արշավանքներում թրծված խեթական բանակը հայտնի էր իր սպառազինության բարձր որակով, վարժեցման համակարգով ու կարգապահությամբ:

Անբարենպաստ իրադրությունում Աճնիասը որոշում է խուսափել հակառակորդի հետ բաց դաշտում վճռական ճակատամարտից և խեթերին լեռնային երկրի խորքերը քաշելով՝ փորձում գիշերային գրոհներով նրանց նահանջ պարտադրել:

Խեթական թագավորի արձանագրությունում Հայաստանի բանակի գործողությունների նկարագրությունը համաշխարհային պատմության մեջ գիշերային մարտավարության մասին առաջին հիշատակումն է:

Պատմական տեղեկանք. «Իսկ երբ գարուն բացվեց, երկրորդ ճանապարհով գնացի Ազգի երկիր¹: Ինգալավա քաղաքում հետիոտն զինվորների և կառավարողների զորատես կատարեցի: Իսկ քանի որ ես՝ Արևայինս, ազգիցիների հետ մախկինում կռվել էի (Նուվանձան՝ մառա-նապետը, Կաննուվարա քաղաքի մոտ նրանց դեմ պատերազմել էր), նրանք բոլորովին չհամարձակվեցին կրկին ցերեկով ինձ ճակատանարտ տալ: Նրանք մախատեսան գիշերով ինձ վրա հարձակվել, ասեցին, լույս գիշերը նրան մեծ վնաս կհասցենք: Իսկ երբ Արևայինս լուր լսեցի, թե ազգիցիները մախատեսում են գիշերը բանակի կենտրոնի վրա հարձակվել, Արևայինս բանակները միացրի: Ցերեկը բանակը թեթև էր շարժ-

¹ Ազգին Հայաստանի գլխավոր նահանգն էր: Այն տեղադրվում է ճորոխի ավազանում: Այս տեղանունը պահպանվել է Ազորդ ձևով՝ որպես Հայոց Տայքի մի գավառի անվանում:

վում, իսկ գիշերը այն նույնպես դարանակալ էր լինում: Երբ ազգիցիները այդպիսի պահպանությունը տեսան, այլևս ինձ վրա հարձակվել չհամարձակվեցին»:

Հատված Մուրսիլիս Բ-ի տարեգրությունից

Դեռևս արշավանքի սկզբում խեթերի հետախուզական ծառայությունը հայտնի են դառնում այս մտահղացման մանրամասները: Մուրսիլիսը փոխում է գործի երթային կարգը և ակտիվացնում գիշերային պահպանությունը: Հայաստայի բանակում ևս հետախուզությունը բարձր մակարդակի վրա էր, ինչը թույլ էր տալիս հրամանատարներին բարդ իրավիճակում ճշգրիտ որոշումներ ընդունել: Այս մասին է վկայում այն փաստը, որ Հայաստանում ևս ժամանակին տեղեկանում են խեթերի ձեռնարկած հակաքայլերի մասին ու արագորեն փոխում պատերազմի պլանը: Սակայն նոր ռազմավարական ծրագիրն իրականացնելու համար վերախմբավորումների և այլ կարգի նախապատրաստական միջոցառումների համար ժամանակը բավարար չէր: Հայաստայի զորամասերը նահանջում և ամրանում են լեռնային ամրոցներում:

Մարտակառքի արձանիկ Լճաշենից

Խեթերը, նույնիսկ Մուրսիլիսի և Նուվանձայի ուժերը միավորելուց հետո, չեն համարձակվում գրոհել լեռնային ամրությունները: Չունենալով այլ տարբերակ՝ նրանք շրջանցում են սահմանամերձ ամրությունների մեծ մասն ու գրավում Անի-Կամախ տանող ուղիների վրա գտնվող Արիպսա քաղաքը, իսկ հետո՝ Դուկկանա մեծ քաղաքը, որը պարտավորվում է խեթական թագավորի տրամադրության տակ դնել 3 հազար զինվոր:

Մուրսիլիսի արձանագրության մեջ նշվում է, որ այս ռազմական անհաջողություններից հետո Հայաստայի բանակն ի վիճակի չի լինում շարունակել կազմակերպված դիմադրությունը և հարևան շրջանների բնակչությունը ևս ընդունում է խեթերի գերիշխանությունը, խոստանում ծառայել խեթական թագավորին:

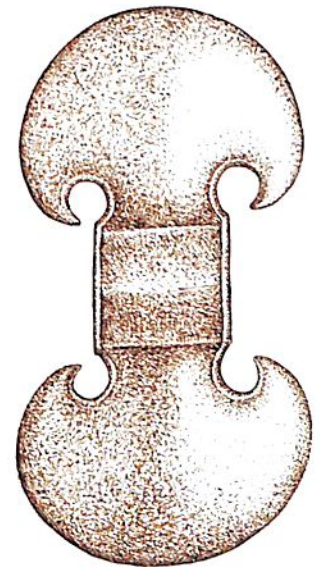

Բրոնզեդարյան սակր

Հաղթանակը

Հաջորդ տարի Մուրսիլիսը ստիպված է լինում ևս մեկ անգամ Հայաստա-Ազգի արշավել: Հայաստայի ավագանին նրան ընդառաջ պատվիրակություն է ուղարկում: Պատվիրակները Մուրսիլիսին ռազմական աջակցություն են խոստանում և կրկին պարտավորվում վերադարձնել գերիներին: Թե որքանով էր նախորդ արշավանքից հետո իրական խեթերի գերիշխանությունը, կարելի է դատել թեկուզ այն փաստից, որ գերիների չվերադարձվելու պատճառով Մուրսիլիսը նոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի Հայաստա:

Միտաննիի շարունակվող թուլացումը և, ի վերջո, անկումը կանխել չի հաջողվում: Իսկ Հայաստայի ռազմաքաղաքական դեկավարությունը հասնում է նախնական պահպանվում է անկախությունը: Ավելին, գերտերության դեմ պատերազմն ավարտվում է տվյալ պայմաններում նվազագույն կորուստներով:

Բրոնզեդարյան կրկնակի սակր

Արդյունքները

Հաջողությանը նպաստել են.

1. ռազմավարական մակարդակում՝

- պատերազմի մանրակրկիտ նախապատրաստումը,
- փոփոխվող իրադրությունում արագ կողմնորոշվելով՝ ռազմական գործողությունների նոր պլանի մշակումը,

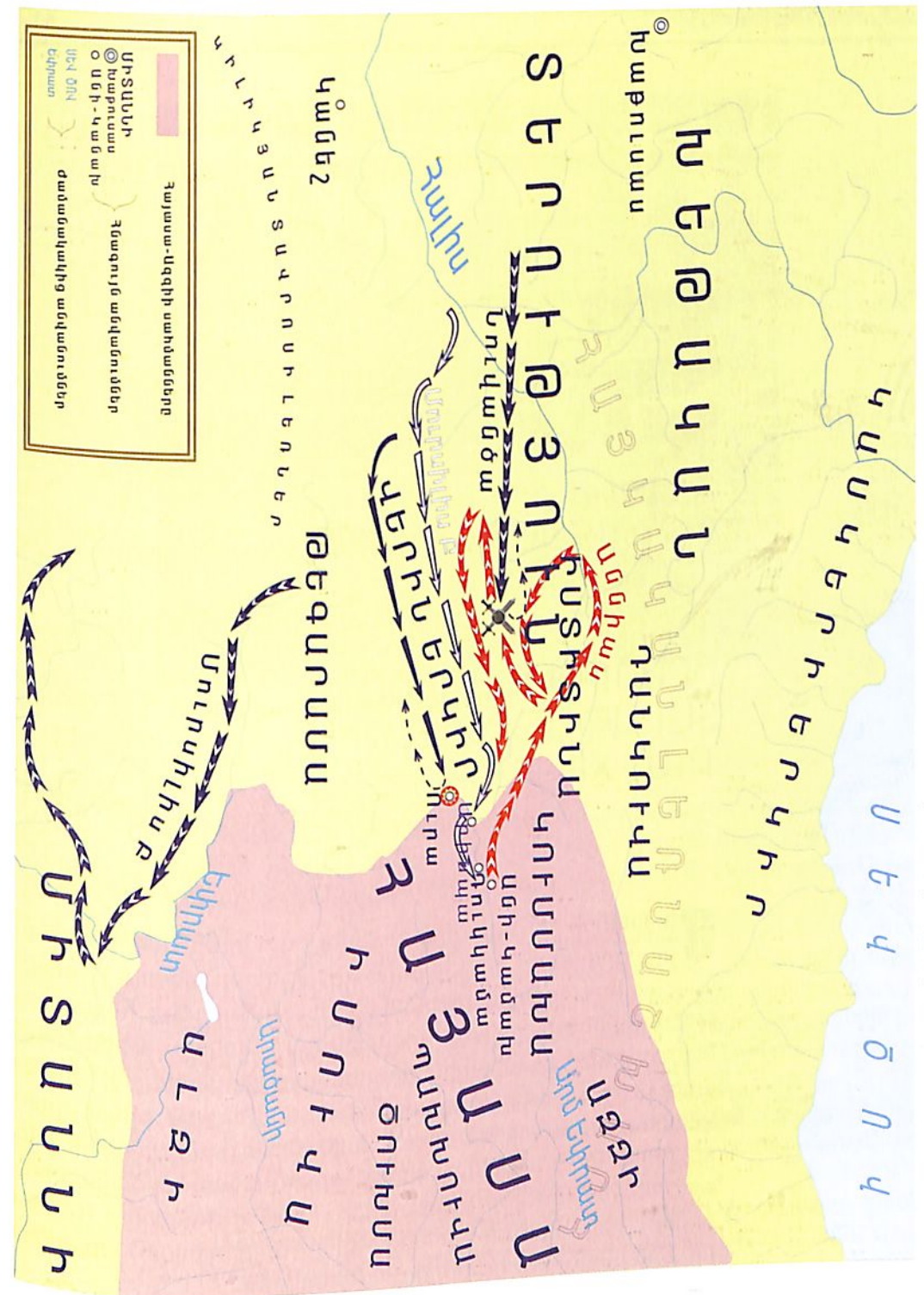
2. մարտավարական մակարդակում՝

- լեռնային ամրոցների օգտագործումը՝ պաշտպանական գործողություններում,
- լեռնային մարտի մի շարք նորարարությունների մշակումը,
- գիշերային մարտի մարտավարության մշակումը:

Հատկանշական է, որ հզոր հակառակորդի դեմ պայքարում դժվարին իրադրությունում հայտնված հայաստանի բանակը հաջողության հասնելու համար չի դիմում մարտական գործողությունների վարման համար ոչ անհրաժեշտ, հետևաբար՝ պատիվ չբերող դաժանությունների:

Մուրսիլիսը վկայում է, որ Դանկուվայից բերված ռազմագերիները չեն սպանվել խեթական ճակատում տիրող «հարաբերական խաղաղության» ընթացքում: Ավելին, նրանք չէին սպանվել նաև պատերազմի առաջին երեք տարիներին: Իստիտինայից ևս ռազմագերիներ էին տարվել Հայասա, և իր գահակալության 11-րդ տարվա արշավանքի ժամանակ Մուրսիլիսը նաև այս գերիներին էր հետ պահանջում: Սա շատ կարևոր է, քանի որ վկայում է, որ պատերազմում դժվարություններ կրող Հայասայում հաշվեհարդար (ռազմագերիների սպանություններ կամ խեթական բնակչության հանդեպ բռնությունների այլ դրսևորումներ) չէր կազմակերպվում:

Այսպիսով, Հին աշխարհի պայմաններում եզակի մարդասիրության դրսևորումն արդեն այս փուլում հայոց ռազմական իրավունքի նորմի էր վերածվել և անուղղակիորեն նպաստում էր ռազմական հաջողությանը: Մասնավորապես, իմանալով, որ Հայասայի բանակը նվաճված տարածքները չի ամայացնելու և կենդանի մնացողներին սարսափեցնելու նպատակով կոտորածներ չի կազմակերպելու, գրավյալ տարածքների բնակչությունը նոր իշխանությունների նկատմամբ չեզոքություն էր պահպանում, իսկ առանձին դեպքերում՝ աջակցություն ցույց տալիս:

Ք.ա. IX դարի ասսուրական արձանագրություններում հանդիպում ենք վկայություններ «Ուրարտուի» (Արարատ) մասին, որը Հին աշխարհում Հայոց պետության ընդունված անվանումներից էր: Ասորեստանի Աշուրնազիրապալ Բ թագավորի օրոք (Ք.ա. 883-859թթ.) հիշատակվող «Ուրարտուն» կամ Վանի (Արարատյան) թագավորությունը հանդես է գալիս որպես միասնական պետություն, որը փորձում էր Ասորեստանի դեմ ակտիվ ռազմական քաղաքականություն վարել (տե՛ս քարտեզը): Համենայն դեպս, Սալմանասար Գ-ն (Ք.ա. 859-824թթ.) իր գահակալության առաջին իսկ տարուց ստիպված էր պատերազմել հյուսիսային հարևանի դեմ. ընդ որում, երկու տարի անց արշավանքը կրկնվում է:

Հարավային ուղղությունից սպառնացող հարևանի դեմ պայքարը սկսվում է Ուրարտուի թագավորության ստեղծումից անմիջապես հետո: Այն շարունակվելու էր գրեթե մինչև Ք.ա. VII դարի վերջը՝ Ասորեստանի կործանումը:

Պատերազմի առաջին շրջանը

Սալմանասար Գ-ի առաջին արշավանքի նկարագրությունը նրա տարեգրության մեջ շատ համառոտ է: Այնտեղ խոսվում է Արամե թագավորի Սուգունիա ամրոցի, ապա ևս 14 բնակավայրերի գրավման և ավերման մասին: Ասորեստանի բանակը կարողանում է հասնել մինչև Վանա լճի ափը: Նրան ցույց է տրվում կազմակերպված դիմադրություն, որն անսպասելի էր Ասորեստանի տիրակալի համար, և նա ամենայն դաժանությամբ է վարվում ամրոցի հերոս պաշտպանների հետ: Սակայն երկարատև պաշարումը և ամրոցի գրավման ժամանակ ունեցած մեծաթիվ զոհերը խափանում են Ասորեստանի թագավորի ծրագրերը: Դատելով արձանագրություններում այս արշավանքի մասին ինքնագովեստ պարունակող տեղեկությունների սակավությունից՝ կարելի է նշել, որ որոշակի հաջողության հասած Սալմանասար Գ-ն չի կարողացել լուծել իր առջև դրված ռազմավարական խնդիրները: Դրանց լուծման համար ընդամենը երկու տարի անց (Ք.ա. 857թ.) ձեռնարկվում է նոր՝ էլ ավելի լայնածավալ արշավանք:

Պատերազմի երկրորդ շրջանը

Հայկական բանակը խուսափում է Ասորեստանի մեծաթիվ բանակի հետ առճակատումից և հեռանում լեռները:

Կրկնվում է այն ռազմավարության հնարքը, որը տեսնում ենք Հայք-Հայա-

Ձինվորի բրոնզե արձանիկ (Ք.ա. I հազարամյակի սկիզբ)

սայի ու խեթական թագավորության միջև տեղի ունեցած պատերազմում: Արամեի *պարտություն չկրած* բանակը դիմում է ծայրահեղ քայլի. թողնում է պետության գլխավոր քաղաքը՝ Արգաշկուն (Արծաշքու, ներկայիս Արճեշի տեղում) և ապավինում լեռներին:

Ուշագրավ է, որ ասորեստանցիները Արգաշկու քաղաքը նկարագրում են երկշար բարձր պարիսպներով: Նման պաշտպանվածությամբ հզոր ամրոցը, որը նաև այդ պետության արքայանիստ քաղաքն էր, հանձնվում է առանց նույնիսկ ձևական մարտի: Արամեն զորամասեր չի թողնում ամրոցում ու դիմադրություն ցույց տալու ընդունակ բոլոր ուժերին վերցնելով՝ կազմակերպում է նահանջը:

Սուգունիան գրավելու մասին ասորեստանյան բարձրաքանդակներում պատերի վրա պատկերված են մետածիզներ ու միզակակիրներ, իսկ Արգաշկուն, իր կրկնակի պարիսպներով հանդերձ, ներկայացվում է առանց պաշտպանների: Սա ևս մեկ անգամ վկայում է նահանջի նախօրոք կազմակերպված լինելու տեսակետի օգտին:

Ճակատամարտը

Աստուրական սեպագրում նշվում է, որ լեռներում տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտն ավարտվել է ասորեստանցիների հաղթանակով, սակայն այն էժան գնով ձեռք չէր բերվել: Սալմանասար Գ-ն նկարագրում է արտակարգ դաժանության մի ճակատամարտ: Շեշտվում է, որ Արամեի բանակը 3400 զոհ է տվել, ընդ որում, չի նշվում վիրավորների թիվը:

Ասորեստանյան բանակը ստիպված էր ճակատամարտել փոքրաթիվ, սակայն տեղանքին քաջածանոթ և, բնականաբար, նահանջի միջոցով հարմար դիրք ընտրած բանակի հետ: Արամեն բանակը դիրքավորել էր բլուրների վրա, և ասորեստանցիները ստիպված գրոհում էին ստորոտից կամ ցածրավայրից, տալով բազմաթիվ զոհեր ու վիրավորներ:

Համառ ու անզիջում ճակատամարտից հետո (արձանագրությունում Սալմանասար Գ-ն գրում է. «**Լեռը կարմիր բրդի նման ներկեցի արյունով**»), թվում է՝ Վանի թագավորությունը պիտի դատապարտվեր ոչնչացման, սակայն այլ պատկերի ենթ ականատես լինում:

Արամեն պահպանում է իր ուժերը: Այդ պատճառով էլ հավանական է, թե ճակատամարտում ասորեստանցիները չեն հաղթել: Ճակատամարտի համար հարմար բնագիծ ընտրելով՝ Արամեն լեռան բարձր լանջերից գրոհել է ասորեստանցիների վրա և ուժերը հարվածի տակից հանելով՝ նահանջել: Նահանջը պահեստային տարբերակ պետք է լիներ լեռներին ապավինած փոքրաթիվ բանակի գրոհի անդրադարձվելու դեպքում:

Սալմանասար Գ-ն նշում է, որ ճակատամարտից հետո Արամեն պաշտպանություն գտավ «անմատչելի լեռան վրա», հետևաբար, նա որոշակիորեն գիտե Արամեի գտնվելու վայրը՝ լեռը: Սակայն, հակառակորդին հետապնդելով և նրա գտնվելու վայրը իմանալով՝ ասորեստանցիները չեն համարձակվում հաջողությունն ամրապնդելու համար ևս մեկ վճռական ճակատամարտ տալ և զբաղվում են շրջակա տարածքների թալանով:

Ասորեստանի դեմ առաջին իսկ պատերազմը վկայում է, որ դժվարամատչելի լեռներին ապավինելն արդեն դարձել էր ռազմարվեստի կարևորագույն պահանջներից մեկը:

Հաղթանակը

Հստակորեն երևում է, որ ռազմական գործողությունների ծրագրման ժամանակ հաղթանակի հասնելու խնդրում նախապատվությունը չէր տրվում մեծա-

Յիվ կայագործերով լավ պաշտպանված ամրոցներ պաշտպանելուն, ինչը մինչև Ք.հ. XVIII դարը ռազմարվեստի հիմնարար նորմերից մեկն էր գրեթե ամբողջ աշխարհում: Հիմնական շէտը դրվում է բանակը մարտունակ վիճակում պահելուն՝ նույնիսկ տարածքները կորցնելու գնով:

Իր տրամադրության տակ մարտունակ ուժեր ունենալով՝ Արամեն նախ խուսափում է պարտությունից, ապա, ասորեստանցիների հեռանալուց անմիջապես հետո, արագորեն ու հիմնավորապես վերականգնում գերիշխանությունը նախկինում իրեն ենթակա տարածքներում: Ուշագրավ է, որ ավերիչ արշավանքներից քիչ անց Արամեն սկսում է ընդարձակել իր թագավորությունը: Պարտված ռախալով նրան չեղ հաջողվելու այդ անել:

Ք.ա. 845թ. Սալմանասար Գ-ի արշավանքի ժամանակ ուժերի հարաբերակցությունն էապես փոխված էր: Լեռնային կիրճերով դժվարին անցումը նկատարագրելով՝ Սալմանասար Գ-ն Արարատյան թագավորության կենտրոնական շրջանների՝ Վանա լճի ավազան հասնելու մասին նույնիսկ չի ակնարկում, այլ ամայացնելով և ավերածություններ պատճառելով՝ նա կարողացել էր հասնել միայն մինչև Եփրատի ակունքները: Պարզ է, որ Ասորեստանին արդեն դիմակայում էր ոչ թե նախկին Լեռնային փոքրիկ երկիրը, այլ հզոր հարևանը: Ու թեև Սալմանասար Գ-ն տեսնում էր հյուսիսային հարևանի հզորացումը, բայցևայնպես անկարող էր կանխել այն:

Այսպիսով, նյութականանում է Արամեի ռազմաքաղաքական գործունեությունը: Ի դեմս Արամեի Ասորեստանի թագավորն ուներ հզոր և հեռատես հակառակորդ, որը քայլ առ քայլ չեզոքացրել էր հզոր ասիոյանի սպառնալիքները: Հայոց պատմության մեջ Արամեի դերը ոչ միայն Վանի թագավորության գոյատևումն էր, այլև պետության շարունակական հզորացումն ապահովելը:

Արամեն կարողանում է պաշտպանել և ամրապնդել վերակերտվող Հայոց պետության հիմքերը՝ միևնույն ժամանակ դիմակայելով Ասորեստանի բանակի ապերիջ արշավանքներին: Այս առումով Արամի գործունեությունը, թերևս, համեմատելի է Արտաշես Ա Բարեպաշտ (Ք.ա. 189-160թթ.) և Աշոտ Ա Բագրատունի (Ք.հ. 885-890թթ.) թագավորների ձեռնարկումների հետ:

Պատերազմի երրորդ շրջանը

Սալմանասար Գ-ն վերջին անգամ բանակը հյուսիս է ուղարկում Ք.ա. 833թ.: Երրորդ արշավանքից հետո անցած տասներկու տարիները Վանի թագավորության որակական առաջընթացի ժամանակաշրջանն էին: Ասորեստանյան բանակը ասպատակում է միայն Արածանիի ստորին հոսանքի, այսինքն՝ կենտրոնական շրջաններից բավական հեռու ընկած տարածքը:

Սարգսյանի Ա-ի արձանագրությունը Տուշպայի հիմնադրման մասին (Վան-Տոսա)

Ասորեստանյան արձանագրությունում կարդում ենք, թե Սարգուրին (Ք.ա. 845-825թթ.), «լսելով այդ արշավանքի մասին, հույսը դնում է իր բազմաքանակ զորքի վրա և դուրս գալիս դեմ հանդիման, որպեսզի ծակատամարտ տա»։ Ուշագրավ է, որ շեշտվում է Սարգուրիի բանակի «բազմաքանակությունը», որը վկայում է Արարատյան թագավորության ինչպես ռազմական, այնպես էլ տնտեսական հզորության մասին։ Սալմանասար Գ-ն կրկին փառաբանել է իր հաղթանակը, սակայն, քանի որ արձանագրությունում մի քանի «ամփոփիչ» խոսքերից բացի, նոր տարածքներ գրավելու հիշատակումներ չկան, պետք է կարծել, թե Վանի թագավորության բանակը հաղթել էր ասորեստանցիներին։ Բացառված չէ, որ էական հաջողությունների չհասնելով՝ ասորեստանցիները նահանջել են, որը ևս, փաստորեն, պարտություն էր։

Ի տարբերություն պետության պահպանման նկատառումներով նույն՝ Սալմանասար Գ-ի բանակի հետ ընդհարումից խուսափող և հետագա *հաղթանակների* համար ուժեր կուտակող Արամեի, Սարգուրի Ա-ն բավական երկար ռազմերթով դուրս է գալիս ասորեստանցիներին ընդառաջ և համարձակորեն ընդունում մարտը:

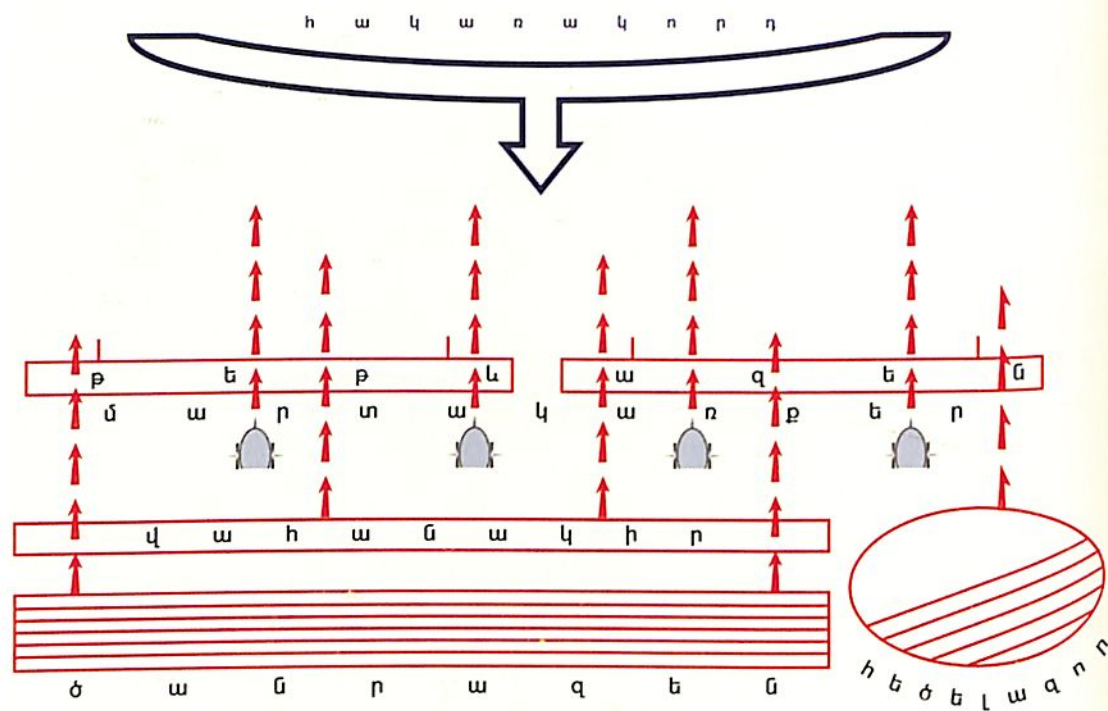
Տեղեկանք. Վան-Տուշպա քաղաքի տեղադրությունը նկարագրելիս, Մովսես Խորենացին գրել է, որ աղի ծովակի (Վանա լիճ) ափին մի բլուր՝ «երկայնությամբ ձգվում էր դեպի արևմուտք՝ հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ հարավային կողմից ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած մի կանգուն ու անթեք քառաժայռ կար: Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտանման երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով, նրա միջով հոսում էին լեռներից իջնող, ծործորներից և հովիտներից քամվող քաղցրահամ ջրեր, որոնք լեռների ստորոտներից քամվող թավալվում, գեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շեներ կային՝ ջրերի աջ ու ձախ կողմերում գետեղված: Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ (Վարազա լեռը)....»:

Մովսես Խորենացի,
Հայոց պատմություն, Ա, ԺԶ

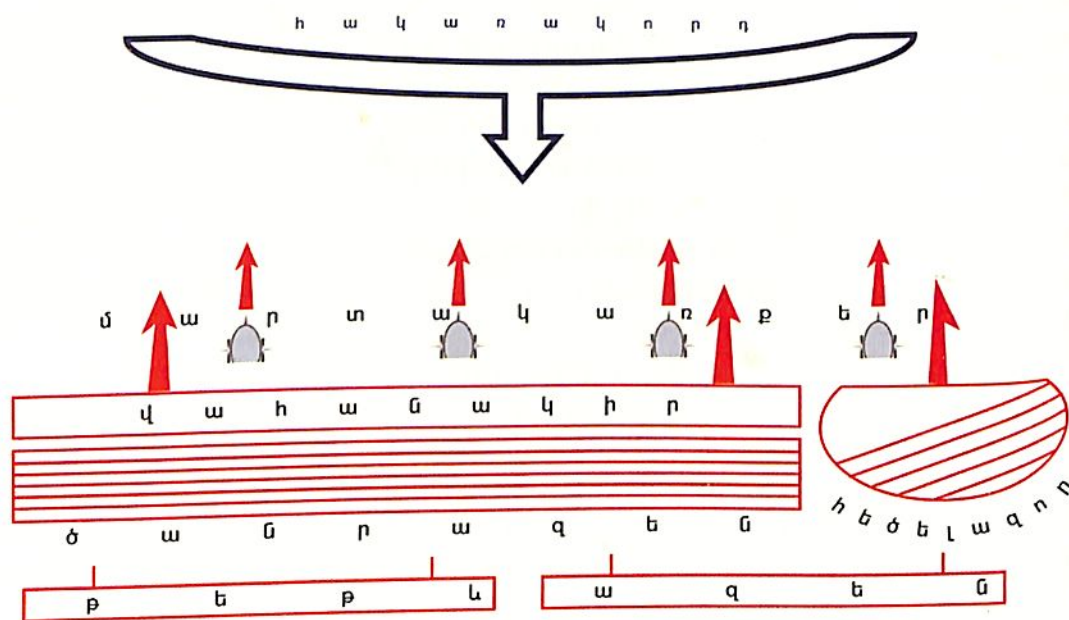
Եզրակացություն

Հայոց թագավորությունը ցույց տվեց, որ իր սահմանների անձեռնմխելիության համար պատրաստ է պաշտպանել ցանկացած հզորության հակառակորդին:

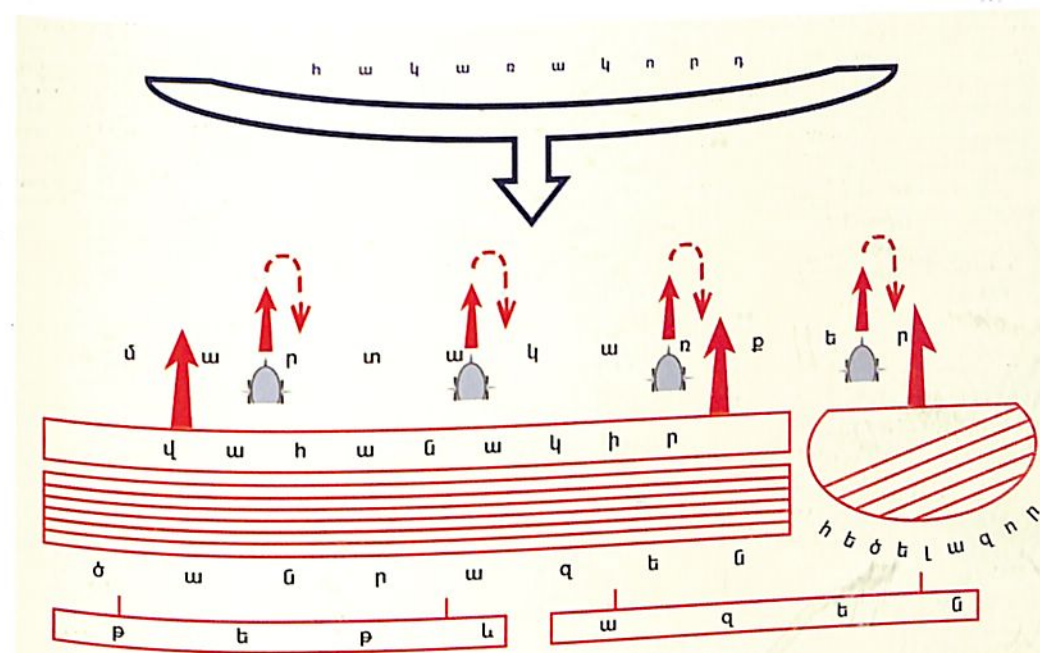
Համաշխարհային ռազմարվեստի պատմության մեջ առաջին անգամ մարտաքաղաքը կորցրած պետության բանակը, վճռական ճակատամարտում մարտադաշտը հակառակորդին թողնելուց հետո, հաղթում է պատերազմում: Սակայն ամենակարևորն այն է, որ պատերազմի ընթացքում ավերված երկիրը (ասորեստանցիների մարտավարության կարևոր տարրերից էին գրավված տարածքների ամայացումն ու անրոցների պարիսպների հիմնահատակ քանդակումը) ըստ էության չի դադարում իր հզորացումը Սարգուրի Ա-ի օրոք, քանի որ հսկայական զոհողությունների գնով պահպանվել էին հզորացման հիմնական կռվանները, այդ թվում` բանակը:

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳԸ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԼՈՒՄ

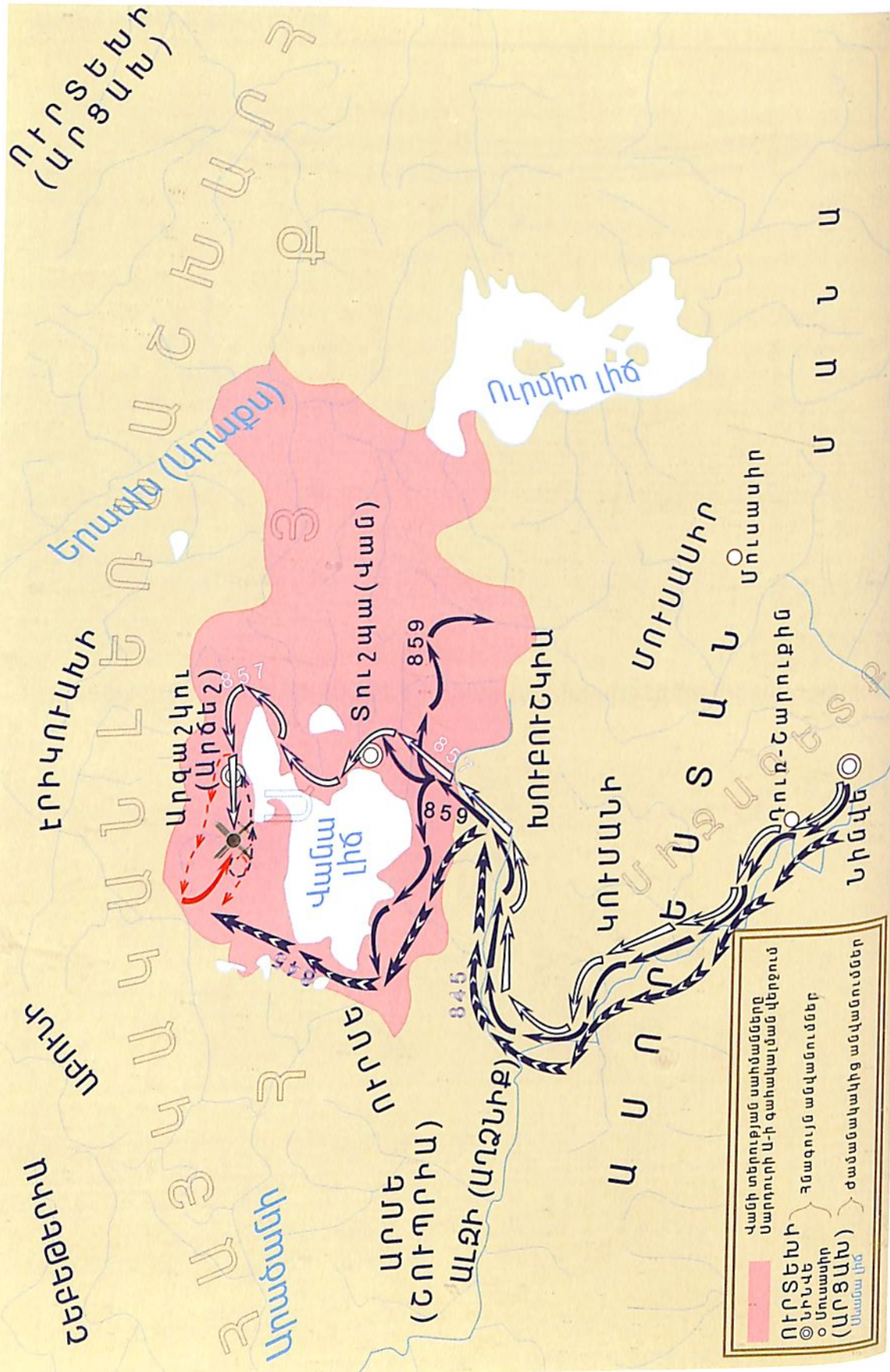

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳԸ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈԷԼՈՒՄ

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳԸ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ԵՐՐՈՐԴ ՓՈՒԼՈՒՄ

Արամեի օրոք իրականացված ռազմավարության արդյունքները տեսանելի էին դարձել դեռևս Սարգսյանի Ա-ի գահակալության տարիներին:

Տեղեկանք. Ասորեստանի դեմ հաղթական պատերազմից հետո Սարգուրի Ա-ն արձանագրություններից մեկում իրեն կոչում է «մեծ թագավոր, հզոր թագավոր, տիեզերքի թագավոր, Նաիրիի թագավոր, թագավոր, որին հավասարը չկա, զարմանալի հովիվ, մարտից երկյուղ չունեցող, անհնազանդներին ծնկի բերող... արքաների արքան (եմ), որը բոլոր թագավորներից հարկ ընդունեց»:

Այս ամբողջը միայն մեկ արձանագրության մեջ է գրված, և ակնհայտ է, որ սրանք կարող են լինել միայն Ասորեստանի պես ախոյանին պարտության մատնած թագավորի խոսքերը:

Վանի թագավորությունը շարունակաբար հզորանում էր: Այս միտումը առավել հստականում է Իշպուինի (Ք.ա. 825-810թթ.) արքայի օրոք, հատկապես նրա գահակալման երկրորդ կեսին, երբ Վանի հայկական պետության կառավարման գործում կարևոր դեր է սկսում խաղալ եռանդուն արքայազն Մենուան (թագավորել է Ք.ա. 810-786թթ.): Այդ նույն ժամանակաշրջանում ներքին հակասություններից պառակտվող Ասորեստանը սկսում է զիջել դիրքերը, և տարածաշրջանում միառժամանակ խաղաղություն է հաստատվում:

Ռազմավարության բարեփոխումները

Իշպուինիի գահակալության առաջին տարիներին Արարատյան թագավորությունը տնտեսապես հզորանում էր, սակայն պարզ էր, որ Ասորեստանը վաղ թե ուշ հաղթահարելու էր ծագած ներքին դժվարություններն ու վերսկսելու էր դաժան բռնություններով ուղեկցվող նվաճողական քաղաքականությունը: Պետք էր պատրաստվել դիմագրավելու նոր՝ էլ ավելի հզոր արշավանքները:

Վանի բերդը

Արքայազն Մենուան Ասորեստանի նվաճողական քաղաքականության դեմ առաջարկում է իր ռազմավարական ծրագիրը, ըստ որի՝ հզոր ախոյանի արշավանքներից կարելի էր խուսափել միայն ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր մարտունակ ուժերը միավորելով, քանի որ միայն պասիվ պաշտպանական գործողություններով հնարավոր չէր դիմակայել Ասորեստանին: Տարածաշրջանի հզոր տերությանը դիմագրավելու ունակ ուժ դառնալով՝ Վանի հայկական թագավորությունը իր շուրջը կհամախմբեր նաև հարևան երկրներին՝ վերածվելով Ասորեստանի նվաճողական քաղաքականությանը դիմակայող ուժերի առաջնորդի:

Ռազմավարությունը

Մենուայի առաջարկած նոր ռազմական քաղաքականության իրականացմանն են ուղղվում պետության բոլոր միջոցները: Հիմնական ուշադրությունը պետք է դարձվեր երկու խնդրի.

- գործի տեղաշարժման համար անհրաժեշտ *հենակետերի ստեղծմանը*, որպեսզի ռազմերթերի ժամանակ գործը սննդամթերքի, զինամթերքի և անհրաժեշտ այլ պարագաների պակաս չզգար,

- *նախօրոք ուսումնասիրել* ռազմական գործողությունների ապագա թատերաբեմերը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով տեղանք-գորատեսակ կապին:

Արտաքին ակտիվ քաղաքականությանը զուգընթաց՝ լայնածավալ միջոցառումներ էին իրականացվում երկրի հզորության ամրապնդման ուղղությամբ: Մասնավորապես, մեծ թափ էր ստանում նոր հզոր ամրոցների շինարարությունը: Դրանց պարիսպների հաստությունը 4 մ-ից ավելի էր:

Եթե հաջողվեր ավարտել ռազմական բարեփոխումները, ապա ընդամենը մեկ տասնամյակում բանակն ի վիճակի կլիներ հսկայածավալ գործողություններ իրականացնել: Իրականում այդպես էլ լինում է, և հայկական երկրամասերի (Երիախի՝ Շիրակ - Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի գավառը, Տեյախվե՝ Դիլի (Երիախի՝ Շիրակ - Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգին և այլն) վերապատկանող - համապատասխանում է Մեծ Հայքի Տայք նահանգին) նպատակով միավորման և կենտրոնական իշխանության շուրջ համախմբման նպատակով Մենուայի օրոք ձեռնարկվող արշավանքների ծավալները Հայկական լեռնաշխարհում տպավորիչ են (տես քարտեզը): Օրինակ, դեպի Տայք ու Շիրակ կատարված արշավանքի ժամանակ գործը անցնում է ավելի քան 600 կմ, ինչը կարող էր իրականացնել միայն հստակ գործող թիկունքի (մատակարարման) ծառայություն ունեցող պետության բանակը:

Արշավանքների նախապատրաստումը

Արարատյան թագավորության գործը մեծաթիվ չէր, և արշավանքներին պետք է մասնակցեին ամբողջ բանակը, բացի կայազորային ծառայություն տանող անձնակազմից: Մարտական գործողությունները վարվելու էին իրարից որակապես տարբերվող տեղանքում. դեպի հյուսիս արշավելիս՝ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում, իսկ դեպի հարավ արշավելիս՝ համեմատաբար հարթ տարածք ունեցող Միջագետքի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում: Այս էական տարբերությունները նկատի ունենալով՝ որոշվում է հետևակայիններին և կառավարողներին վարժեցնել նաև հեծելազորի կազմում, իսկ հեծելազորի մի մասին՝ հետևակի մարտակարգում մարտ վարելուն: Այդ դեպքում, ցանկացած պահի գորավարը կունենար իրեն անհրաժեշտ քանակի հետևակ կամ հեծելազոր, որով հնարավոր կլիներ լուծել մարտավարական խնդիրների հիմնական մասը: Նոր ռազմավարական համակարգն առաջին հերթին աչքի էր ընկնում իր պարզությամբ, որով էլ բացատրվում է հետագայում նրա բարձր արդյունավետությունը:

Արշավանքները

Մենուայի մշակած ռազմավարության համաձայն՝ բանակը սկսում է վարժեցվել նոր համակարգով: Հատկանշական է նաև, որ տարածաշրջանային առաջատար լինելու համար համեմատաբար ոչ մեծ ներուժ ունեցող պետությունը ձեռնամուխ է լինում հարևան երկրներն (օրինակ՝ Պարշուան) իրեն ենթակայեցնելու ծրագրի իրականացմանը (տե՛ս քարտեզը): Այդ են վկայում արշավանքներին ներգրավված գործի կազմի մասին եղած տեղեկությունները:

Վանի արքաների իշխանության խորհրդանշ

Պատմական տեղեկանք. Պարշուա երկրի (Ուրմիա լճից հարավ) և Մեշթա քաղաքի նվաճումը¹:

«Իշպուհինն գորեղ էր, Մենուան գորեղ (էր): Ջորքի մեջ (կար) հարյուր վեց մարտականք, ինը հազար հարյուր յոթանասունչորս հեծյալ, երկու հազար յոթ հարյուր չորս հետիոտն: Առաջնորդեց(?) խալդեն Իշպուհինի Սարդուրդուն (և) Մենուա Իշպուհնորդուն, որոնք գրավեցին Մեշթա, Կուա, Շաթիրու (և) Նիգիրե (քաղաքները) Պարշուա երկրի:

Եկավ այստեղից(...) հազար չորս հարյուր ութսուներեք(“), (...) հազար(...) հարյուր(...), տասնվեց հազար(“) վեց հարյուր..., հազար հարյուր քսան ծի, տասներկու հազար (զլուխ) խոշոր եղջերավոր անասուն, մեկ(“) հազար վաթսունհինգ ուղտ, տասնհինգ հազար(?) (զլուխ) մանր եղջերավոր անասուն (ոչխար)...»:

ՀԺՊԲ, հատ. 1, էջ 43-44: КУКН, стр. 37-42

Արարատյան կենտրոնական թագավորության դրոշի տակ հայկական իշխանությունների միավորելու նպատակով դեպի Վիտերուխե, Լուշա և Կաթարգա երկրամասերը² իրականացված արշավանքներից մեկին մասնակցում էր վաթսուվեց մարտականք, տասնհինգ հազար յոթ հարյուր վաթսուն հետևակային և միայն հազար (կամ երկու հազար) չորս հարյուր վաթսուն հեծյալ:

Առաջ է գալիս լեռներում ռազմական գործողությունների առանձնահատկությունների խնդիրը: Դաշտավայրային տեղանքում, որտեղ հեծելազորի ու մարջունների խնդիրը: Դաշտավայրային տեղանքում, որտեղ հեծելազորի ու մարջունների ծավալվելու համար անհրաժեշտ տարածք կար, վերջիններս տակառքերի ծավալվելու համար անհրաժեշտ տարածք կար, վերջիններս կարևոր դեր էին կատարում մարտադաշտում: Այստեղ հեծելազորը, մասամբ՝ նաև մարտականքները, անփոխարինելի էին, իսկ նրանց հոծ խմբերի հարձակման հզոր թափը անկասելի էր: Լեռներում իրադրությունն այլ էր: Կտրտված տեղանքը հեծելազորին և, առավել ևս, մարտականքներին զրկում էր գործողությունների ազատությունից, նրանց հնարավորություն չէր տալիս օգտագործել իրենց հարձակման արագությունը: Լեռներում այդ դերը կատարում էր հետևազորը:

Արշավանքները նախապատրաստվում էին մանրամասնորեն, և հաշվի էին առնվում ոչ միայն հակառակորդի ուժերը, այլև տեղանքը՝ մարտական գործողությունների թատերաբեմը. որպես հետևանք արշավանքներն ավարտվում էին հաղթանակներով: Այս ռազմավարությունն արդյունավետորեն գործում է նաև հետագայում, երբ Մենուայի գահակալման վերջում թագավորությունն այնքան է հզորանում, որ մարտահրավեր է նետում Ասորեստանին՝ վիճարկելով տարածաշրջանում ամենահզորը լինելու նրա հավակնությունները:

Արարատյան թագավորության վարած պատերազմների ընթացքում թեև մարտականքների դերն անընդհատ նվազում էր, սակայն մարտականքները Հայոց բա

¹⁹ Արշավանքն ուղղված է Ուրմիա լճի ավազանի հարավարևմտյան և հարավային երկրների դեմ:

² Արշավանքն ուղղված է դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքը:

նակի կարևոր հարվածային ուժն էին, և առանց դրանց գրեթե ոչ մի արշավանք չէր ձեռնարկվում:

Այսպիսով, օգտագործելով տարածաշրջանում ստեղծված բարենպաստ իրադրությունը՝ Իշ-պուլիմի և Մենուա արքաների օրոք Վանի թագավորությունը կայուն հզորացման ուղին է բռնում: Գիշտ ընտրված ռազմավարության շնորհիվ ընդամենը մեկ-երկու տասնամյակում ոչ միայն չեզոքացվում է Ասորեստանի պես հզոր հարևանի մշտական սպառնալիքը, այլև պայմաններ են ստեղծվում Վանի հայկական թագավորությունը տարածաշրջանային գերտերության վերածելու համար:

Վանի զինանշանի արևը,
որը ժառանգեցին Արտաշեսյանները

Մարտավարական տեղեկանք. Սեպագրերը, ինչպես նաև հնագիտական պեղումների ընթացքում հայտնաբերված նյութը հնարավորություն են տալիս **մոտավոր** պատկերացում կազմել հայոց բանակի վարած ճակատամարտերի ընթացքի մասին¹ (տես սխեմատիկ պատկերները):

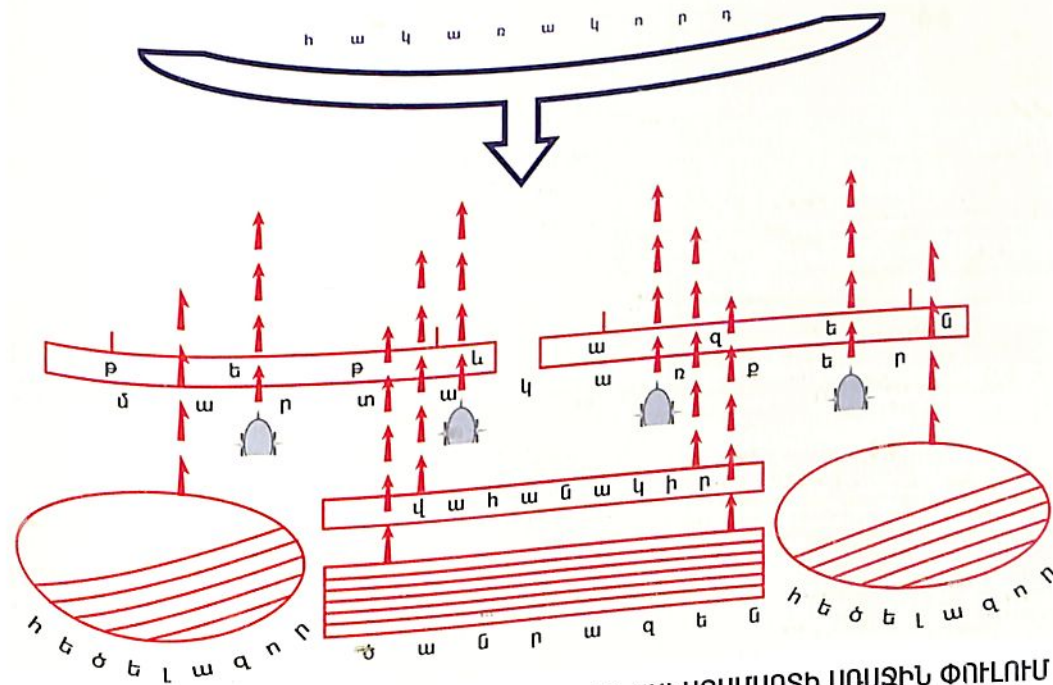
Մարտը սովորաբար սկսում էին մարտականքերը, որոնց վրա էր դրվում հակառակորդի մարտակարգը խախտելու գործը: Թեթևագեն հետևակը շարունակում էր մարտականքերի սկսածը (տես ճակատա մարտի առաջին փուլը): Աստիճանաբար դաշտը մնում էր ծանրագեն հետևակին, որը և անդրադարձնում էր հակառակորդի գլխավոր ուժերի հիմնական (առաջին) գրոհը: Որոշ ճակատամարտերում գրոհի անդրադարձմանը մասնակցում էր նաև հեծելազորը (տես ճակատամարտի երկրորդ փուլը): Արդեն այս շրջանում ճակատամարտի ելքը սկսում է վճռել հեծելազորը: Այն մարտի էր մտցվում որքան հնարավոր է ուշ: Նահանջող հակառակորդին հետապնդելը ևս դրվում է հեծելազորի վրա (տես ճակատամարտի երրորդ փուլը): Սակայն հեծելազորը գործում էր հախուռն, առանց քիչ թե շատ հստակ մարտակարգ ձևավորելու, իսկ եթե հաջողվում էր հեծելազորին մարտակարգ հիշեցնող դասավորություն հաղորդել, ապա հակառակորդի հետ բախման սկզբից քիչ անց

¹ Տես Վանի թագավորության մարտակարգերի սխեմատիկ պատկերները այս և նախորդ ակնարկների վերջում:

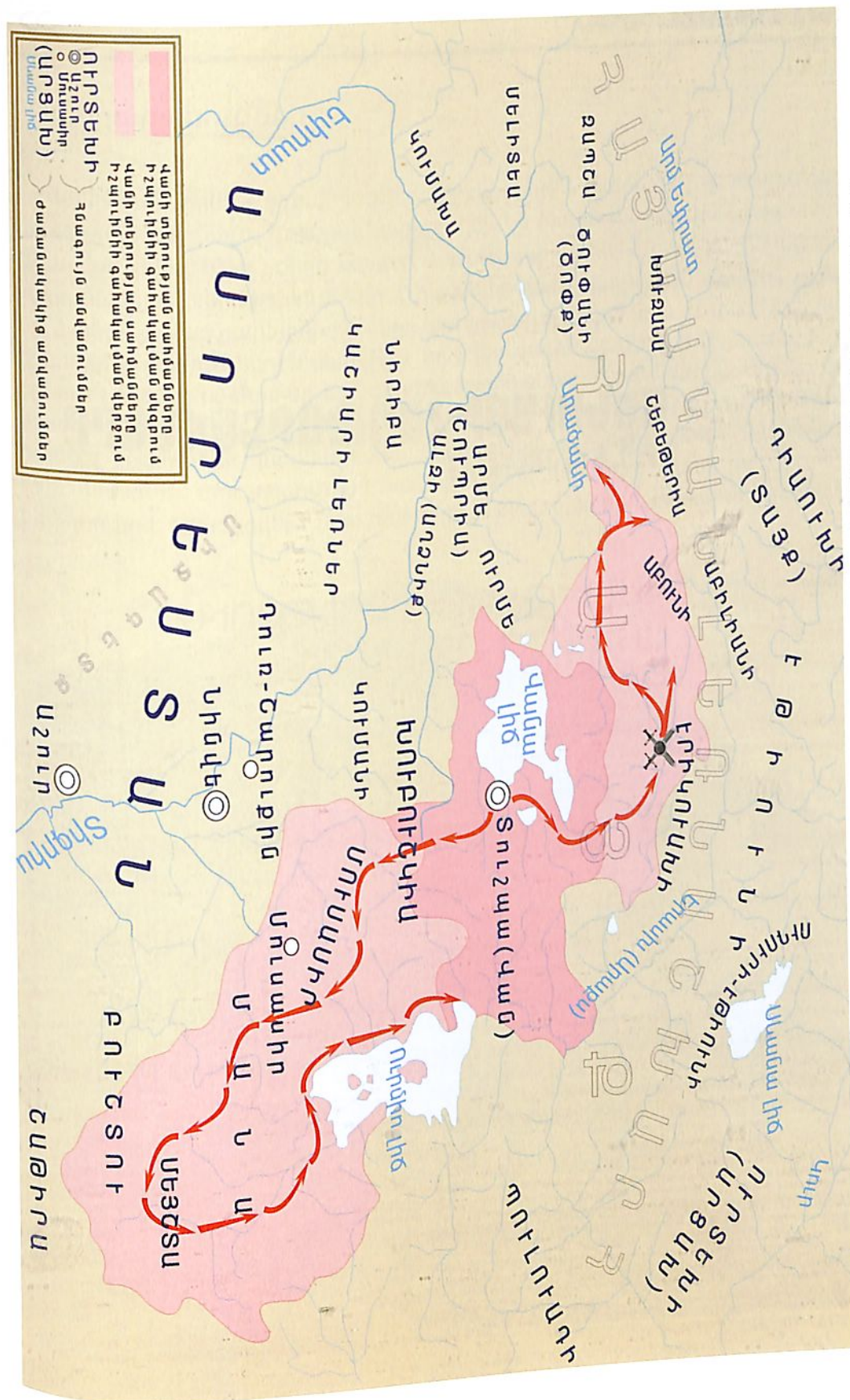
ձևավորված մարտական դասավորությունը ցրվում էր: Դրա փոխարեն,
մարտադաշտում միմյանց օգնելու համար ստեղծվում էին երկու-երեք
հեծյալներից բաղկացած փոքր խմբեր: Այդ խմբերն էլ անկանոն գրո-
հում էին նշված ուղղությամբ:

Վանի հայկական թագավորության բանակի մարտավարությունը Միջագետքի (մասնավորապես՝ Ասորեստանի) բանակների մարտավարությունից տարբերվում էր նրանով, որ վահանակիրները քիչ ավելի փոքր և քաշով էլ թեթև վահաններով զինված լինելով՝ կարողանում էին դրանք մեկ ձեռքով կրել, իսկ մյուս ձեռքում նիզակ կամ սուր էր լինում։ Դրանով առաջին տողանի գործողություններն ավելի ակտիվ էին։ Թեթևագեն հետևակը շարունակում էր գործել վահանակիրների հետևից։ Այս առանձնահատկությունները ևս մեծապես պայմանավորվում էին ռազմական գործողությունների լեռնային թատերաբեմի պահանջներով։ Քանի որ լեռներում հետևակի դերն աճում էր, պասիվ գործողությունները չէին կարող բավարարել նրա՝ որպես մարտադաշտում ճակատամարտի հիմնական ծանրությունը կրողի, առջև դրվող պահանջները։

Մարտավարության տեսանկյունից կարևոր էր զորքի մարտակարգը տողաններով դասավորելը, որը, մարտակարգին խորությամբ հաղորդելով, այն դարձնում էր հստակ կազմակերպված:

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳԸ ԵՎԱՏԱՄԱՐՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼՈՒՄ

ԻՀԴՈՒԻՆԻ ԵՎ ՄԵՆՈՒԱՅԻ ՀԱՄԱՏԵՐ ԱՐԵԱԿԱՔՆԵՐԸ Բ.Ա. 810-ԱԿԱՆ ԹԹ.

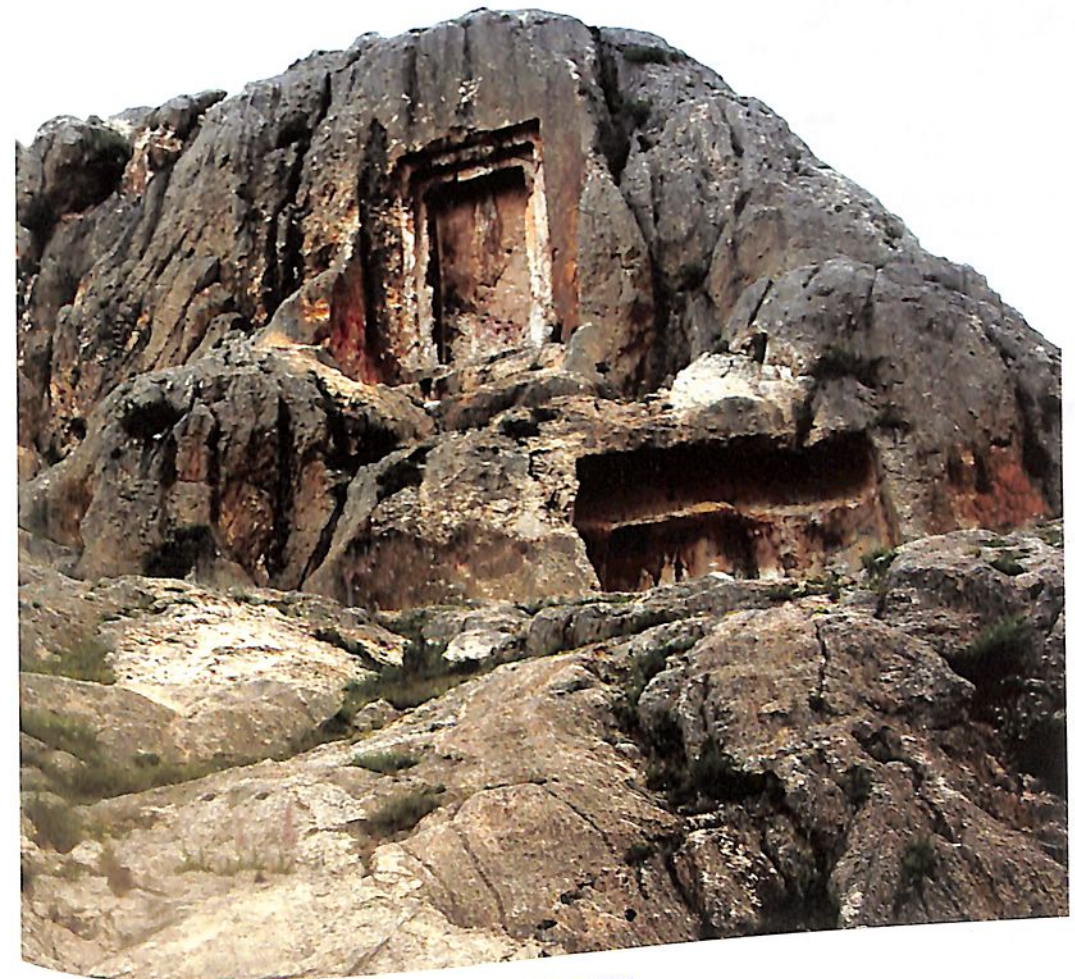
ՄԵՆՈՒԱՅԻ ՀԱՂԹԱՐՇԱԿՆԵՐԸ (Ք.Ա. 810-786թթ.)

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ
ԳԵՐՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեկ միասնական տերության մեջ Հայկական լեռնաշխարհի համախմբման բուռն ընթացքը պայմանավորված էր նրա հիմնական բնակչության հայկական էթնիկ ընդհանրությամբ և ընդհանուր թշնամուն՝ Ասորեստանին համատեղ ուժերով դիմակայելու անհրաժեշտությամբ։ Ստեղծվում է Վանի թագավորությունը, որն ասուրերեն արձանագրություններում կոչվում է Նաիրի և Ուրարտու, տեղական սեպագիր աղբյուրներում՝ Բիայնիլի (կապված Վան անվան հետ), իսկ Աստվածաշնչում՝ Արարատ։

Բարեփոխումները

Վանի հայկական թագավորության հզորացման և տարածաշրջանային գերտերություն դառնալու գործում կարևոր դեր են խաղում Իշպուհինի թագավորի (Ք.ա. մոտ 825-810թթ.) օրոք սկսված և Մենուայի գահակալության ընթացքում (Ք.ա. մոտ 810-786թթ.) իշխող Իշպուհինիի գահակալության առաջին շրջաշարունակված բարեփոխումները։ Իշպուհինիի գահակալության առաջին շրջանում անցկացված բարեփոխումները կապված էին միայն նրա անվան հետ, իսկ երկրորդ շրջանում հեղինակակից է հանդես գալիս նրա որդի Մենուան, ինչը երևում է նրանց համատեղ կանգնեցրած արձանագրություններից։ Մասնավորապես, եթե գրային բարեփոխումը՝ տեղական սեպագրի ստեղծումը, տեղի է ունեցել Իշպուհինիի կառավարման սկզբնական շրջանում, ապա կրոնական բարեփոխումը՝ ողջ տերության համար միասնական դիցարանի (պանթեոնի) ստեղծումով, կատարվել է նրա գահակալության երկրորդ շրջանում։ Պրանով է

«Միերի դուռը»

պայմանավորված, որ դիցարանի արձանագրումը «Միերի դուռ» կոչվող ժայռի վրա, կատարվել է երկուսի անունով: Ամենայն հավանականությամբ, նույնափսի հեղինակակցություն է գործել ռազմական ուղորտում անցկացված բարեփոխումների ընթացքում, որոնցում կարևորվում է նախկին դաշնային աշխարհագրի փոխարինումը արհեստավարժ կանոնավոր, ըստ զորատեսակների բաժանված զինված ուժերով: Դրա վկայությունն են արձանագրություններում գործածվող տերմինները. դաշնային բանակն արտահայտող «երկրների (զինված) մարդիկ», «աշխարհագր» գաղափարագրերը փոխարինվում են արհեստավարժ զինվորականությունն արտահայտող տերմինով: Իրականացվում են նաև բանակի վերագինումն և այլ միջոցառումներ:

Տեղեկանք. Վանի տիրակալները մարզական մրցույթները (հնարավոր է՝ նաև զորավարժանքները) վերածել են համաժողովրդական տոնախմբությունների: Նրանք ոչ միայն կազմակերպել են նման միջոցառումներ, այլև կարգադրել են քարագիր արձանագրություններով «անմահացնել» դրանցում գրանցված բացառիկ նվաճումները: Նման գրանցում է Մենուայի արքայի ծիու ցատկի մասին բնագիրը, որն իրավամբ համարվում է համաշխարհային ռեկորդի արձանագրում:

«Խալդյան զորությամբ Մինուա Իշպուինորդին ասում է.- Հենց այս տեղից նժույզը Արծիբի անուն(ով), Մինուայի տակ ցատկեց քսաներկու կանգուն (...)»:

ՀԺՊԲ, էջ 52

Մենուայի նժույզի անունը՝ Արծիբի, հայերեն «արծիվ» բառն է (սեպագիրը չունի «վ» հնչյունը, ինչի հետևանքով էլ այն փոխանցվում էր «բ»-ով): «Կանգուն» երկարության չափը հավասար է 51,8 սմ, այսինքն՝ Մինուայի նժույզը ցատկել է 11 մ 39 սմ: Չիասպորտում նժույզի ցատկի համաշխարհային ռեկորդը՝ սահմանված մինչև 1914թ., 11 մ 28 սմ է եղել: Մինուայի Արծիբի ծիու ռեկորդը գերազանցվել է միայն 1975թ.: 2800 տարի անգերազանցելի մնալով՝ Մենուայի ցուցանիշը համաշխարհային պատմության մեջ ամենաերկար պահպանված ռեկորդն է:

Ուշագրավ է, որ արձանագրությունը հայտնաբերվել է Վանի քարաժայռերի և Վարագա լեռների միջև գտնվող հարթավայրում, որը դարձրել էր շարունակ ծիրառվարան է եղել հայկական բանակի համար:

Սա իր տեսակի մեջ եզակի տեղեկությունն է: Նման ուշագրավ մի արձանագրություն էլ պահպանվել է Ք.ա. VIII դ. վերջին և VII դ. սկզբին իշխած Արգիշտի Բ-ից, որը պատմում է մարզական նետածգության ժամանակ ունեցած 492 մ («950 կանգուն») արդյունքի մասին:

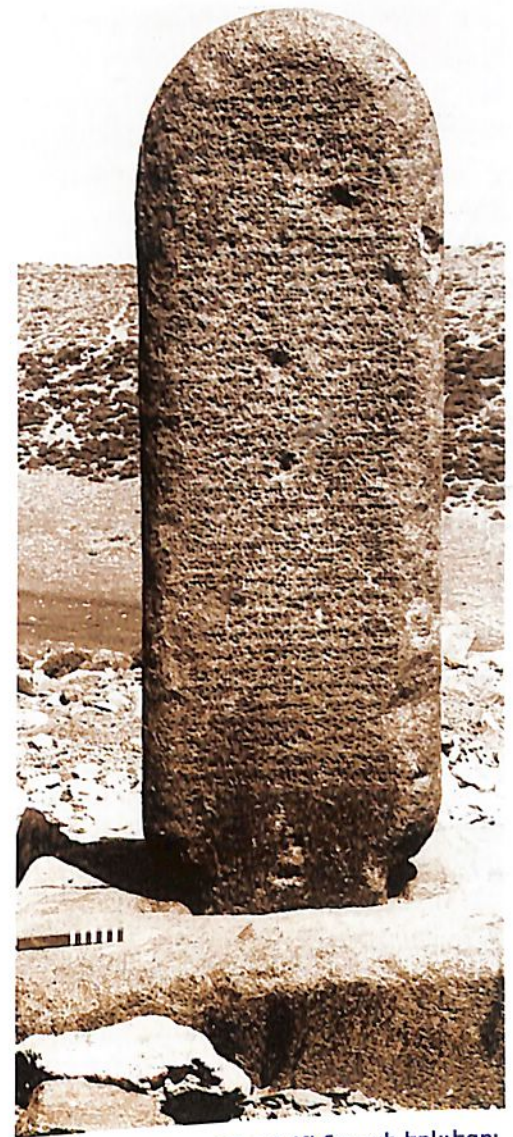
«Արգիշտի Ռուսայորդին նետը վերագցեց հենց այս տեղից՝ Գիլուրա (գյուղի) անտառի առջև(ից), մինչև Իշպիլի Բատուորդու այգին՝ ինն հարյուր հիսուն կանգուն»:

ՀԺՊԲ, էջ 87

Արշավանքների նախապատրաստումը

Մենուայի միանձնյա կառավարման շրջանում (Ք.ա. մոտ 810-786թթ.) Վանի թագավորությունը հասնում է ամենախաղաղ հզորության: Երկիրը տնտեսապես հզորացնելու համար նա կատարում է բազմաթիվ գործեր, որոնցից հատկապես նշանավոր է շուրջ 70 կմ երկարությամբ «Մենուայի ջրանցքի» կառուցումը, որն օգտագործվում է մինչ օրս:

Հատուկ ուշադրություն է դարձվում ռազմական շինարարությանը. երկրի ռազմավարական ուղղություններում ամրաշինական մեծ ցանց է ստեղծվում (տես քարտեզը): Հյուսիս-արևելքում Մեծ Արարատ (Մասիս) լեռան ստորոտում, Արաքսի աջ կողմում նա իր անվամբ կառուցում է Մենուախիմիլի քաղաքը՝ դարձնելով այն պետության հյուսիսային գլխավոր հենարանը: Հիմնվում են մի քանի ամրոցներ նաև հյուսիսում: Արածանիի ափին հիմնադրվում է Ներքին Խնձորի (Քալալ-դերե) հզոր ամրոցը: Դրանով հսկողության տակ են վերցվում կարևոր ճանապարհներ, այդ թվում նաև Արաքսի ափով ձգվող առևտրական մայրուղու զգալի մի հատված: Տասնյակ ամրոցներ են կառուցվում նաև պետության կենտրոնական շրջաններում: Այս շարքում Մենուայի շինարարական գործունեության գլուխգործոցներից է Վերին Անձալի նշանավոր բերդաքաղաքը, որը հսկում էր Տուշպա մայրաքաղաքի մատույցները հյուսիս-արևելքից: Ուրմիո լճի ափերին հիմնվում են Կալաթգահի խոշոր ամրոցը և բազմաթիվ այլ ամրոցներ՝ ձևավորելով ռազմական հենակետերի մի հզոր շղթա...

Իշպուինի և Մենուայի երկեզու արձանագրությունը Քելիշինից (Պարսկահայք)

Արշավանքները

Մենուայի առաջին արշավանքները միտված էին ամրապնդելու Վանի կենտրոնական իշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհի երկրամասերում: Նրա առաջին քայլերից մեկն է լինում Հայկական պար լեռնաշղթայի արևելյան հատվածում՝ Երիկուախիում ամրապնդվելը, որը մտնում էր Եթիունյան համադաշնության մեջ¹ (տես քարտեզը):

Վերջինս միավորում էր Արարատյան դաշտը, Սևանա լճի ավազանը և դեպի արևմուտք, մինչև Տայք ընկած շրջանները: Համապետական խնդիրներից ելնելով՝ Մենուան Երիկուախիից հետո հարկատու է դարձնում Եթիունին (հիմնվում է ռազմավարական խոշոր հենակետ՝ Մենուախինիլին) և պետության հյուսիս-արևմուտքում՝ Դիաուխի-Դայաե-նին (Տայք) Շաշիլու կենտրոնական քաղաքով: Դիաուխիի արքան ներկայանում է Մենուային՝ մատուցելով հարուստ ընծաներ և պարտավորվելով վճարել հարկեր ու մասնակցել նրա արշավանքներին հեծյալ և հետևակ զորքով: Սրանով Հայկական պարից մինչև Ներքին Տավրոսի արևելյան հատվածը՝ Այծպտկունքի լեռնաշղթայով հանդերձ, վերցվում է հսկողության տակ: Ապահովվում է պետության ներքին հարթավայրային շրջանների անվտանգությունը: Առավել դյուրամատչելի հատվածներում, հատկապես Բասենի դաշտում, կառուցվում են ամրոցներ:

Հյուսիսում թիկունքն ամրապնդելուց հետո Մենուան աշխուժացնում է արտաքին քաղաքականությունը *հարավային ուղղություններով*: Հարավարևմտյան ուղղությամբ Մենուայի ձեռնարկած ռազմական արշավանքներն արգասաբեր էին: Նրա բանակը, հատելով Հայկական Տավրոսը,

Ռազմի աստված Թեյշեբայի բրոնզե արձանը

¹ Համադաշնությունների համակարգը բնորոշ էր Հայկական լեռնաշխարհի իշխանություններին՝ սկսած Բ.ա. III հազարամյակից. հիշենք 17 երկրների դաշինքը Բ.ա. XXIII-XXII դդ., Նաիրյան երկրների համադաշնությունները Բ.ա. II հազարամյակում, Վանի թագավորությունը և ստեղծվել է որպես հարավային իշխանությունների համադաշնություն:

հաղթարշավով հասնում է մինչև *Կունենու և Ասորեստան*: Մեկ այլ արշավանք էլ իրականացվում է դեպի Ալզիի (հետագա Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի տարածքում) ուղղությամբ և այդ հայկական երկրամասով հսկողության տակ է վերցնում Հայկական Տավրոսի կենտրոնական հատվածի լեռնանցքները: Մենուան այդպիսով ընդլայնում է կենտրոնացված պետության սահմաններն ընդհուպ մինչև Արածանիի հետ Մեղրագետի միախառնման շրջան՝ ընդգրկելով ողջ Մշո դաշտը, որտեղից հայտնի են նրա մի քանի արձանագրություններ:

Արևմտյան ուղղությամբ Ծուփանին (համապատասխանում է Մեծ Հայքի Ծոփքին) և այլ տարածքներ Մենուան միավորում է (իր կողմից նշանակված կառավարչի ընդհանուր վերահսկողության ներքո) Արարատյան կենտրոնական պետությանը և իր բանակը դուրս բերում Արևմտյան Եփրատի բնագիծ՝ սպառնալով անդրեփրատյան պետություններին, որոնք ավանդույթի ուժով կոչվում էին «խեթական»: Դրանցից Մելիտեայի (Մալաթիա) արքան խուսափում է առճակատումից՝ պարտավորվելով Մենուային վճարել հարկեր: Նվաճված միավորներից Շեբեթերիան կցվում է Բիայնական պետությանը՝ կենտրոնական իշխանության նշանակած կառավարչի ընդհանուր վերահսկողության ներքո:

Դեռևս Մենուայի կառավարման առաջին տարիներին՝ Բ.ա. 810-809թթ. Վանի թագավորության բանակն արշավանք էր ձեռնարկել Մանա երկրի դեմ: Հիմնական զործողություններն այդ ուղղությամբ ծավալվում են հետագայում՝ պետության դիրքերն արևմուտքում ամրապնդելուց հետո:

Մերծուրմյան ավազանում Մենուայի առաջին ձեռքբերումը, մի կողմից, ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող Խուբուշկիա երկիրն էր, մյուս կողմից՝ Ուրմիայի հարավափնյա շրջանների նվաճումն էր Մանայի թագավորությունից Բ.ա. 803/2թ. հետո: Բիայնական բանակը շարունակում է արշավանքը՝ նվաճելով նաև Մեյշթա (Մեսսի) քաղաքը:

Այսպիսով, Բ.ա. 800թ. սահմաններում մերծուրմյան ավազանում ձեռք են բերվում ռազմավարական առումով կարևոր նշանակություն ունեցող տարածքներ:

Մանայի թագավորությունն ընդունում է Մենուայի գերիշխանությունը:

Վանի բանակը շարունակում է հաղթարշավը Ուրմիայից հարավ-արևելք ընկած տարածքներում՝ հասնելով մինչև Դիալա գետի ավազան (Շաթիրա և Բուշտու¹):

Այս մոր արշավանքներով Մենուան վերահսկողության տակ է վերցնում զագրոսյան առևտրական ուղիների գլխի մասը՝ նպատակ ունենալով կտրել

¹ Բուշտուն (Պուշբուն) նույնանուն էր ասորեստանյան արձանագրությունների համանուն երկրին Դիալա երկրի ավազանում: Շաթիրան գտնվել է Ուրմիո լճից հարավ-արևելք՝ ձգվելով մինչև Բուշտուն:

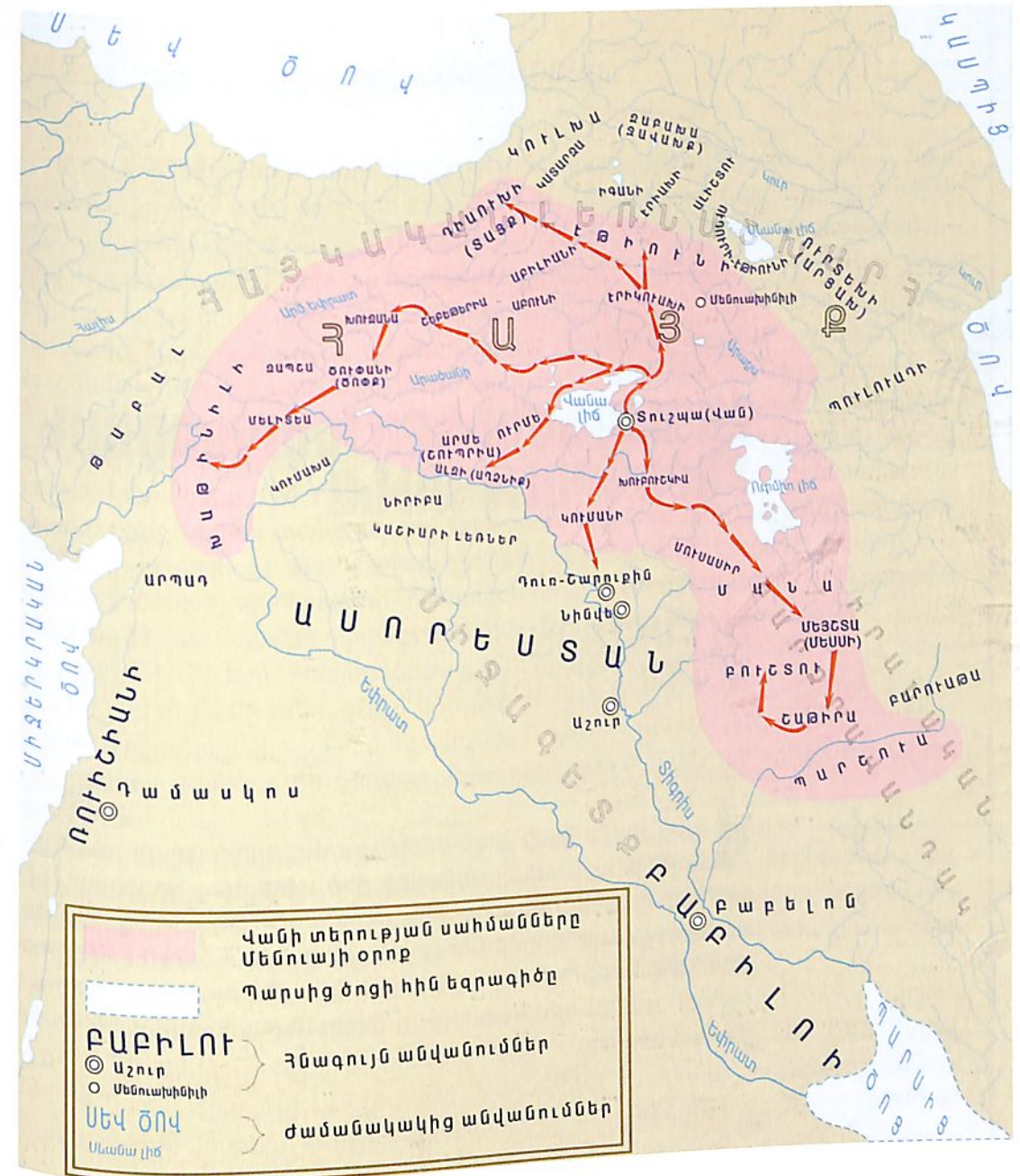
Ասորեստանին իրանական բարձրավանդակի կամ նրա միջնորդությամբ ստացվող հունքի աղբյուրներից:

Ասորեստանի փորձերը՝ կասեցնելու Վանի թագավորության առաջխաղացումը Ք.ա. 791թ., ավարտվում են անհաջողությամբ:

Մենուան իր նոր արշավանքով վերջնականապես հաստատում է Վանի թագավորության իշխանությունը Ալզի-Աղծնիքում՝ Կուտունե (Կուտոն՝ Վանա լճի հարավարևմտյան ափամերձ շրջանում) քաղաքով և Շաշնու-Սասունում (տե՛ս քարտեզը):

Եզրակացություն

Մենուայի հաղթարշավների շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասը միավորվում է մեկ կենտրոնացված պետության մեջ, իսկ հյուսիսային շրջանների իշխանությունները թեպետ չեն մտնում Վանի տերության մեջ, բայց ընդունում են նրա գերիշխանությունը: Միաժամանակ, իր իշխանության երկրորդ շրջանում Վանի արքան ոչ միայն իր գերիշխանությունն է հաստատում Ուրմիո լճի ավազանից շատ հարավ և Եփրատից արևմուտք, այլև վերահսկողություն է սահմանում Զագրոսյան լեռներով դեպի արևելք և դեպի Փոքր Ասիա տանող ռազմավարական ուղիների վրա: Մենուան առաջին մարտավարական հաղթանակներն է տանում տարածաշրջանի գերտերության՝ Ասորեստանի նկատմամբ և Բիայնիլի—Արարատ-Ուրարտուի հայկական պետությունը վերածում տարածաշրջանային գերտերության:

ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԻ ԽՈՐԽՈՌՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐԳԻՇՏՅԱՆ
ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վանի հայկական թագավորությունը հզորության գագաթնակետին է հասնում հայոց մեծ տիրակալ Արգիշտի Ա-ի գահակալության տարիներին (Ք.ա. 786-764թթ.): Նկատենք, որ այս արքայի գործունեությունը վերականգնվում է ճշգրիտ ժամանակագրությամբ՝ շնորհիվ «Խորխոռյան տարեգրության»¹, որում իրադարձությունները ներկայացվում են համաժամանորեն:

¹ Խորխոռյան տարեգրությունը փորագրված է Վանի ժայռի հարավարևմտյան կողմում, որի ոչ լրիվ պահպանված մասերը գրված ութ սյունակով, կազմում են 380 տող: Խորխոռյան տարեգրության կրկնօրինակի Վանի Սուրբ Սահակ եկեղեցուց գտնված երկու հատվածները պարունակում են 138 տողեր, որոնք չեն պահպանվել ժայռի վրա: Ուստի տարեգրության սկզբնական բնագիրը պետք է անցներ 500 տողից: Բազմաթիվ ուսումնասիրողների ջանքերով տարեգրության վերականգնված սկզբնօրինակը տես ԴժՊԸ, էջ 57-69; KYKH, էջ 155-199:

Բ.Ա. 785-782 թթ. արշավանքները

Արգիշտի Ա-ից մեզ հասած սեպագիր արձանագրությունների համաձայն՝ նրա գահակալության իենց երկրորդ տարին (Ք.ա. 785թ.) խիստ հազեցած էր հայկական երկրամասերի միավորման գործի շարունակմանն ուղղված ձեռնարկումներով։ Այդ նպատակով նախ նա իր թագավորությանն է միավորում Դիաուխի՝ Տայրով։ Այդ նպատակով նախ նա իր թագավորությանն է միավորում Դիաուխի՝ Տայրով։ Այդ նպատակով նախ նա իր թագավորությանն է միավորում Դիաուխի՝ Տայրով։

Արգիշտի Ա-ի հյուսիսսային արշավանքները շարունակվեցին Ուշդիթի մարզի Նա իր տերությանն է միացնում Աբիլիանի երկիրը (հետագայի Աբեղեանք գավառը), Եթիունյան միության մաս կազմող Ուդուրի-Եթիունի («Ջրային Եթիունի») երկրամասը Սևանա լճի հյուսիսային ավազանում, նաև այլ փոքր իշխանություններ:

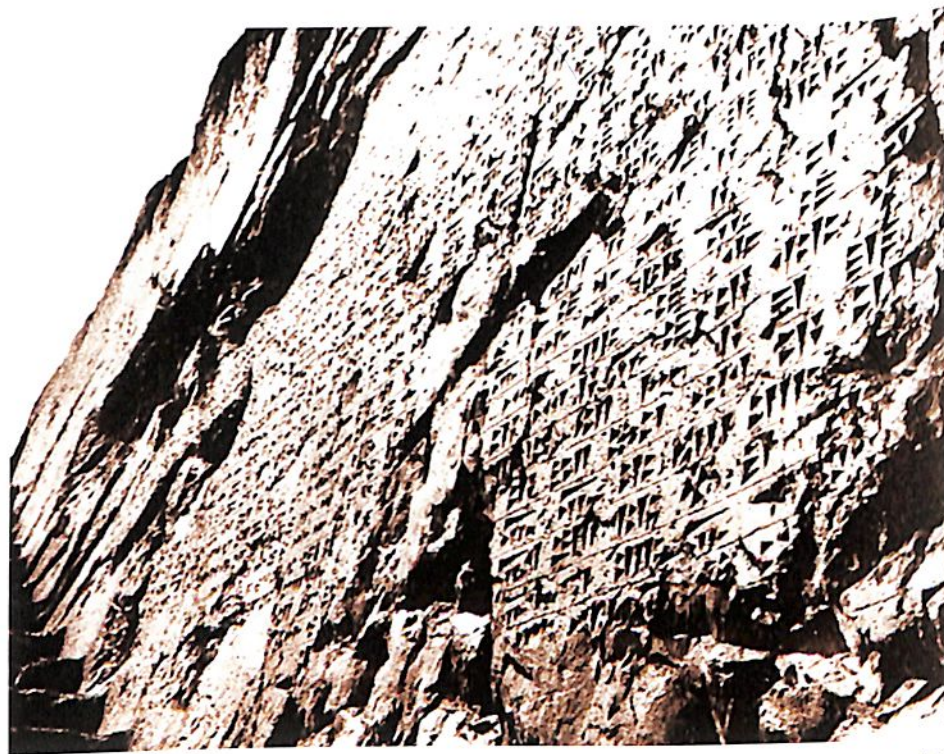
Հարավային հաղթարշավով Արգիշտի Ա-ն ամրապնդում է վասիլ թագավորության դիրքերը Ուրմիո լճից հարավ-արևմուտք, Մեծ Ջաբի միջին հոսանքի թյան դիրքերը (Ուրյանի, Թարրա[բա], Արտարմու և Իրկիունի երկրներ) և վերահսկողության տակ է վերցվում Ասորեստանից դեպի մերձուրմյան ավազան և Հայկական լեռնաշխարհի տանող ճանապարհները (տե՛ս քարտեզը):

Իր թագավորության չորրորդ տարուն (Ք.ա. 783թ.) Արգիշտինը խոչնդովեց
վանք է ձեռնարկում դեպի արևմուտք՝ Փոքր Ասիայի տարածք։ Նա (Մենուայից
հետո) կրկին գրավում է Մելիտեան (Մալաթիա), Խաթինիլին, Թաբալը (Աստ-
վածաշնչում՝ Թոբէլ)՝ վերջինս անջատելով Մելիտեայի թագավորությունից։
Արևմտյան արշավանքից արքան վերադառնում է տասնյակ հազարավոր ռազ-
մագերիներով և այլ ավարով։ Այս արշավանքով Ասորեստանի առջև փակվում
են Փոքր Ասիայի հունքի աղբյուրներ տանող ճանապարհները։

Պատմական տեղեկանք. «Խալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Խաթի (երկիրը), ենթարկեց Խիլարուադային, զգետնեց Արգիշտիի առջև: Խալդին իմ զորեղ (է), Խալդյան զենքն(?) իմ զորեղ (է): Խալդյան մեծությամբ Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինիին (և) աստվածներին Բիաինիլի (երկրի) ... վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.-

Առաջնորդում(?) էր հալդին: Հենց այդ նույն օրը (=ժամանակ) արշավեցի
 հաթի (երկրի) վրա, գրավեցի Նիդիբայի դաշտը [...], Ուրմանի (քաղաքի)
 երկիրը, (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի, [...]ադա քաղաքն արքայա-
 կան գրավեցի: Խալդյան մեծությամբ արշավեցի հաթի (երկրի) վրա: Տու-
 առեխիի ողջ երկիրը (= Թաբալ երկիրը)¹ անջատեցի(?) բուև(?) Մելիտի-
 այից: Կտրում էի մինչև Պիթեյրա (քաղաքի) տակ, մինչև ավազանը(?) Մե-
 լիա գետի², Մարմուա (և) Կալայա (երկրները): Մարդ, կին (այնտեղից)
 հանեցի, ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի: Երկու հազար հինգ
 հարյուր երեսունինը պատանի (քշեցի), ութ հազար վեց հարյուր ինսու-
 նութ երիտասարդ(?), տասնութ հազար քառասունյոթ կին, ընդամենը
 քսանինն հազար երկու հարյուր ութսունչորս մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց
 սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: [...] ձի, տասնյոթ հազար ինն հարյուր
 վաթսուներկու անասուն քշեցի, երկու բյուր [...] ոչխար: Արգիշտի Մինու-
 այորդին ասում է.- Խալդիի շնորհիվ այս մեծագործությունները մեկ տա-
 րում կատարեցի»:

ՀԺՊԲ, էջ 59-60; ԿՄԿԽ, Ը. 161-162

Հատված Արգիշտի Ա-ի Խորխոռյան տաքեգրությունից

¹ Տուատեխին խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրություններից հայտնի Տուվա տիսն է՝ Թաբալի արքան:

2 Մեկիս զետը Արմ. Եփրատն է, որը սեպագիր այլ աղբյուրներում հայտնի է նաև «Մալա» անվանաձևով:

Տրամաբանորեն, հաջորդ հարվածը սպասվում էր Ասորեստանին, սակայն մինչ այդ լիովին պետք էր ամրապնդել թիկունքը հյուսիսում, ուստի Արգիշտի Ա-ի իշխանության հինգերորդ տարին լիովին նվիրվում է այդ խնդրի լուծմանը: Ք.ա. 782թ. Վանի գործերը նախ գրավում են էթիունյան միության մասկազմող Կեխունի (Գեղունի) «ծովային գավառը» Սևանա լճի ավազանի հյուսիսում, ապա շարունակում հաղթարշավը դեպի Ալիշտու՝ Աղստևի հովիտ: Այդ նույն տարում հիմնադրվում է Երեբունի (Երևան) ամրոցը՝ «ի հզորություն *Բիաինիլի երկրի և ի սարսափ թշնամյաց*», որտեղ տեղակայվում են անդրեփրատյան Խաթի երկրից և Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան Ծուփանի (Ծոփք) երկրամասից բերված 6600 ռազմիկներ: Այնուհետև արշավանքը շարունակվում է դեպի հյուսիս-արևելք, մինչև Գուգարաց աշխարհի Տաշիր գավառի տարածքը:

Մեծ հաղթանակները

Վանի թագավորությունը պատրաստ էր դեպի հարավ մեծ արշավանքի, երբ, հավանաբար, կանխելու նպատակով հայաստանյան զորքի հաջողությունը, Ասորեստանը նախահարձակ եղավ Ք.ա. 781թ. (տե՛ս քարտեզը): Այդ մասին վկայում են նաև ասորեստանյան սկզբնաղբյուրները: Արգիշտին ոչ միայն պարտության է մատնում ասորեստանյան զորքերին, այլև շարունակում է հակահարձակումը դեպի հարավ՝ Ջագրոսյան լեռներով հասնելով մինչև Պարսու-ա (հետագայի Պարսք) և Բաբելոնիա (բնագրում՝ Բաբիլու երկիր): Դրանով Արգիշտին շրջափակման մեջ է վերցնում Ասորեստանը երեք կողմից՝ հյուսիսից (որտեղ Վանի տերությունն էր), արևելքից և հարավից: Ընդ որում, նա հաջորդ տարի ևս արշավում է դեպի Ջագրոս՝ ամրապնդելու իր ձեռքբերումները:

Պատմական տեղեկանք. «Խալդին արշավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Ասորեստանի գործը, ենթարկեց Արսիթա¹ երկիրը, զգեստեց նրանց Արգիշտիի առջև: Արգիշտի Մինուայորդին ասում է.- Ասորեստանյան գործին ջախջախեցի իմ երկրում: Ջինվորներ գնդեցի: Աղոթում էի Խալդի տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինին (և) աստվածներին Բիաինի- և ի երկրի: ... վերևում լսում էին իմ աստվածները: Արգիշտին ասում է.- Լի երկրի: ... վերևում լսում էին իմ աստվածները: Ասորեստանցիներ- Խալդին իմ գործը (է), Խալդյան զենքը(?) իմ գործը... Ասորեստանցիներին վնդդեցի, սպանեցի, հանեցի երկրիցս: Հենց այդ նույն տարում արշավեցի Մենաբշու (քաղաքի) վրա, Դուբամա (քաղաքի) վրա: [...] քա-

¹ Արսիտա, ասորեստանյան աղբյուրներում՝ Արսի, գտնվել է Ուրմիո լճից հարավ, Ասորեստանի և Մանայի միջև:

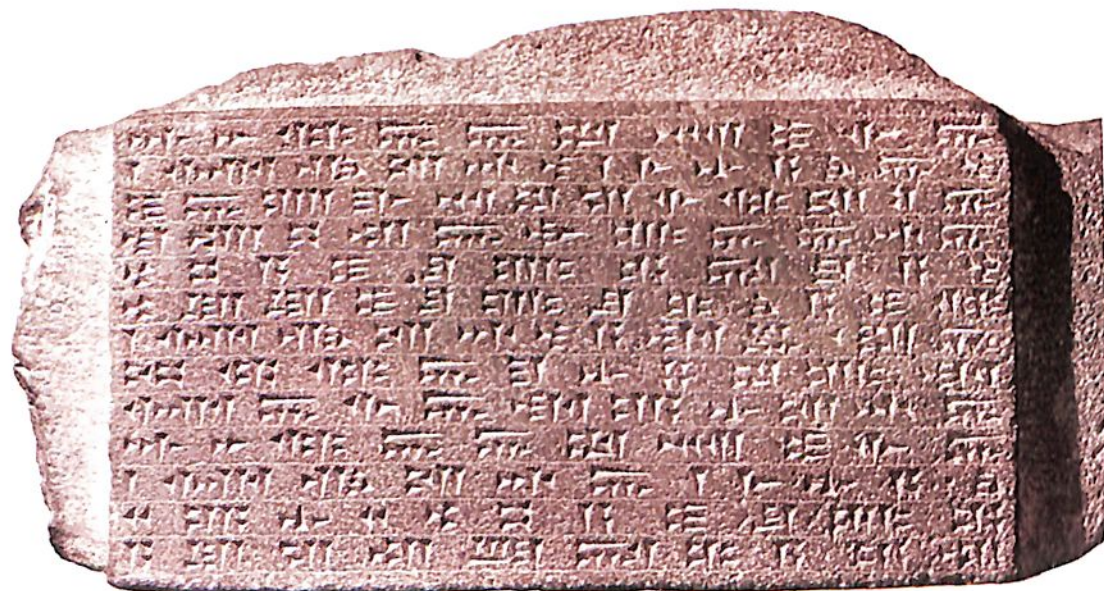
ղաքն արքայական (և) երկիրն իր գրավեցի: [...] Շաարա-Ռաա (քաղաքը) Բուշտու (երկրի) [...]: Արշավեցի Բաբիլու (քաղաքի) երկրի վրա, [...] Բարուաթա (երկրի) վրա, Պարշուա (երկրի) վրա: Պարշուայի երկիրը յուրացրեցի... Արգիշտին ասում է.- Խալդիի շնորհիվ սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի:

Խալդին արշավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Ասորեստանյան գործը, ենթարկեց Բուշտու (երկիրը), Թարիունի (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշտիի առջև»:

ՀՃՊԲ, էջ 61: KYKH, c. 162-167

Այսպիսով, Ք.ա. 782-781թթ. Արգիշտի Ա-ի առաջնորդությամբ ստեղծվում է Վանի (Բիայնիլի-Ուրարտու-Արարատի) հայկական տերությունը, որն արևմուտքում մուտք էր գործել Փոքր Ասիա, հարավ-արևելքում իր իշխանությունն էր տարածել Ջագրոսյան լեռնազանգվածի հյուսիսային կեսում, իսկ հարավում նվաճել Բաբելոնիան: Դրա հիմքերը դրվել էին դեռևս Արգիշտի Ա-ի հոր՝ Մենուա արքայի օրոք, որն արդեն մուտք էր գործել Ջագրոսի խորքերը և անցել Եփրատից արևմուտք:

Դրանից հետո ևս շարունակվեցին Արգիշտի Ա-ի հաղթարշավները, որոնք ներկայացված են Խորխոռյան տարեգրության մեջ: Մասնավորապես, այնտեղ պատմվում է Ք.ա. 779-777թթ. Ուրմիո լճից հարավ (Մանա, Իրկիունի, Բուշտու, Ասորեստան և այլն) տեղի ունեցած ռազմական բախումների մասին: Թագավորության ութերորդ տարում (Ք.ա. 778թ.) տարեգրությունը պատմում է ընդդեմ Ասորեստանի տեղի ունեցած պատերազմի մասին: Ասորեստանյան աղբյուրներն իրենց հերթին տեղեկացնում են Ք.ա. 781-778թթ. չորս տարի անընդմեջ

Երբեունի «ծննդյան վկայականը»

Ուրարտուի դեմ մղված պատերազմի մասին, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ Ք.ա. 779թ. Ուրմիո լճից հարավ ընկած երկրներին Վանի թագավորության դեմ էր հրահրել Ասորեստանը, որի ծրագրերը կատարյալ անհաջողության մատնվեցին:

Նույն Ք.ա. 779թ. Արգիշտին մի հեռավոր արշավանք է կատարում տրամագծորեն հակառակ ուղղությամբ՝ հասնելով Իգանի (Իյանի) երկիր, որը գտնվում էր Հյուսիսային ծովակի (այժմ՝ Չըլդր լիճ) ավազանում:

Բազմաթիվ արշավանքներով ուղեկցվող ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը Արգիշտին շարունակեց վարել նաև Ք.ա. 775-773 թվականներին, որոնց ընթացքում նա լիակատար կերպով ոչնչացրեց Ասորեստանի հետ հաղորդակցող ուժերին՝ վերջնականապես իր դիրքերը հաստատելով Ուրմիո լճից հարավ տարածվող շրջաններում: Վանի հայկական թագավորության լճից հարավ տարածվող շրջաններում: Վանի հայկական թագավորության սահմանները ամրապնդելու նպատակով նա կատարեց մի շարք նոր արշավանքներ դեպի հյուսիս (Եթիունյան միություն, Էրիախի, Կատարգա, Վիտերուխի, Տարիունի, որը, թերևս, Դարույքն է Բասենի դաշտում) և դեպի արևմուտք (Ուրմե, Արմե-Շուբիա) (տես քարտեզը):

Եզրակացություն

Հայոց մեծ տիրակալ Արգիշտի Ա-ի օրոք Բիայնիլի-Ուրարտու-Արարատ թագավորությունը հասավ աննախադեպ հաջողությունների՝ վերածվելով աշխարհակալության, Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ուժի: Այս փառահեղ ժամանակաշրջանի մեծ հաղթարշավի քարագիր վկան է Խորխոռյան տարեգրությունը:

Վանի տերությունը վերոնշյալ հաջողություններին հասնում է ուժերի մեծ լարումով, որից հետո միառժամանակ սահմանափակվում են ռազմական գործողությունները, և Ար-

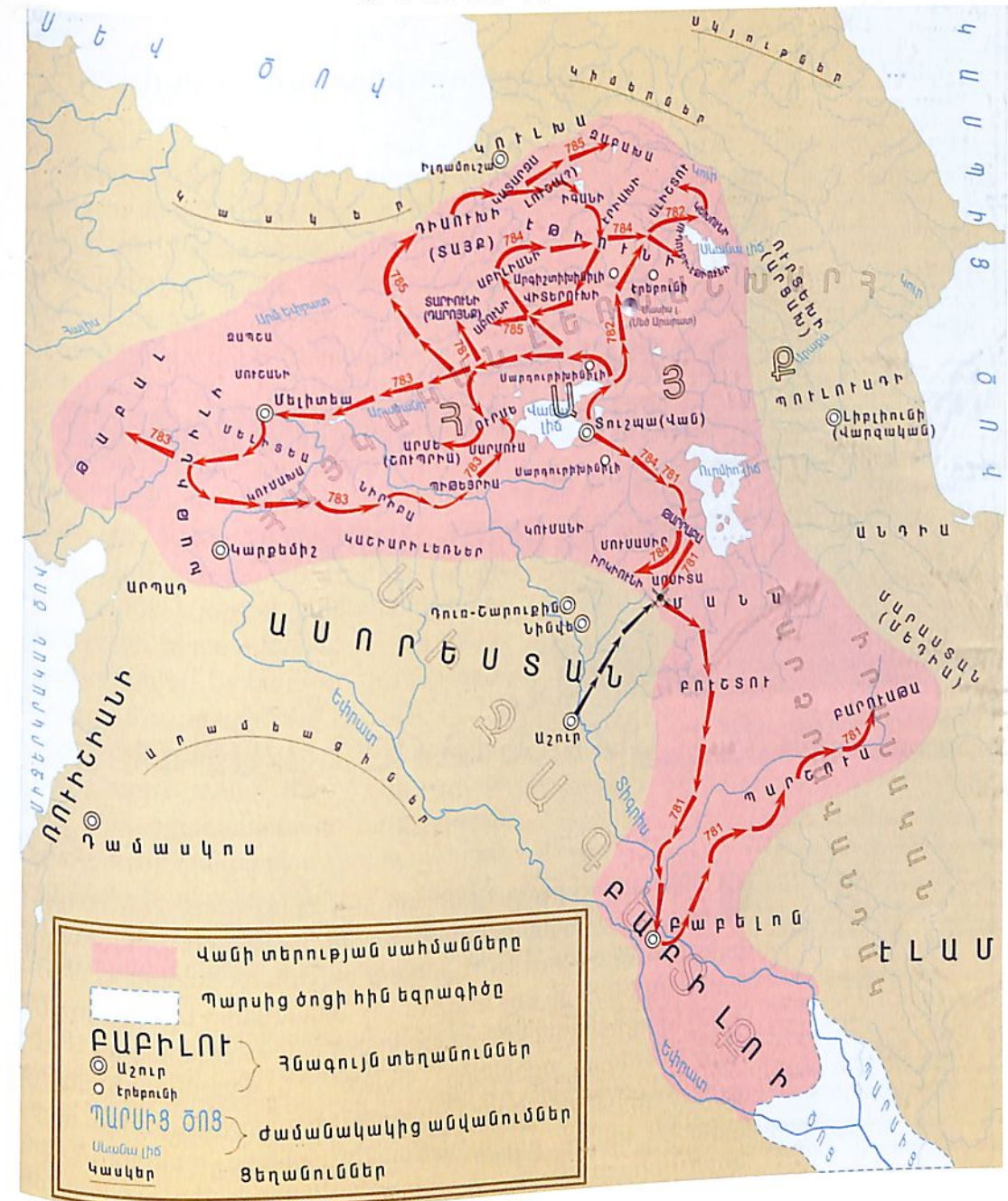

Կապարճ՝ ռազմի տեսարանի պատկերագրությամբ

գիշտին որոշում է զբաղվել տերության ներքին հզորության ամրապնդմամբ և նվաճված տարածքների յուրացմամբ: Ջարկ տրվեց քաղաքաշինությանը՝ հիմնելով այնպիսի խոշոր վարչատնտեսական կենտրոններ, ինչպիսիք էին Էրեբունին (Ք.ա. 782թ.) և Արգիշտիիսինիլին (Ք.ա. 776թ.): Արարատյան դաշտավայրում, մեկ այլ Արգիշտիիսինիլի՝ Մուշի շրջանում: Անցկացվում են նոր ջրանցքներ, ընդլայնվում մշակովի հողատարածքները, այս միջոցառումները կոչված էին բավարարելու տերության աճող կարիքները:

Խորխոռայան տարեգրության այսօր մեզ հասած մասերը պարունակում են միայն Արգիշտի Ա-ի կառավարման մինչև տասնչորսերորդ տարվա պատմությունը (Ք.ա. 773թ.), մինչդեռ այլ աղբյուրներից մեզ հայտնի է, որ Վանի տիրակալը իշխել է մինչև Ք.ա. 764թ.:

ԱՐԳԻՇՏԻ Ա-Ի ՀԱՂԹԱՐԱՆԱԿՆԵՐԸ

ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԱՐԳԻՇՏԻ Ա-Ի ՓԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋՈՒՄ

«ԱՐԳԻՇՏԻՆ,
ՈՐԻ ԱՆՈՒՆՆ ԱՆԳԱՄ ԱՀԱՐԿՈՒ Է»

Վանի տերությունը Արգիշտի Ա-ի օրոք (Ք.ա. 786-764թթ.) հասնում է աննախադեպ հաջողությունների: Նրա թագավորությունը ձգվում էր Ուրմիայի ավազանի հարավից մինչև Ջավախքը ներառյալ, Սևանա լճի ավազանից և Կուր գետից մինչև անդրեփրատյան աջափնյա շրջաններ (ներառյալ Մելիտեա և Թաբալ երկրները), Մասիուս և Կորդվաց լեռներից մինչև ճորոխի ավազան: Արգիշտի Ա-ի գերիշխանության սահմաններն ավելի լայնածավալ էին. դրանք ընդգրկում էին Փոքր Ասիայի արևելյան պետությունները և մերձօրմյան մի քանի երկրներ, իսկ հարավում՝ մինչև Բաբելոնիան ներառյալ:

Հագվադեպ խոստովանություններ

Արգիշտի Ա-ի հեռավոր արշավանքներից, ամենամշանավորը, թերևս, Բաբելոնիայի (Բաբիլոն երկրի) նվաճումն էր՝ Ջագրոսյան լեռներով դեպի հարավ հաղթարշավով: Արգիշտի Ա-ի օրոք Վանի թագավորության՝ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն տերություն դառնալը փաստագրված է նաև նրա գլխավոր մրցակից Ասորեստանի գործերի գերագույն հրամանատարի խոստովանության մեջ, համաձայն որի հայոց մեծ տիրակալի անունն «անգամ ահարկու է»: Հայտնի է, որ պարտվողները հագվադեպ են խոստովանում իրենց պարտությունները: Սակայն Արգիշտիի պարագայում պատկերն այլ է:

Ասորեստանյան էպոնիմների (անվանադիրների) ցանկը Ք.ա. 780թ. գլխավոր զորահրամանատար Շամշի-իլուի էպոնիմատի դիմաց նշում է այդ տարում Ուրարտուի դեմ պատերազմի մասին: Ահա այսպես է Արգիշտիին ներկայացնում ասորեստանցի զորավարը.

Պատմական տեղեկանք. «Այդ նույն ժամանակ ուրարտացի Արգիշտին, որի անունն անգամ ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ են, որն իր ձեռքը չէր մեկնել նախորդ արքաներից և ոչ մեկին, (նա) ընդվզեց և ժողովեց մեկտեղ Գուտի երկրի¹ բոլոր մարդկանց: Նա կազմակերպեց իր (ուժերը) ճակատամարտի (համար), առաջացան նրա զորքերը դեպի լեռները՝ պատերազմելու»:

ABUHU, N 38

Մեկ այլ նման խոստովանություն մենք ունենք Ռուսա Ա-ի գահակալության շրջանից: Այս դեպքում մենք գործ ունենք ի պաշտոնե պարտադիր անկեղծու-

¹ «Գուտի» կամ «Կուտի» երկրանունը Հայկական լեռնաշխարհին տրված ընդհանրական անվանումներից մեկն է, որը գալիս է Ք.ա. XXIII-XVII դարերից և կապվում է լեռնաշխարհի հարավային Կորդվաց աշխարհի հետ: Այդ անվամբ է Վանի թագավորությունը հիշատակվում նաև Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի արձանագրություններից մեկում նա:

Արգիշտիի անունը կրող արձանագրությամբ սաղավարտ

թյան հետ, քանի որ մեզ հասած բնագիրը հետախույզի զեկուցագիր է, որը պարտավոր էր իր արքային ներկայացնել ճշգրիտ իրավիճակը: Այն վերաբերում է Սարգոն Բ արքայի գահակալության շրջանին (Ք.ա. 721-705թթ.):

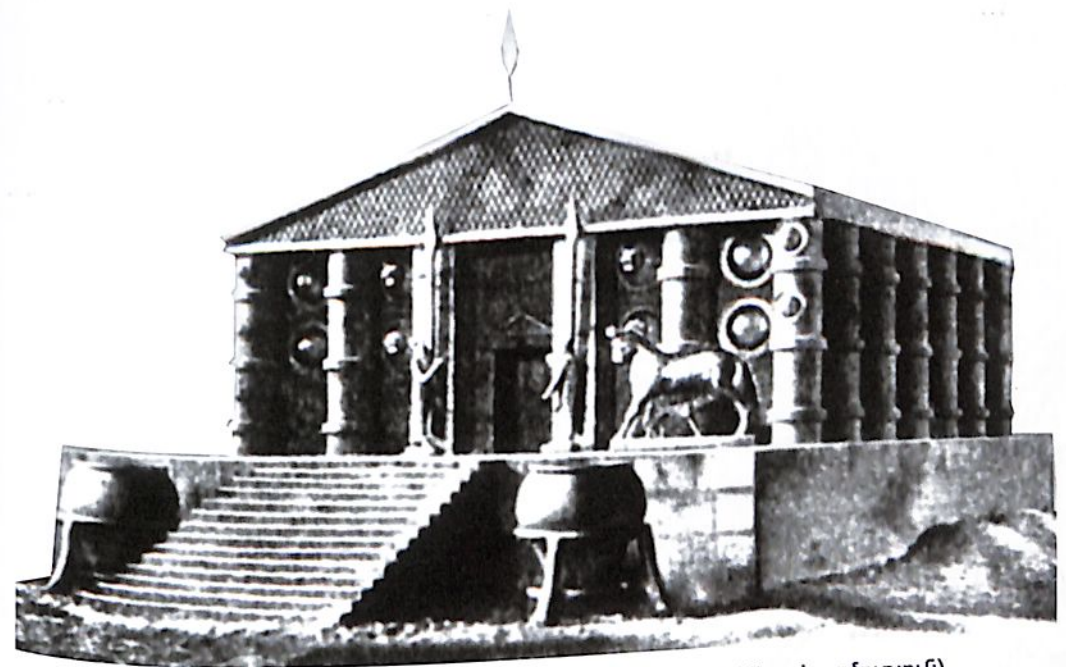
Պատմական տեղեկանք. «Արքային՝ տիրոջս, քո ծառա [... (ասում է)]: «Գլխավոր մատուակը»¹, երբ հարձակման անցավ (իր) զինված ուժերով, Ուրսան (= Ռուսա Ա-ն) եկավ (և) հաղթեց նրան: Նրանցից (= ասորեստանյան զինվորներից) ոչ մեկը չփրկվեց: Նա (շարունակում է) առաջանալ և (այժմ) ճամբար է դնում «գլխավոր մատուակի» ամրոցների դիմաց: Նա պատրաստվում է ճակատամարտ տալ: Թող արքան իմանա (և) գործի (ըստ այդմ)»:

*H. W. F. Saggs, The Nimrud Letters, 1952,
"Cuneiform Texts from Nimrud", vol. V, London, 2001, ND 2463*

Տերության սահմանները

Արգիշտի Ա-ի ստեղծած տերության ազդեցության ոլորտների պատկերը համալրվում է հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված փաստերի ուսումնասիրության շնորհիվ: Դրանք մասամբ համընկնում են գրավոր աղբյուրների հետ, մասամբ ուրվագծում նոր սահմաններ: Գրավոր աղբյուրների հետ չհամընկնող հնագիտական հայտնագործությունների մի շարք է ուրվագծվում հյուսիսային ուղղությամբ: Մասնավորապես, Արգիշտի Ա-ի անվամբ սեպագիր արձանագրությամբ սաղավարտ է գտնվել Յուսիսային Կովկասից (Վերին Ռուսկա ավան), որը ներկայումս պահվում է Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանում: Համանման սաղավարտներ են հայտնաբերվել նաև Աբխազիայից (Պրիմորսկոյե ավան), Օսիայից (Ֆասկաու ավան), Թեղքից (Գուգարաց աշխարհի ամենահյուսիսային գավառը, Ջավախքի հարևանությամբ), որոնք կարծես լրացնում են գրավոր աղբյուրներից հայտնի Արգիշտի Ա-ի տերության ընդգրկած ամենահյուսիսային երկրամասից (Ջավախք-Ջաբախա) մինչև Յուսիսային Կովկաս տարածությունը:

Խորխոռյան տարեգրությունից կամ Արգիշտի Ա-ից մեզ հասած այլ արձանագրություններից հայտնի չեն այդպիսի մեծ հեռավորության հյուսիսային արշավանք(ներ)ի մասին տեղեկություններ: Հնարավոր է, որ այդպիսիք եղել են տարեգրության մեզ չհասած հատվածներում կամ առանձին արձանագրություններում, որոնք նույնպես չեն պահպանվել: Հնագիտական այդ գտածոները կարող են վկայել ոչ թե արքայական մեծ արշավանքների (որոնց մասին

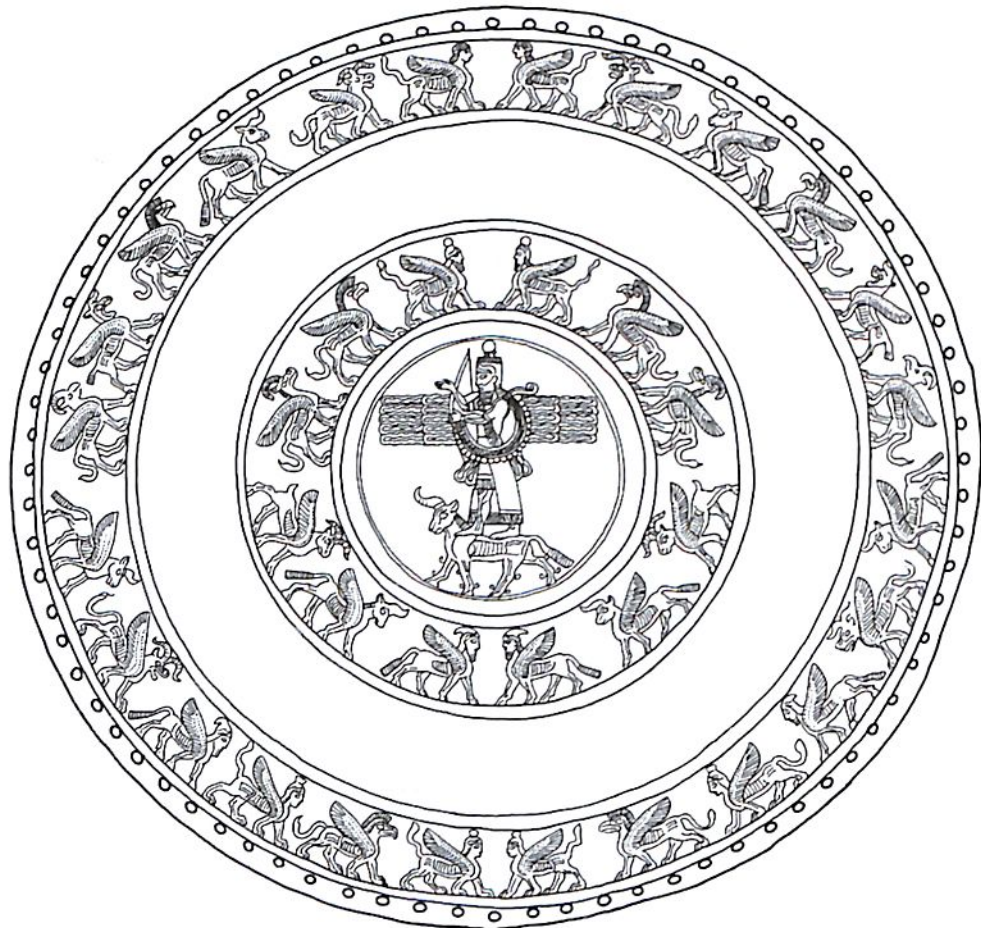
Գերագույն աստված Խալդիի տաճարը Մուսասիրում (վերակազմություն)

թողնվում էին կոթողային արձանագրություններ), այլ արքայի առանձին զորագնդերի կատարած ռազմերթերի, որոնք խնդիր են ունեցել լուծելու ռազմաքաղաքական (ռազմավարական) զանազան հանձնարարություններ:

Հնագիտական նյութերն անակնկալներ են մատուցում նաև Վանի տերությունից դեպի հարավ և արևելք ձգվող ուղղություններում: Հարավում մինչև Բաբելոնիա կատարած մեծ արշավանքի (որը մեզ հայտնի է Խորխոռյան տաճարեղանի կատարած մեծ արշավանքից կարելի է համարել Լուրիս-Բեգրությունից) հնագիտական հիմնավորումներից կարելի է համարել Լուրիս-Բեգրումնաշահի հայտնաբերված Վանի թագավորության դարաշրջանի տաճարի (Բերմանշահի) հայտնաբերված Վանի թագավորության դարաշրջանի սաղավարտը (պահվում է Էսսենի թանգարանում): Իսկ արևելքում՝ Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջանում, մեզ սպասում է մեկ այլ հետաքրքիր անակնկալ. այնտեղից հայտնաբերվել է համանման սաղավարտ՝ Իշպուլիսի արքայի անունը կրող սեպագիր արձանագրությամբ, որն այժմ պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Իշպուլիսիի ժամանակ (Ք.ա. մոտ 825-810թթ.) դեռևս միայն հարավային Հայաստանն ընդգրկող թագավորությունն իր համեստ ուժերով ի վիճակի չէր նման հեռահար գործողությունների, ուստի պետք է ենթադրել, որ գրավոր սաղավարտը Իրանի հյուսիսարևելյան շրջան է հասել Իշպուլիսիի փառավոր թռան՝ Արգիշտի Ա-ի օրոք:

Այստեղ պետք է նկատի ունենալ, որ արքայի անվան գրությամբ սաղավարտ կրելը հատուկ պատվով նշան էր, որը կրում էին զորավարներն ու քաջությամբ աչքի ընկած տաղանդավոր զորականները:

¹ «Գլխավոր մատուակ» պաշտոնյային ենթակա էր Ասորեստանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Կաշիարի լեռների շրջանում գտնվող նահանգը:

Դիցաբանական պատկերներով վահան Վանի շրջանից

Ընդ որում, միանգամայն հավանական է, որ Արգիշտի Ա-ի բանակում իրենց տաղանդով ու փորձառությամբ փայլում էին Իշպուհնիի ժամանակ իրենց ռազմական կենսագրությունը սկսած և արդեն 30-40 տարվա փորձ կուտակած զինվորականները, որոնցից մեկին էլ կարող էր պատկանել հիշյալ սաղավարտը:

Եզրակացություն

Արգիշտի Ա-ի գերիշխանությունը տարածվել է բուն թագավորության սահմաններից շատ հեռու՝ մինչև Փոքր Ասիա և Բաբելոնիան ներառյալ, իսկ քաղաքական ազդեցության և հետաքրքրությունների ոլորտները ձգվել են մինչև Հյուսիսային Կովկաս և Իրանի հյուսիսարևելյան շրջաններ (տե՛ս քարտեզը): Սա է իրական պատկերը հայոց մեծ տիրակալի ստեղծած տերության, որի գործը պետք է շարունակեր նրա տաղանդավոր հաջորդը՝ Սարգուրի Բ-ն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԶՈՐԱ ՇՈՎԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՐԴՈՒՐԻ Բ

Վանի թագավորության հզորությունը շարունակվում է նաև Արգիշտի Ա-ի հաջորդի՝ Սարգուրի Բ-ի օրոք (թ.ա. 764-735թթ.)¹: Իր գահակալության առաջին տարիներին Սարգուրին շարունակել է երկրում սկիզբ առած լայնածավալ քաղաքաշինությունը՝ հիմնադրելով այնպիսի խոշոր կենտրոն, ինչպիսին էր Տուշպայից ոչ հեռու գտնվող Սարգուրիխինիլի (Հայկաբերդ, Աստվածաշեն), ապա և Սարգուրիխինիլի անվամբ երկու այլ քաղաքներ՝ Արճեշից հյուսիս և Աղծնիքում:

¹ Սարգուրի Բ-ի գործունեության մասնակի վերականգնմանն օգնում են ինչպես «Սարգուրյան տաբերության» առանձին հատվածների տվյալները, այնպես էլ ասորեստանյան աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները: Այն փորագրված է Վանի քարածայռի հյուսիսային կողմի զանազան կոչվող ժայռախորշի մեջ կանգնեցված կոթողի չորս կողմերին և պարունակում է արքայի կառավարման շուրջ տասներկու տարիների նկարագրությունը:

Առաջին հեռագրնա արշավանքը

Սարգիսյանը առաջին խոշոր արշավանքն ուղևորում է Մելիտեա (Մալաթիա) պետության դեմ, որի նվաճումն իրականացվում է ուշագրավ ռազմավարական ծրագրով: Նա անցնում է Եփրատը, շրջանցում երկրի մայրաքաղաքը, խոր անցում կատարում դեպի արևմուտք և հյուսիս, ապա հետ շրջվելով՝ նվաճում Մելիտեայի արքայի նստավայրերից Սասինին: Դրանով փակվում են մայրաքաղաքի ճանապարհները, որից հետո այն պաշարվում է: Մելիտեայի արքան ստիպված էր ներկայանալ Սարգիսյանին և պարտավորվել վճարել հարկեր: Նրանից խլվում են երկրի անդրեփրատյան տիրույթները՝ այնտեղ կառուցված ամրոցների շղթայով, որը սկսում է ծառայել Վանի տերությանը: Նորանվաճ տարածքները հավելվում են տերությանը՝ կազմավորելով նոր մահանգ:

Սարգսյանի II-ի անվան
արձանագրություններով
սաղավարտ և վահան

Պատերազմները

Սարգսյանի իշխանության առաջին շրջանում Ասորեստանը արտաքին (հատկապես Արգիշտի Ա-ից ստացած) հարվածների, ինչպես նաև ներքին ապստամբությունների հետևանքով ի վիճակի չէր տարածաշրջանային լուրջ դերակատարում ունենալ: Վիճակը ծգտում է փոխել Աշշուր-նիրարի Ե թագավորը (Ք.ա. 754-746/5թթ.), որը զահ բարձրանալուն պես փորձում է պառակտումներ մտցնել Վանի տերության, նրա գերիշխանության տակ գտնվող և դաշնակից երկրների մեջ: Մասնավորապես, Ք.ա. 754թ. նա հարկադրում է Արպադի արքային «դաշնակցելու» պայմանագիր կնքել, ապա բանակցություններ սկսում Մանա-յի, իսկ մյուս կողմից՝ Ուրմե երկրի որոշ ուժերի դրդում հակաուրարտական ելույթի՝ զորք մտցնելով այնտեղ:

Սարգսյանը հայտարարեց, որ իր օրոք չի եղել իր անհատականության համար քաղաքականություն հետապնդող քաղաքական գործունեություն, որն այդ ընթացքում արշավել էր Սևանա լճի ավազան՝ Վելիքուխի և Տուլիխու երկրամասերը, պատասխան քայլեր է ձեռնարկում:

Ն Տուլիխու երկրամասերը, պատմական քայլեր է ձեռնարկում:
 Զորաբանակներից մեկն արշավում է Արմե, որի մայրաքաղաք Նիխորիայի
 մոտ ջախջախում է ասորեստանցիներին, ապա նաև ճնշում Ուրմե երկրում
 բարձրացած ելույթը (տե՛ս քարտեզը):

«Սարդուրյան տարեգրության» պահպանված հատվածը սկսում է Սարդուրի Բ-ի՝ դեպի զագրոսյան լեռնաշրջան կատարած արշավանքով, որի ընթացքում նա նախ ճնշում է Մանա երկրի ապստամբությունը, ապա հաղթարշավը շարունակում է մինչև Եփեսոս։

նակում դեպի հարավ: Սարգուրին կրկնեց հոր՝ Արգիշտի Ա-ի բացառիկ արշավանքը Ասորեստանի արևելքով դեպի Բաբելոն (Բաբելոն երկիր): Արարատյան թագավորության հաղթանակած բանակը մտնում է Բաբելոն՝ գրավելով երեք ամրոց և մոտ երկու տասնյակ քաղաքներ՝ տանելով գրեթե քառասուն հազար ռազմագերի և հարուստ ավար:

Բաբելոնիայի նվաճումով հայոց տերության հարավային սահմանը հասավ Պարսից ծոց:

Պատմական տեղեկանք. «Խալդին արշավեց, սեփական զենքին(?) ենթարկեց Մանա երկիրը, զգետմեց Սարդուրիի առջև Արգիշտորդու: Խալդին (իմ) զորեղ (է), Խալդյան զենքն(?) իմ զորեղ (է): Արշավեց Սարդուրի Արգիշտորդին: Սարդուրին ասում է.- Արշավեցի Բաբի-Լու(նի) երկրի վրա: Գրավեցի Բաբիլու(նի) երկիրը: Կտրում էի մինչև Լու(նի) երկրի վրա: Գրավեցի Բաբիլու(նի) երկիրը: Կտրում էի մինչև Բարուաթա (երկիրը): Խալդյան մեծությամբ Սարդուրին ասում է.- Գրավեցի երեք ամրոց, (որ) ամրացված էին, կռվում գրավեցի: Քսանե-րեք քաղաք մեկ օրում նվաճեցի...

ՅժՊՁ. Էք 73: KUKH, c. 228

ՀԺՊԲ, էջ 73; КУКН, с. 228

Չորս ծովերի տիրակալը

Ամրապնդելով դիրքերը հարավում՝ Սարգսյանի մոլորակը տարվում արշավում է հյուսիս-արևելք և իր տիրապետության ոլորտում ընդգրկում Սևանի ավազանը և գանգեգուրյան հատվածը կապող կարևոր ճամապարհների ու անցումների և շրջանը (Արփա գետի վերին հոսանքի տարածքը, Սելիմի և Որոտանի լեռնաշղթան) ու այստեղ կատարում ամրաշինական աշխատանքներ:

Ք.ա. մոտ 749-746թթ. տեղի են ունենում Սարգուրի E-ի պլանը արշավելով
որ դեպի հյուսիս՝ Իզանի երկրի դեմ (Հյուսիսային ծովակի ավագանուն), և ապա
ճորդխի ստորին հոսանքի շրջանում Կուլխա (թերևս, հունական աղբյուրների
հոլխիդա) երկիրը, որը ձգվում էր մինչև Սև ծովի ափ։ Հյուսիսային արշավանք-
ների ընթացքում Սարգուրին կրկին աշավում է Աբիխանի և Երիախի՝ պարտադ-
րելով վճարել ամենամյա հարկեր։

Ֆաջորդ տարի Սարգսյուն հասնում է նոր բացառիկ ռաջիոլուրյան հասնումը՝ Ռուսիայի երկրի¹ արքա Ռաշոնիին և նրան պարտադրելով դաշնակցել իր հետ։ Սարգսյուն առաջինն էր, որ Վանի թագավորներից, դուրս է գալիս Միջերկրա-կան ծովի արևելյան ափագան։

Սիրիայի (Ասորիք) ընդգրկումը հակաասորեստանյան դաշինքի մեջ
տեցնում Ասորեստանի լիակատար ոչնչացման ծրագիրն, որը մշակվել էր դեռևս Ար-
գիշտի Ա-ի օրոք: Ջագրոսյան լեռներով դեպի հարավ՝ մինչև Բաբելոն արշավանքնե-

¹ Ուղիշիանին Սիրիայի (Ղաճաճկոսի թագավորության) հնագույն անվանումներից է (եգիպտական արքայորենություն՝ Ռեհենու, իսկ Ռաշունի արքան Աստվածաշնչուն հիշվում է Ռեծուն, Ռասուն տարբերակներով):

որ երեք կողմից շրջափակում էին Ասորեստանը, իսկ Սիրիայով և Եփրատի ավազանով Բաբելոն հասնելով՝ կիրականաճար Ասորեստանի լիակատար շրջափակումը:

Հարավում մեծ ծրագրերն իրականացնելուց առաջ Սարգուրին հյուսիսում հուսալիորեն պետք է ամրապնդեր թիկունքը: Նա խաղաղության ու բարեկամության դաշնագիր է կնքում Եթիունիի արքա Դիուծինիի հետ (նրա անունը հնագույն հայերենում նշանակել է «Աստծուց ծնված», հմմտ. հունական Դիոգենեսին): Նույն ամսին, Եթիունիին օգնելու նպատակով, որը պատերազմում էր Իգանի երկրի դեմ, Վանի բանակը մեկ անգամ ևս ներխուժում է Իգանի: Վերադարձին Սարգուրին իր իշխանությունն ամրապնդում է հյուսիսարևելյան Հայաստանի մի շարք երկրամասերում, որոնց մեծ մասը կախյալ էր իրենից:

Միակ քաղաքական ուժը, որ կարող էր խոչընդոտել Սարգուրի Բ-ի ծավալմանը հյուսիսում, Կուլխան էր, որի դեմ ծեռնարկվում է երկրորդ արշավանքը: Նվաճվում են Կուլխայի բազմաթիվ քաղաքներ, այդ թվում՝ մայրաքաղաք Իլդամուշան, որի կայազորն ու բնակչությունը ոչնչացվում է: Իր հաջողությունը հավերժացնելու նպատակով Սարգուրին իրամայում է նվաճված մայրաքաղաքում կանգնեցնել Խալդի աստծո և իր գործերը փառաբանող կոթող:

Դրանով Սարգուրին վերջնականապես ամրապնդում է Վանի թագավորության տիրապետությունը նաև Սև ծովի ափին՝ ճորոխի ավազանում:

Պատմական տեղեկանք. «Սարգուրին ասում է.- Արշավեցի Կուլխա (երկրի) վրա: Երկիրը գրավեցի, Իլդամուշա քաղաքն արքայական Միշա արքայի Կուլխա (երկրի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի... Երկաթյա կնիք պատրաստեցի, արծանագրություն Իլդամուշա (քաղաքում) գրեցի, ամրոցները, քաղաքները այրեցի, ավերեցի, երկիրը յուրացրեցի, մարդ, կին քեցի»:

ՀԺՊՔ, էջ 77; KVKH, c. 239

Նույն տարում Սարգուրին վերացնում է Վիտերուխի ենթակա թագավորությունը (Ալաշկերտի շրջանում)՝ նշանակելով այնտեղ նահանգապետ: Վիտերուխիին հաջորդում է Էրիախի երկրի (Շիրակի շրջան) ամբողջական միացումը տերությանը, այստեղ կառուցվում է ամրությունների մի նոր շղթա: Մինչ այդ նման բախտի էր արժանացել Մելիտեայի թագավորության տարածքի մեծ մասը, իսկ քիչ հետո այդ ճակատագիրը կկրի նաև Պուլուադի երկիրը:

Սարգուրի Բ-ի կառավարման շրջանում նկատվում է շատ կարևոր անցում տերության կառավարման ոլորտում. նա սկսում է վերացնել կախյալ (գուցե «դաշնակից» համարվող) թագավորությունները՝ վերածելով պետության վարչական միավորների՝ դրանով իսկ համադաշնային կառավարման համակարգից անցում կատարելով գերկենտրոնացված պետության:

Արևելքում տերության սահմաններն ընդարձակելու նպատակով Սարգուրին թ.ա. 746-745թթ. ընթացքում արշավեց դեպի Պուլուադի երկիր, որը գտնվում էր ապագա Ատրպատականի հյուսիսում, Արաքսից հարավ, մինչև Կասպից ծովն ընկած տարածքում: Երկիրը կցվում է Վանի տերությանը: Այստեղ ևս կատարվեցին ամրաշինական աշխատանքներ:

Պատմական տեղեկանք. «Լսում էին ինձ աստվածները (և) տվեցին ինձ ճանապարհ: Դեպի այնտեղ արշավեցի՝ Պուլուադի (երկրի) վրա: Ելավ առջևս կռվով: Նորից վռնդեցի, փախցրի (= հալածեցի) մինչև Լիբլիունի (քաղաքը): Լիբլիունե քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի, արծանագրություն այնտեղ դրեցի: Քաղաքները այրեցի, երկիրը յուրացրեցի, մարդ, կին այնտեղից քեցի: Ամրոցներ այնտեղ կառուցեցի՝ Բիաինիլի (երկրի) գործությունը լուլույան (=բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար): Երկիրը երկրիս վրա ավելացրի»:

ՀԺՊՔ, էջ 77-78; KVKH, c. 241

Դիցաբանական էակի արձանիկ Էրեբունիից

Պուլուադի երկրի նվաճման մասին ժայռափոր արծանագրությունը հենց նվաճված երկրում (Վարզական բնակավայրում) պահպանվել և հասել է մինչև մեր օրերը:

Տերության հյուսիսարևելյան սահմանն անցնում էր Կուր գետով. դեռևս Արգիշտի Ա-ի օրոք այդ սահմանն ընդգրկում էր Աղստևի հովիտը (Ալիշտու), իսկ Սարգուրի Բ-ի մեկ այլ արծանագրություն՝ թողնված Սևանա լճի հարավում գտնվող Ծովակ Գյուղում, վկայում է, որ նրա տերության մեջ է մտել նաև Արցախը (Ուրտեխի):

Սարգուրին Պուլուադիի և Ուրտեխիի դեմ արշավանքներով Վանի տերության սահմանները հասցրեց մինչև Կասպից ծով և Կուր գետ:

Եզրակացություն

Արգիշտի Ա-ի և Սարգուրի Բ-ի օրոք Վանի տերությունը Առաջավոր Ասիայի հզորագույն ուժն էր, միանձնյա առաջատարը, ինչը տևեց ավելի քան կես հարյուրամյակ:

Ամփոփելով նշենք, որ Սարգուրի Բ-ի գահակալության շրջանում է Վանի հայկական տերությունն ունեցել տարածքային ամենամեծ աճը:

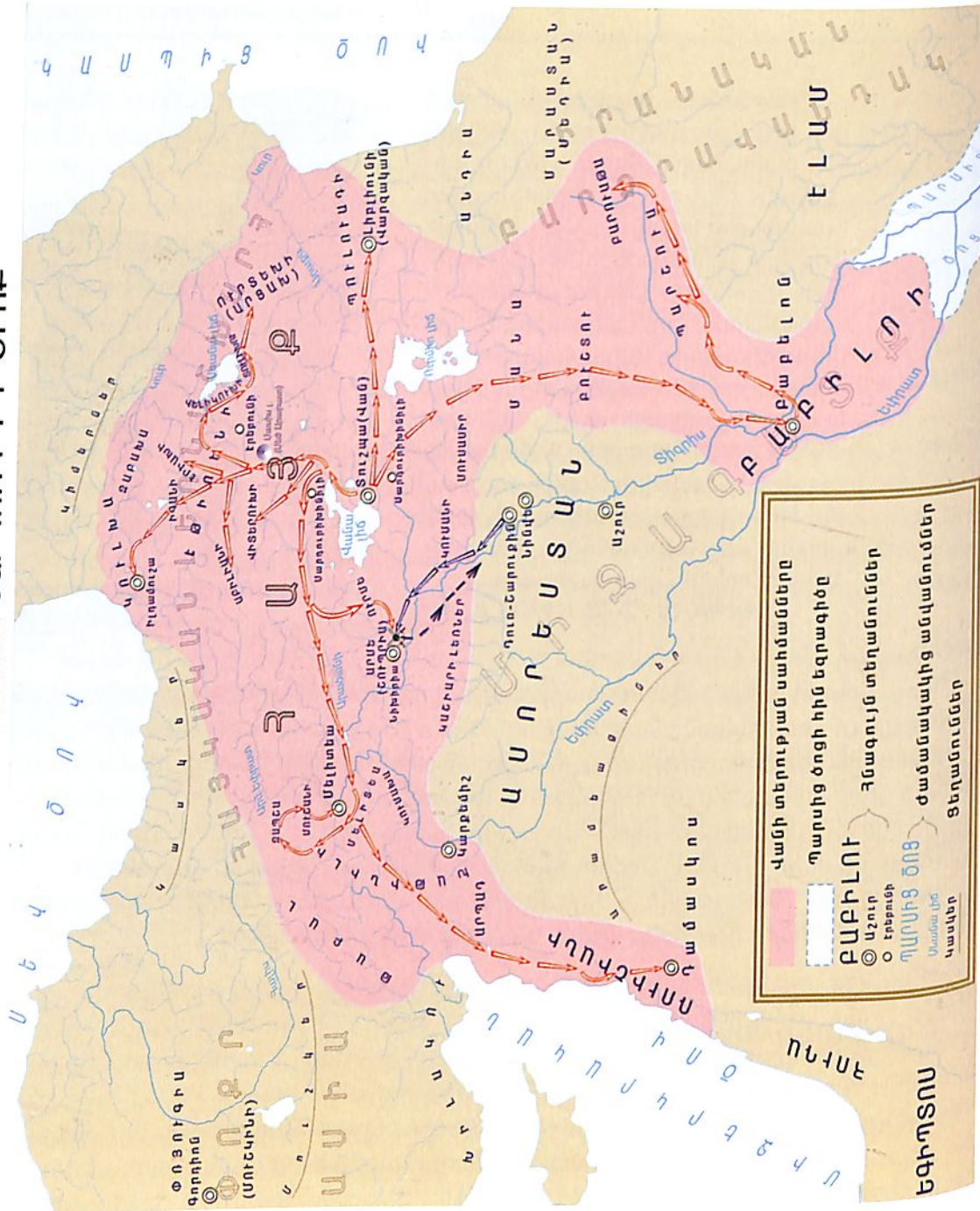
Նրա տերությունը հյուսիսում հասնում է Սև ծով, հյուսիս-արևելքում՝ Կուր գետ, արևելքում՝ Կասպից ծով, արևմուտքում՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջան, հարավում՝ Բաբելոնով Պարսից ծոց և Դամասկոսի թագավորությունով՝ Միջերկրական ծով:

Չորս ծովերի միջև ստեղծված հզոր տերության կառավարման մեջ նա համադաշնային համակարգից անցում է կատարում գերկենտրոնացված պետության՝ դարակազմիկ նշանակություն ունենալով Հայոց պատմության մեջ:

ԴԻՎԱՆԱԳԵՏ ԱՐՔԱՅԻ ՄԵԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

በብርሃኑ ይገኛል።

Վանի հայկական թագավորության վերջին ականավոր տիրակալը դարձավ Ռուսա Բ-ն (Ք.ա. մոտ 680-650-ական թթ.): Նրա գահակալության տարիների մասին ևս կազմվել է արքայական տարեգրություն, որից, ցավոք, միայն մի հատված է պահպանվել: Ռուսա Բ-ի կառավարման ժամանակաշրջանի ընդհանուր պատկերը հնարավոր է դառնում վերականգնել նրանից մեզ հասած առանձին արձանագրությունների, ասորեստանյան բնագրերի և բավականին հարուստ հնագիտական նյութերի հիման վրա:

ապաստան տալով այդ երկրներից հեռացած փախստական գործիչների (բարձրաստիճան գինվորականների, մարզպետների և աստիճանավորների, որոնք, թերևս, քաղաքական ընդդիմադիրներ էին) և հրաժարվելով նրանց վերադարձնել: Դեռևս Ք.ա. 681թ. Ասորեստանում տեղի ունեցած պալատական դավադրության արդյունքում Սենեքերիմ (Սինախերիբ) արքային սպանած նրա երկու որդիները հաջողության չհասնելով (գահ բարձրացավ նրանց երրորդ եղբայրը՝ Ասորդանը (Ասարխադդոն, Ք.ա. 680-669թթ.), ապաստան էին գտել Հայաստանում, հավանաբար երկրի հարավ-արևմուտքում՝ Արմե-Շուբրիայում:

Առյուծի բրոնզե արձանիկ (Ք.ա. VII դար)

Պատմական տեղեկանք. «Եվ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորը չվեց ու գնաց բնակվեց Նինվեում: Եվ այն ժամանակ, երբ նա երկրպագում էր իր աստծո Նեսրաքի տանը, նրա որդիները՝ Ադրամելեքը և Սարասարը¹, սպանեցին նրան սրով ու Արարադի երկիրը փախան: Նրա փոխարեն թագավորեց իր որդին՝ Ասորդանը»:

Աստվածաշունչ, Թագավորությունների չորրորդ գիրք, գլ. ԺԹ, 36-37

Խիստ հատկանշական է, որ դավադրության կազմակերպիչներին ապաստան տված Հայաստանի արքան (Մովսես Խորենացու մոտ՝ Սկայորդին) այդպես էլ չհանձնեց Ասորեստանի արքային նրա եղբայրներին: Անգոր լինելով որևէ լուրջ ձեռնարկ կատարելու Վանի տիրակալի դեմ՝ Ասարխադդոնը իր եղբայրների դավադրության մասին արձանագրություններում նշում է, թե նրանք փախուստի դիմեցին «հայտնի չէ, թե ուր»...

Ասորեստանի արքա Ասարխադդոնը Ք.ա. 673թ. նվաճում ու իր տերությանը է բռնակցում Շուբրիան: Ասորեստանի հետ Ռուսայի հարաբերությունները կտրուկ վատանում են. Շուբրիան գտնվում էր Վանի տերության գերիշխանու-

¹ Ադրամելեք անվան տակ ուսումնասիրողները տեսնում են Սինախերիբի Արադ-Նինլի որդուն, իսկ դեմս Սարասարի՝ ասուրական գորապետ Նաբու-Շարուծուրին:

թյան գոտում: Որպեսզի արդարացնի իր քայլը, Ասարխադդոնը Արարատյան թագավորություն վերադարձրեց այնտեղից փախած և Շուբրիայում ապաստանածներին:

Ք.ա. 660-ական թթ. սկզբին երկու երկրների հարաբերություններում հակասություններն ավելի են խորանում: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան մի քանի աղբյուրներ վկայում են Վանի տերությունից սպասվող սպառնալիքի մասին: Աշշուր աստծուն ծոնված հիմներգերից մեկը Վանի տիրակալին հիշատակում է կիմներների հետ Աշշուրբանապալի հանդեպ թշնամական գործողություններ ծրագրելիս, իսկ Շամաշ աստծուն ուղղված հարցումի տեքստից պարզ է դառնում, որ Ռուսան տվյալ տարվա մայիս-հունիս ամսին պատրաստվում էր արշավել Շուբրիա:

Պատմական տեղեկանք. «...արդյո՞ք Ուրսան (=Ռուսա Բ-ը)՝ Ուրարտուի արքան, ում նրանք կոչում են Յայա, [...] ում նրանք կոչում են արքա Պա[.....] երկրի, փորձում է, ծրագրում է արդյոք նա, [արդյոք ...] կամ հետևելով խորհրդին իր խորհրդատուների, իր բանակի հետ կամ կիմներների հետ, կամ իր այլ դաշնակիցների հետ կգա Շուբրիա՞»..... կյուրացնի շուբրիական ամրոցները և կդարձնի դրանք իրենը՞»:

Starr I., Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, in "State Archives of Assyria", vol. IV, Helsinki, 1990, N 18

Դիվանագիտություն

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջաններ ներխուժելով և Ք.ա. 715-714թթ. թշնամական գործողություններ ձեռնարկելով Վանի տերության դեմ՝ իրանական կիմներների ցեղերը, փաստորեն, նպաստել էին վերջինիս թշնամի՝ Ասորեստանի քաղաքականությանը: Հատկանշական է, որ Ռուսա Բ-ն կիմներների դեմ ռազմական պայքար չի սկսում, այլ դիմում է դիվանագիտական խորամանկության: Նրան հաջողվում է բարեկամական և դաշնակցային հարաբերություններ հաստատել կիմներների հետ և նպաստել նրանց՝ Փոքր Ասիայի արևելք տեղափոխվելուն: Կիմներները հաստատվեցին Կապադովկիայի տարածքում, որը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում նրանց անվամբ կոչվում է Գամիրք: Իսկ Փոքր Ասիայի տարածքից Ռուսան կանոնադրվում է կիմներներին ուղղել Ասորեստանի դեմ (տե՛ս քարտեզը):

Դիվանագետ արքան կարողանում է ոչ միայն կանխել կիմներների հնարավոր հարձակումներն իր երկրի դեմ, այլև կեսդարյա թշնամու դարձնում է իրեն դաշնակից և ուղղում իր հիմն թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ:

Պատմական տեղեկանք. «Բաց թողնելով դեպքերից ոչ շատ կարևորները, ասենք ինչ որ անհրաժեշտ է: ... Մեր Պարույրն եղավ Սարդանապալի ժամանակ: Սա քիչ օգնություն ցույց չի տվել մարացի Վարբակեսին թագավորությունը Սարդանապալից վերցնելու... Որովհետև Վարբակեսը ծննդավայրով մեղացի, այս շատ ամուր երկրի ծայրի աննշան կողմերից, կյանքում չափազանց խորամանկ, ... իր սիրալիր վարմունքով ու առատաձեռնությամբ ավելացնում է իրեն բարեկամներ այն քաջ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ ամուր ու հաստատուն կերպով հայտնապես կառավարվում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետությունը: Իր կողմն է գրավում նաև մեր քաջ նախարար Պարույրին խոստանալով նրան թագավորության շուք և ձև: Գումարում է նաև քաջ մարդկանց մեծ բազմություններ, որոնք չափազանց շատ հմուտ էին նիզակ, աղեղ և սուր գործածելու մեջ: Այս կերպով Սարդանապալից թագավորությունը գրավելով տիրում է Ասորեստանին և Նինվեին: Բայց Ասորեստանի վրա վերակացուներ թողնելով թագավորությունը փոխադրում է Մարաստան»:

*Մովսես Խորենացի,
Հայոց պատմություն, գիրք Ա, գլ. ԻԱ*

Բռնակալությունը կործանող հյուսիսի «մեծ ազգը»

Բաբելոնիայի բռնապետության դեմ կրկին օգնության են կանչվում Հայաստանի զորքերը: Բաբելոնի վրա հարձակվելու և այն կործանելու Երեմիա մարգարեի մարտահրավերը թվագրվում է Բ. ա. 594-592թթ.:

Պատմական տեղեկանք. «Դրոշ բարձրացրեք երկրի վրա, բոլոր ազգերի մեջ փող հնչեցրեք, զորագնդեր կանչեցեք նրա (Բաբելոնի) դեմ, նրա վրա կանչեցեք Արարատյան թագավորություններին ու Ասքանազյան գնդին»:

Աստվածաշունչ, Երեմիայի մարգարեություն, գլ. ԾԱ, 27

Աստվածաշնչի եբրայական բնագրում և նրա լատինական թարգմանություններում երկրանունները թվարկված են հետևյալ կերպ՝ «Արարադի, Միննիի և Ասքանազի թագավորություններին», իսկ հունականում՝ «Արարատի թագավորությանն ու Ասքանազյան գնդին»: Միննին (սեպագիր աղբյուրներում՝ Մաննա) գտնվել է Ուրմիո լճի ավազանի հարավակողմում և Աստվածաշնչի

հունական թարգմանության մեջ, փաստորեն, համարվում է Արարատի թագավորության՝ Հայաստանի մի մասը¹:

Պատմական տեղեկանք. «Ահա հյուսիսից մի զորագունդ է գալիս, մի մեծ ազգ, նաև բազում թագավորներ ոտքի են ելնելու երկրի ծայրերից՝ աղեղն ու նիզակը ձեռքներին: Նրանք հանդուգն են ու անողորմ, նրանց ծայնը որոտում է ինչպես ծով, ձիեր հեծած՝ նրանք պատրաստ են կրակի պես կռվի նետվելու քեզ վրա, ով բաբելացիների դուստր:

Բաբելացիների արքան, երբ նրանց լուրն առավ, նրա ձեռքերը թուլացան, նեղությունը ծննդկան կնոջ երկունքի պես տագնապի մեջ զցեց նրան»...

Աստվածաշունչ, Երեմիայի մարգարեություն, գլ. Ծ, 41-43

Արդարության համար մարտնչող և բռնակալություններ կործանող հյուսիսի «մեծ ազգի» մասին հիշողությունը Հին Արևելքում գնում է դեպի հազարամյակների խորքը:

Հիշենք, որ մարդկության պատմության մեջ ստեղծված առաջին՝ Աքադի բռնակալությունը կործանվել է Կորդվաց աշխարհի (Կուտիական երկրի) առաջնորդությամբ մարտնչող Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների տասնյոթ իշխանությունների դաշինքի հարվածներից (Բ.ա. 2200թ.): Այդ իրադարձության արձագանքները պահպանվել են մեր ժողովրդի վիպական հիշողության մեջ՝ արտահայտվելով հնուց եկող «Հայկ և Բել» վիպասքում:

Շուրջ երկու հարյուր տարի անց, երկրորդ հայտնի բռնակալության՝ Ուրի III դինաստիայի տերության կործանմանը ևս մասնակցում էին Սուբուր-Արման երկրի զորքերը:

Հինբաբելոնյան բռնակալությունը Բ.ա. 1595թ. կործանվում է Հայկական լեռնաշխարհից արշաված քասեցիների (կասիտների) կողմից:

Ի վերջո, հայերը մասնակցում են նաև Ասորեստանի կործանմանը Բ.ա. VII դարի վերջին:

¹ «Ասքանազյան» թագավորության կամ գնդի վերաբերյալ ուսումնասիրողները միասնական կարծիք չունեն. մի մասը հակված է դրանք համարելու փյոյուզիական և տեղորոշելու Փոքր Ասիայում, մյուսը՝ սկյութական և տեղադրելու Կուրի ստորին հոսանքի շրջանում:

«Ես սիրում եմ ըստ քաջության այսպես կոչել՝
Հայկ, Արամ, Տիգրան.
որովհետև քաջերի սերունդները քաջերն են»:

ՄՈՎԱԾԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆԴՅԱՆ

Մովսես Խորենացին ներկայացնելով Հայկազուններին՝ ըստ մեծագործության, Տիգրան Երվանդյանին համարում է մեր պատմության երրորդ խոշորագույն դեմքը (Հայկից և Արամից հետո): Նա ապրել և գործել է Ք.ա. VI դարում՝ լինելով ժամանակի պատմության առավել ակնառու գործիչներից մեկը:

Տիգրան և Աթդահակ

Հուլյն պատմիչ Քսենոփոնի (Ք.ա. V-IV դդ.) համաձայն՝ Տիգրանի հայրը (որի անունը չի նշում) պատերազմել է Մարաստանի արքա Կիաքսար-Վարբակեսի (Ք.ա. 625-585թթ.) դեմ: Տիգրանը աշակերտել է մի իմաստասերի (փիլիսոփայի) և ինքն էլ հայտնի էր իր իմաստությամբ ու տաղանդով: Նա մտերիմ հարաբերություններ ուներ պարսից հետագա արքա Կյուրոս Բ Մեծի հետ, որի հետ որսընկերներ էին եղել դեռ պատանի հասակում, իսկ ապա դառնում է նրա գլխավոր զինակիցը:

Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Տիգրան Երվանդյանը որդին էր Երվանդ Սանգավակյացի:

Պատմական տեղեկանք. «Նա տղամարդկանց գլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ... Հետևակ էինք, կոպիտներ, ծիծաղող դարձան, պարսերով կոպիտները՝ հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կոպիտները զինվեցին սրերով ու տեգավոր միգակավորներ, լախտերով կոպիտները զինվեցին սրերով ու տեգավոր միգակավորներով, մերկերը՝¹ պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլն ու շողքն բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու:

Մամիներին հալածելու և վանելու:
Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր երկրին այս խարտյաշ
և մազերի ծայրը գանգուր երվանդյան Տիգրանը՝ գունեղ երեսով,
քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչա-
կազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ու-
րախությունների մեջ օրինավոր, որի մասին մեր հմերը, որոնք փան-
դիռներով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ
չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հատկություններ-
ով), որ պիտանի են մարդուն... Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ և
հավասարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր
մտքի լծակով, չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում
նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարա-
ծել իր խնամքի զգեստը»:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք Ա, գլ. ԻԴ

Տիգրանը սկզբում դաշնակցային հարաբերություններ ուներ Մարաստանի
 Վաղարշ Ամղահակի (Աստիագեսի) հետ և կնության էր տվել նրան իր քույր Տիգ-
 ռանուհուն: Հետագայում, երբ պարզ է դառնում, որ Ամղահակը փորձում է նրա

¹ Ձինվորներ, որոնք զրաի կամ վահան չէին կրում:

քրոջն օգտագործել քաղաքական նկատառումներով, Տիգրանը պատերազմի է ելնում Մարաստանի դեմ՝ դաշնակից ունենալով պարսից արքա Կյուրոսին, որը ապստամբել էր Աժդահակի դեմ և ձգտում էր խորտակել մարական թագավորությունը։ Սպասվում էր երկարատև ու ծանր պատերազմ։

Պատմական տեղեկանք. «Եվ Հայոց թագավորը (գործ) է ժողովում Կապադովկիայի սահմաններից, Վրաց և Աղվանից ընտիրները՝ որքան որ կային, և Մեծ ու Փոքր Հայքի բոլոր ընտիրները, և ամբողջ գործությամբ դիմում է Մեդացիների (մարերի) կողմերը։ Վտանգը հարկադրում է Աժդահակին Հայկազունի դեմ ելնել պատերազմելով ոչ փոքր բազմությամբ։ Հակառակության գործը ձգձգվում է մինչև հինգ ամիս, որովհետև արագ ու առողջ գործը թուլանում է, քանի որ Տիգրանը մտածում էր իր սիրելի քրոջ (Տիգրանուհու) մասին։ Նա աշխատում էր այնպիսի մի հնար գտնել, որ Տիգրանուհին փրկվելու ճար գտնի։ Երբ այս հաջողվում է, մոտենում է և կռվի ժամը։

... Կռվի ժամանակ Աժդահակի երկաթե ամուր գրահը ինչպես ջուր ճեղքելով Աժդահակին շամփրում է իր նիզակի ընդարձակ տեգին, և ձեռքը ետ քաշելիս նրա թոքերի կեսն էլ զենքի հետ դուրս է բերում։ Բայց կռիվն սքանչելի էր, որովհետև ոչ մեկը մյուսին չուտով թիկունք չէր դարձնում, ուստի պատերազմը երկարում է բավական ժամեր, մինչև գործին վերջ է դնում Աժդահակի մահը»։

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք Ա, գլ. ԻԹ

Սոճաթե պոլակներ Էրեբունիից (Ք.ա. V-IV դարեր)

Տիգրան և Կյուրոս

Հայկական ավանդության համաձայն՝ հինգ ամիս տևած պատերազմում Տիգրանը հաղթանակ է տանում Աժդահակի դեմ՝ մենամարտում սպանելով վերջինիս։ Այլ աղբյուրներում հաղորդվում է, որ Աժդահակին գերել էր Կյուրոսը, որը սկսել էր ապստամբությունն Աժդահակի դեմ դեռևս Ք.ա. 553թ.։ Ինչպիսին էլ լիներ Աժդահակի վախճանը, միանշանակ է, որ Տիգրան Երվանդյանի միջամտությունը ճակատագրական է լինում. Կյուրոսը ստեղծում է Աքեմենյան աշխարհակալությունը՝ գլխավոր դաշնակից ունենալով Տիգրան Երվանդյանին։ Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիայի» և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հաղորդումները միաբերան վկայում են Կյուրոսի և Տիգրանի դաշնակից ու զինակից լինելու մասին։

Պատերազմները

Աքեմենյան տերության ստեղծումից հետո Կյուրոսի դեմ կազմավորվում է հզոր դաշինք՝ Լյուդիայի (Փոքր Ասիայում), Բաբելոնի և Եգիպտոսի մասնակցությամբ։ Ք.ա. 546թ. Կյուրոսին հաջողվում է հաղթել Լյուդիային, իսկ 538թ. նվաճել Բաբելոնը։ Փոքր Ասիա հասնելու համար Կյուրոսը պետք է անցնի Հայաստանով, ուստի անհիմն կերպով ենթադրվել է, թե Հայաստանը Ք.ա. 550-546թթ. տանով, ուստի անհիմն կերպով ենթադրվել է, թե Հայաստանը Ք.ա. 550-546թթ. ընթացքում նվաճվել է Կյուրոս Բ-ի կողմից։ Մի կողմից՝ Կյուրոսն անշուշտ ընթացքում նվաճվել է Կյուրոս Բ-ի կողմից։ Մի կողմից՝ Կյուրոսն անշուշտ պետք է անցներ Հայաստանով (Հայաստանից հարավ թշնամի բաբելոնյան պետությունն էր), մյուս կողմից, սակայն, գրավոր աղբյուրներում բացակայում է Հայաստանը (Արմենիա, Ուրարտու, Արարատ/դ կամ այլ հայտնի անվամբ)¹։ Ք.ա. VI դ. բնագրերում հաղորդվում է, որ Կյուրոսի պետության գլխավոր դաշնակիցը Կուտիական երկիրն էր, այսինքն՝ Հայաստանը, ինչը լիովին համապատասխանում է Քսենոփոնի և Խորենացու տվյալներին։

Դեռ ավելին, դրանցում պատմվում է, որ Կուտիումի, այսինքն՝ Հայաստանի արքան է առաջնորդել դաշնակից բանակները Բաբելոնի դեմ և գրավել այն Ք.ա. 538 թվին, որից հետո դարձել է «Բաբելոնի փոխարքա» - երկրորդ դեմքը Աքեմենյան կայսրության մեջ, դաշնակցային սկզբունքով պահպանելով իր երկրի անկախությունը։

¹ Երկար ժամանակ չէր հասկացվում այս անհամապատասխանությունը, մինչև պարզ դարձավ, որ Ք.ա. III հազարամյակից սկսած, Հայաստանին տրված ընդհանրական անուններից մեկը դառնում է «Կուտի(ում)ը», որը Ք.ա. VIII դ. գործածվում է իբրև Ուրարտու անվան հոմանիշ։

Ուստի միանգամայն պարզ է, որ Ք.ա. 550-546թթ. ընթացքում Կյուրոսի կողմից Հայաստանի նվաճում չի եղել և չէր կարող լինել, քանի որ Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի գլխավոր դաշնակիցն էր, իսկ դաշնակից զորքերը Լիդիա էին մտել Հայաստանի տարածքից:

Պատմական տեղեկանք. «Սա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և նրանց բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով իրեն հնազանդեցրեց և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը»:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք Ա, գլ. ԻԴ

Բաբելոնում Աքեմենյան տերության փոխարքա հռչակվելուց հետո Տիգրան Երվանդյանն իսկապես տիրել է Փոքր Ասիայի հունական շրջաններին:

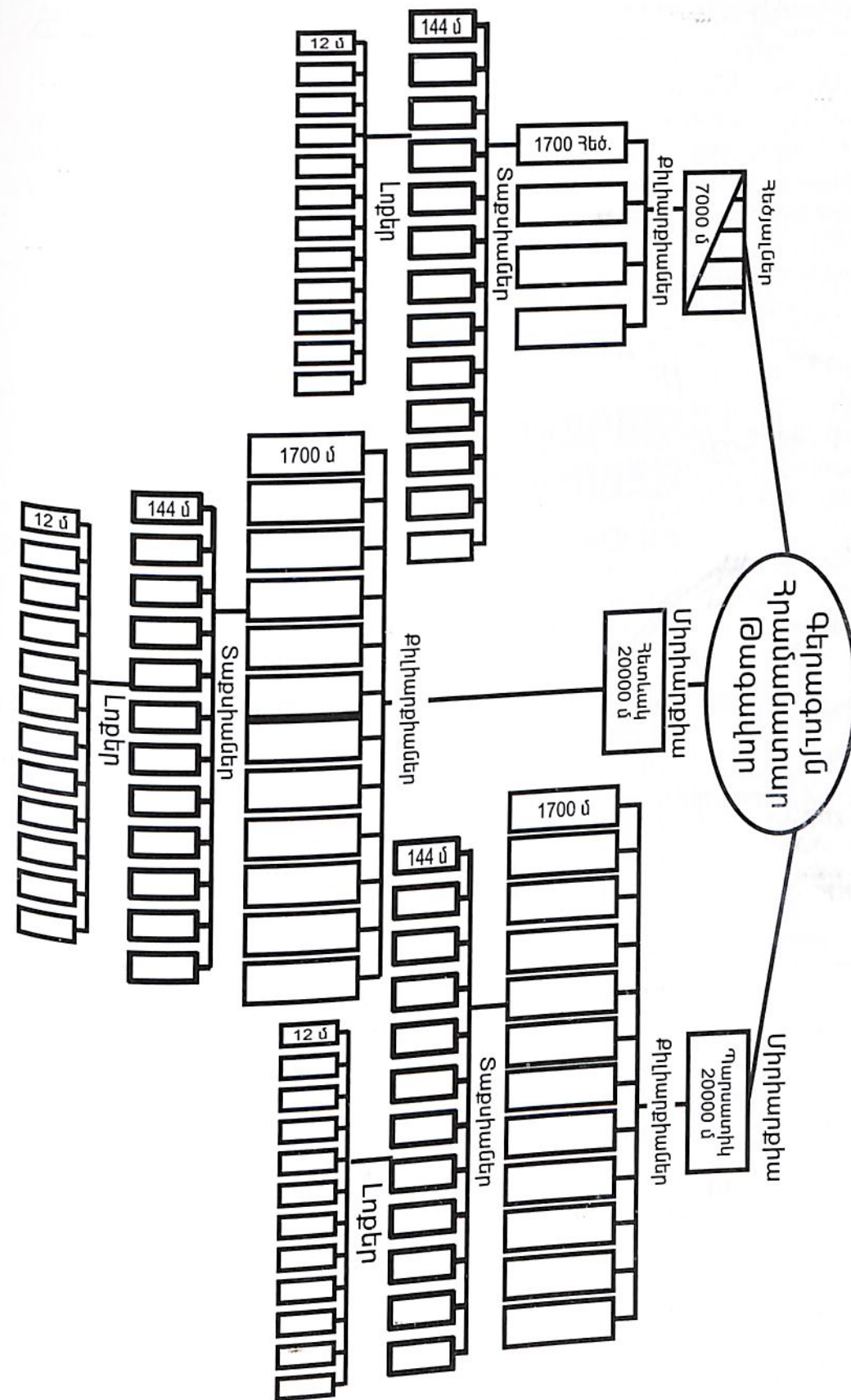
Ինչ վերաբերում է մեր «հին բնակության սահմաններին», դրանցում հստակ նշվում է նաև Կապադոկիան: Այս առումով հիշենք՝ հետագայում Բյուզանդիայի (Արևելյան Հռոմեական կայսրության) կայսրին Պապ թագավորի (370-374թթ.) գրած նամակը, որի մասին հիշատակում է Փավստոս Բուզանդը:

Պատմական տեղեկանք. «Հետո պատգամավորներ էր ուղարկում Հունաց թագավորի մոտ, թե Կեսարիայի հետ ուրիշ տասը քաղաքները մերն են եղել, ետ տուր. Ուռհա քաղաքն էլ մեր նախնիք են շինել, ուստի եթե չես ուզում, որ խռովություն ծագի, ետ տուր, հակառակ դեպքում մեծ պատերազմով կպատերազմենք»:

Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, դպրություն Ե, գլ. ԼԲ

Եզրակացություն

Մովսես Խորենացու կողմից իր քաջագործությամբ Հայկից ու Արամից հետո դասված, Ք.ա. VI դ. գահակալած Տիգրան Երվանդյանը հզորացրեց մեր երկիրը: Նրա անունով հետագա դարերում կոչվեցին հայոց վեց արքաներ, որոնցից հզորագույնն էր Արտաշեսյան Տիգրան Բ Մեծը...

ՊԱՅՔԱՐ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ Ք.Ա. 522-521 ԹԹ.

Հայաստանի և Աքեմենյան Պարսկաստանի դաշնակցային հարաբերությունները պահպանվում են Կյուրոս Բ Մեծի որդու՝ Կամբյուսեսի (Կամբիզ) օրոք: Տիգրան Երվանդյանը մահանում է Կյուրոսի մահվանից (Ք.ա. 529թ.) հինգ տարի հետո, իսկ նրան, ըստ Մովսես Խորենացու, հաջորդել էր նրա երեք որդիներից Վահագնը, որը, հավանաբար, անվանակոչվել էր հայոց ռազմի գերագույն աստծո անունով:

Ք.ա. 522թ. Կամբյուսեսի մահվանից հետո սկսվեցին գահակալական կռիվներ, որոնք, ի վերջո, ավարտվեցին Դարեհ Ա-ի հաղթանակով: Երբ Դարեհը հաստատվեց գահին, տերության ժողովուրդներն ապստամբում են Աքեմենյանների տիրապետության դեմ: Նա իր իշխանության առաջին տարիներն անցկացրել է ապստամբությունները ճնշելով և հակառակորդներին ոչնչացնելով: Այդ իրադարձությունների մասին է պատմում նրա թողած Բեհիստունյան եռալեզու (հին պարսկերեն, էլամերեն և բաբելերեն) արձանագրությունը:

Դարեհն արձանագրել է տվել Կյուրոս Մեծի մահից հետո Պարսկաստանում սկսված խառնաշփոթ վիճակի, գահակալական կռիվների և պարսից տիրակալության դեմ ոտքի ելած երկրների ու ժողովուրդների ապստամբությունների ճնշման պատմությունը: Արձանագրության պարսկերեն մասում՝ Հայաստանը կոչվում է Արմինա, էլամերենում՝ Հարմինույա, բաբելերենում՝ Ուրարտու (ինչը Հայաստան-Արմենիա-Արարատ-Ուրարտու նույնության փաստարկներից է):

Դարեհի իշխանության օրինականությունը չի ճանաչում Հայաստանը, որը Կյուրոս Բ-ի և Տիգրան Երվանդյանի դաշինքի ժամանակվանից ի վեր Աքեմենյան Պարսկաստանի գլխավոր դաշնակիցն էր, ընդ որում, Հայոց Արքա Տիգրան Երվանդյանը Ք.ա. 538թ. միաժամանակ «Բաբելոնի փոխարքա» էր, տերության արևմտյան կեսի կառավարողը, երկրորդ գահախարքան: Հայաստանի արքայի այդ կարգավիճակը շարունակվել է նաև Տիգրան Երվանդյանից հետո: Մասնավորապես, Դարեհը Բեհիստունյան արձանագրության սկզբում Հայաստանը չի հիշատակում ապստամբած երկրների շարքում, ցույց է տալիս, որ վերջինս լիովին անկախ էր: Հետագա իրադարձությունների մասին հաղորդումներից ակնհայտ է, որ Հայաստանն ուներ կարևոր դերակատարում տարածաշրջանում և բավական մեծ ռազմական ուժ:

Ճակատամարտերը

Արձանագրությունը հաղորդում է, որ Դարեհը Հայաստան է ուղարկել երկու զորավար, որոնք հինգ անգամ ստիպված են եղել իրենց ուժերը չափել հայ ռազմիկների հետ: Հայաստանի դեմ արշավանքը Դարեհը նախ հանձնարարել էր իր մերձավորներից ծագումով հայ մի զորավարի՝ Դադարշիշին, որը Հայաստանում երեք ճակատամարտ է տալիս (տես քարտեզը): Թեպետ ամեն ճակատամարտից հետո արձանագրությունը նշում է, թե Հայաստանը պարտություն է կրել, սակայն այն հանգամանքը, որ պարսից արքունիքը ստիպված էր նորանոր զորքեր ուղարկել հայերի դեմ, հուշում է, որ նախորդ արշավանքներն ավարտվել են անհաջողությամբ:

Պատմական տեղեկանք. «Դարեհ թագավորն ասում է. - Դադարչիշ անունով հայ (արմինացի) իմ ծառային¹ ես ուղարկեցի Արմինա: Այսպես նրան պատվիրեցի. «Գնա՛ և ջախջախի՛ր այդ ապստամբ բանակը, որն իրեն ինձ չի ճանաչում»: Ուստի Դադարչիշը գնաց: Երբ նա հասավ Արմինա, ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Դադարչիշի դեմ (նրան) ճակատամարտ տալու համար: Արմինայի մեջ Ջուզա² անունով մի ավան կա, ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդան ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահուրամազդայի իմ բանակը բավական մարդ սպանեց ապստամբ բանակից...

Դարեհ թագավորն ասում է. - Երկրորդ անգամ ապստամբները հավաքվեցին և նորից դուրս ելան Դադարչիշի դեմ ճակատամարտելու: Տիգրա³ անունով մի բերդ կա Արմինայում. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդան ինձ օգնեց. Ահուրամազդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավական մարդ սպանեց...

Դարեհ թագավորն ասում է. - Երրորդ անգամ ապստամբները հավաքվեցին և նորից դուրս ելան Դադարչիշի դեմ ճակատամարտի: Ույամա⁴ անունով մի բերդ կա Արմինայում. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդան ինձ օգնեց: Ահուրամազդայի շնորհիվ իմ բանակն այն ապստամբ բանակից բավական մարդ սպանեց... Հետո Դադարչիշը մնաց Արմինայում, մինչև ես հասա Մեդիա»:

Հատվածներ Բեհիստունյան արձանագրությունից

Հատկանշական է Դարեհի խիստ համեստ գնահատականն իր իսկ բանակի ծեռքբերումների մասին՝ «*իմ բանակը բավական մարդ սպանեց ապստամբ բանակից*»: Հասկանալիորեն, սա եղել է պարտություն, այլապես հաջորդ արշավանքների կարիքը չէր լինի:

Դադարչիշի անհաջողությունից հետո Դարեհը Հայաստան է ուղարկում պարսիկ զորավար Վահուդիսային: Նա հայերի հետ առաջին ընդհարումն ունենում է Հյուսիսային Միջագետքում, Իզալայում: Այն հանգամանքը, որ ընդհարումը տեղի է ունեցել Հայաստանի սահմաններից դուրս, ցույց է տալիս, որ հայերը նախահարձակ էին եղել՝ ռազմական գործողությունները տեղափոխելով հակառակորդի տարածք⁵: Անհաջողության մատնված պարսիկները ստիպված էին իրենց հաջորդ՝ հինգերորդ արշավանքն իրականացնել Հայաստանի դեմ (տես քարտեզը):

¹ Իմա՝ ենթակային:

² Ջուզա ավանը գտնվել է Հարավային Հայաստանում Աղծնիքում կամ Կորճայքում:

³ Տիգրա - բերդ Աղծնիքում:

⁴ Ույամա (Ուհիամա) - բերդ Կորդվաց աշխարհում:

⁵ Այս մարտավարության՝ Հայաստանում ավելի վաղ կիրառության մասին արդեն խոսվել է նախորդ ակնարկներում:

Ռազմական դաշինքը

Բեհիստունյան արձանագրությունը տեղեկացնում է Բաբելոնում երկրորդ անգամ բարձրացած ապստամբության մասին, ընդ որում, ապստամբության գլուխ կանգնում և արքա է հռչակվում հայազգի Արախան՝ Խալդիտայի որդին:

Պատմական տեղեկանք. «Դարեհ թագավորն ասում է. - Այնուհետև Վահուդիսա անունով պարսիկ իմ ծառային ես ուղարկեցի Արմինա (և) այսպես նրան պատվիրեցի. «Գնա՛, ջախջախի՛ր այն ապստամբ բանակը, որն իրեն ինձ չի ճանաչում»: Ուստի Վահուդիսան գնաց: Երբ նա հասավ Արմինա, ապստամբները հավաքվեցին և դուրս ելան Վահուդիսայի դեմ ճակատամարտի: Ասուրեստանում Իզարա¹ անունով մի վայր կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահուրամազդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավականին մարդ սպանեց...

Դարեհ թագավորն ասում է. - Իմ Պարսկաստանում և Մեդիայում գտնված ժամանակ բաբելոնացիները երկրորդ անգամ ապստամբեցին՝ արմեն, Խալդիտայի իմ դեմ: Ապստամբեց Արախա անունով մի մարդ՝ արմեն, Խալդիտայի որդին: Բաբելոնիայի մեջ Դուբալա անունով մի երկիր կա. այնտեղ բռնկվեցին իրենց: Բաբելոնացիներն ապստամբեցին իմ դեմ և բռնեցին Բոնիդի որդին»: Բաբելոնացիներն ապստամբեցին իմ դեմ և դարձավ Բաբելոնի թագավոր»:

Հատվածներ Բեհիստունյան արձանագրությունից

Արձանագրության տվյալներից երևում է, որ Հայաստանը նվաճելու համար Դարեհը գործադրել է մեծ ջանքեր և որ հայերը կապի մեջ են եղել Բաբելոնի (հնարավոր է՝ նաև Մարաստանի) հետ՝ փոխհամաձայնեցնելով իրենց գործողությունները:

Վահուդիսայի երկրորդ՝ վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Հայաստանի հարավում, Աուտիարա գավառում, որով ավարտվեց Հայաստանի դեմ ուղղված հինգերորդ արշավանքը:

Պատմական տեղեկանք. «Դարեհ թագավորն ասում է. - Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին (և) դուրս ելան Վահուդիսայի դեմ ճակատամարտի: Արմինայում Աուտիարա² անունով մի գավառ կա. այնտեղ նրանք ճակատամարտ տվեցին: Ահուրամազդան ինձ օգնեց.

¹ Իզարա (Իզալա) - գտնվել է Հյուսիսային Միջագետքում: Հայերը նախահարձակ էին եղել և մտել Ասուրեստանի սահմանները:

² Աուտիարա - հավանաբար, «Աշխարհացոյց»-ի Այտուանք գավառն է, որը գտնվում էր պատմական Հայաստանի Կորդվաց աշխարհում:

Ահուրամազդայի շնորհիվ իմ բանակը այն ապստամբ բանակից բավականին մարդ սպանեց... Հետո Վահուժիսան մնաց Արմինայում, մինչև ես հասա Մեդիա»:

Հատված Բեհիստունյան արձանագրությունից

Դատելով փաստերից՝ կնքվում է հաշտություն փոխզիջումներով:

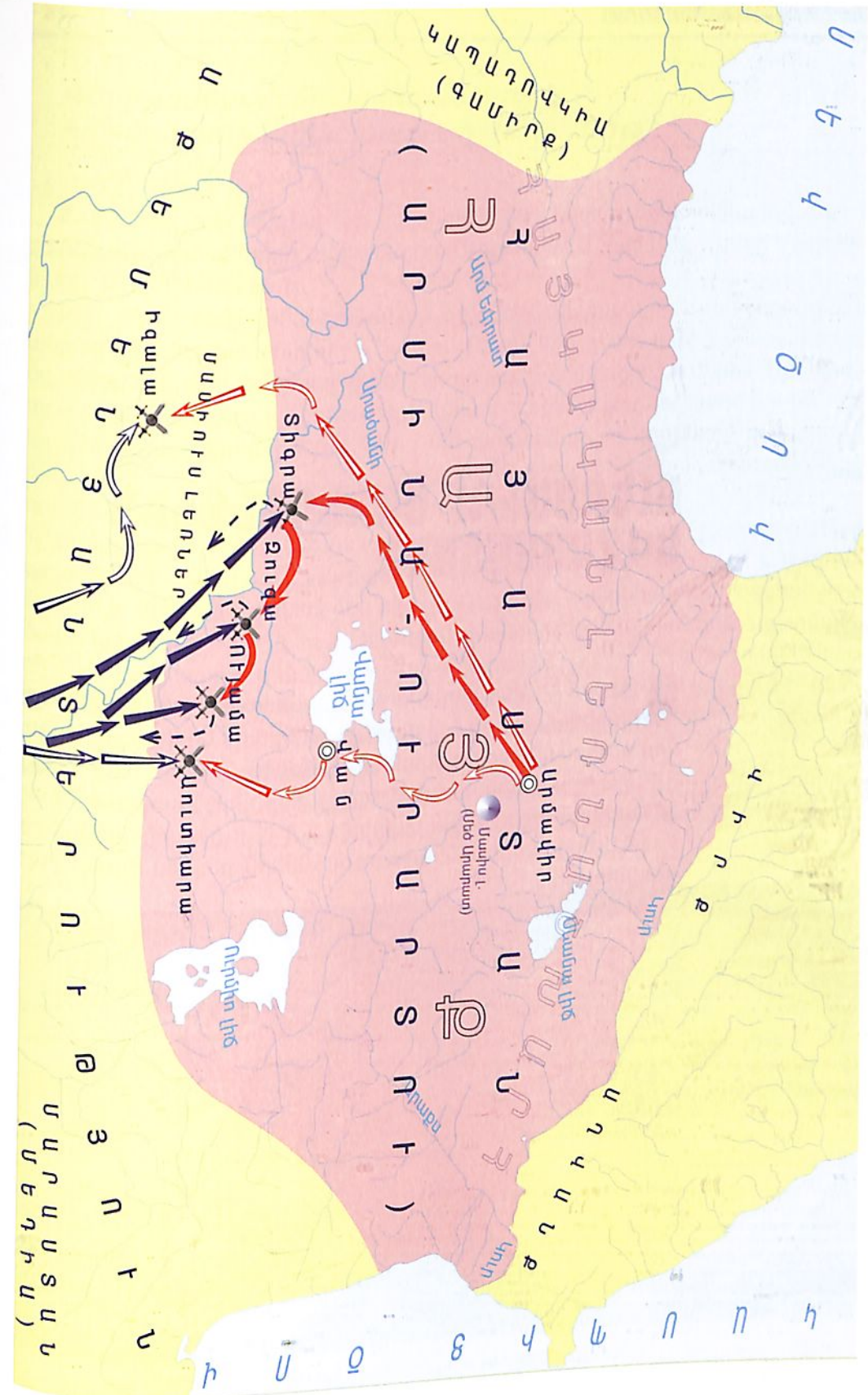
Եզրակացություն

Ք.ա. 522-521թթ. հայ ժողովուրդը զենքը ձեռքին կարողանում է պաշտպանել իր Հայրենիքի սահմանները: Տարածաշրջանում իր տերության դիրքերը պահպանելու համար Դարեհը հարկադրված է լինում ընդունել փոխզիջումային տարբերակը:

Հայաստանը ճանաչում է Աքեմենյանների գերիշխանությունը, սակայն պարսիկները ևս իրենց հերթին ստիպված էին գնալ մեծ զիջումների:

Հայաստանում շարունակեցին իշխել Երվանդ Սակավակյացի և Տիգրան Երվանդյանի ժառանգները, որոնք **հատում էին սեփական դրամ** և վայելում **լիակատար** ներքին անկախություն:

Ք.ա. 401թ. Հայաստանում իշխում էր Երվանդ (Օրոնտես) Բ-ն, որին Աքեմենյան տիրակալ Արտաքսերքսես Բ-ն կնության էր տվել իր դստերը, իսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ՝ Երվանդ (Օրոնտաս) Գ-ն, որը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո հայտարարեց Մեծ Հայքի լիակատար անկախությունը:

ԱԼԵՔՍԱՆՈՐ ՄԱԿԵՂՈՆԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Հայաստանի առնչություններն ու ժամանակագրական կտրվածքով.

ա/ Ալեքսանդրը և հայոց զորքը, երբ վերջինս դեռևս մասն էր կազմում աքեմենյան բանակի,

բ/ Ալեքսանդրի անհաջողություններն ընդդեմ Հայոց թագավորության,

գ/ վիպական Ալեքսանդրի կերպարը և Հայաստանը:

Գավգամելայի ճակատամարտը և Հայաստանի անկախացումը (Ք.ա. 331թ.)

Ք.ա. 336թ. հոր՝ Ֆիլիպ Բ-ի սպանությունից հետո, Մակեդոնիայում գահ է բարձրանում քսանամյա Ալեքսանդրը (Ալեքսանդր Ա կամ Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Ք.ա. 336-323թթ.):

Ք.ա. 334թ. մակեդոնա-հունական զորքերը Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցնում են Հելլեսպոնտոսը և շուտով Գրանիկոս գետի ափին պարտության մատնում պարսից փոքրասիական սատրապների միացյալ ուժերին: Այս պարտությունն անակնկալի է բերում Աքեմենյան վերջին տիրակալ Դարեհ Գ-ին, որը ևս գահ էր բարձրացել Ք.ա. 336թ.: Նա բազմահազար զորքերով ընդառաջ է գնում Ալեքսանդրին: Ք.ա. 333թ. գարնանը Կիլիկիայի Իսսոսի դաշտում տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ (տես քարտեզը):

ճակատամարտի ժամանակ Դարեհ Գ-ի գլխավորությամբ պարսիկները առաջնորդել են աքեմենյան բանակի կենտրոնը, մարերը՝ աջ թևը, և հայերը՝ ձախ թևը: Չնայած թվական մեծ գերակշռությանը՝ պարսից զորքը Իսսոսի մոտ ծանր պարտություն է կրում: Դատելով փաստերից՝ պարտության պատճառը մարերի առաջնորդությամբ կռվող աջ թևի փախուստն էր, որին հաջորդած խուճապից հետո սկսում է նահանջել ամբողջ բանակը: Դարեհը փախչում է՝ ռազմապից հետո սկսում է նահանջել ամբողջ բանակը: Դարեհը փախչում է՝ ռազմականից ավելի ծանր բարոյական պարտություն կրելով. գերի են ընկնում նրա մայրը, կինը և զավակները:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մարտնչել է Վահե Հայկազունին, որը զոհվել է «նրա ձեռքով» (գիրք

Ալեքսանդր Մակեդոնացու ոսկյա դրամներից

Ա, գլ. ԼԱ): Անտիկ պատմագրությունից մեզ հայտնի է, որ հայերն աքեմենյան զորքի կազմում մասնակցել են Մակեդոնացու դեմ մղված երկու՝ Իսսոսի և Գավգամելայի ճակատամարտերին: Քանի որ հայտնի է, որ Գավգամելայի ճակատամարտում հայկական զորքերը ղեկավարել են Օրոնտես-Երվանդն ու Միթրաուստեսը, մնում է ենթադրել, որ Վահե Հայկազունին Իսսոսի ճակատամարտին մասնակցած 47000-ամոց հայկական բանակն է առաջնորդել և զոհվել այդ ճակատամարտում:

վել այդ ճակատամարտում:

Իսսուսի հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը, ունենալով բացառիկ պատանդներ, չի հետապնդում Դարեհին, այլ շարունակում է արշավանքը դեպի Եգիպտոս: Ի տարբերություն Միջերկրականի արևելյան ավազանի, որտեղ մակեդոնացիներին ցույց է տրվում լուրջ դիմադրություն, Եգիպտոսը նվաճվում է առանց զինված դիմադրության: Ալեքսանդրն իրեն հայտարարում է Եգիպտական աստված Ամոնի որդի և փարավոնների ժառանգ, հիմնում իր անվանք առաջին քաղաքը՝ Ալեքսանդրիան:

Ալեքսանդրը Եգիպտոսից շարունակում է շարժվել Դարեհ Գ-ի հիմնական ուժերի դեմ: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Ասորեստանի հյուսիսում, Արբելայից ոչ հեռու գտնվող Գավգամելայի մոտ, 331թ. հոկտեմբերի 1-ին (տե՛ս սխեմաները):

Պատմական տեղեկանք. «Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսն ու Միթրաուստեսը, կապադովկիացիներին՝ Արիակոսը: Կելեսիրիայի և Միջագետքի ասորիներին առաջնորդում էր Մագեյոսը»: Նույն հեղինակը մի քանի էջ հետո ավելացնում է՝ «Աջ թևի առջևում շարված էին հայկական և կապադովկիական հեծելազորները և հիսուն մանգաղավոր մարտակառք» (Արրիանոս Փլավիոս, «Ալեքսանդրի արշավանքը», գիրք III, 8 (5-6) և 11 (7):

8 (5-6) և 11 (7):
«Աջ թևում կանգնած էին Մեծ Հայքի հայերը, կաղուսիներն ու կապա-
ղովկիացիները, ասորիներն ու մարաստանցիները. նրանք նույնպես ու-
նեին մանգաղակիր մարտակառքեր»:

Քվինտուս Կուրտիուս Ռուֆուս, «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը», գիրք IV, XII, 12

ճակատամարտը սկսվում է առավոտյան և շարունակվում ամբողջ օրը: Դա-
րեւի կրկին պարտվում և փախուստի է դիմում:

Մակեդոնացին սկսում է հետապնդել Դարեհին, ինչը, սակայն, ձախողվում է արքեմենյան բանակի աջ թևի հերոսական գործողությունների հետևանքով, իսկ ինչպես նշվել է, աջ թևի վճռորոշ ուժը հայկական զորքն էր։ Ստեղծվում է մարտավարական առումով արտակարգ բարդ իրավիճակ։ Արքեմենյան զորքի կենտրոնը ղեկավարող Դարեհ Գ-ն և ձախ թևը սկսում են նահանջել այն ժամանակ, երբ աջ թևը, ընդհակառակը, հակառակորդին մեծ կորուստներ պատճա-

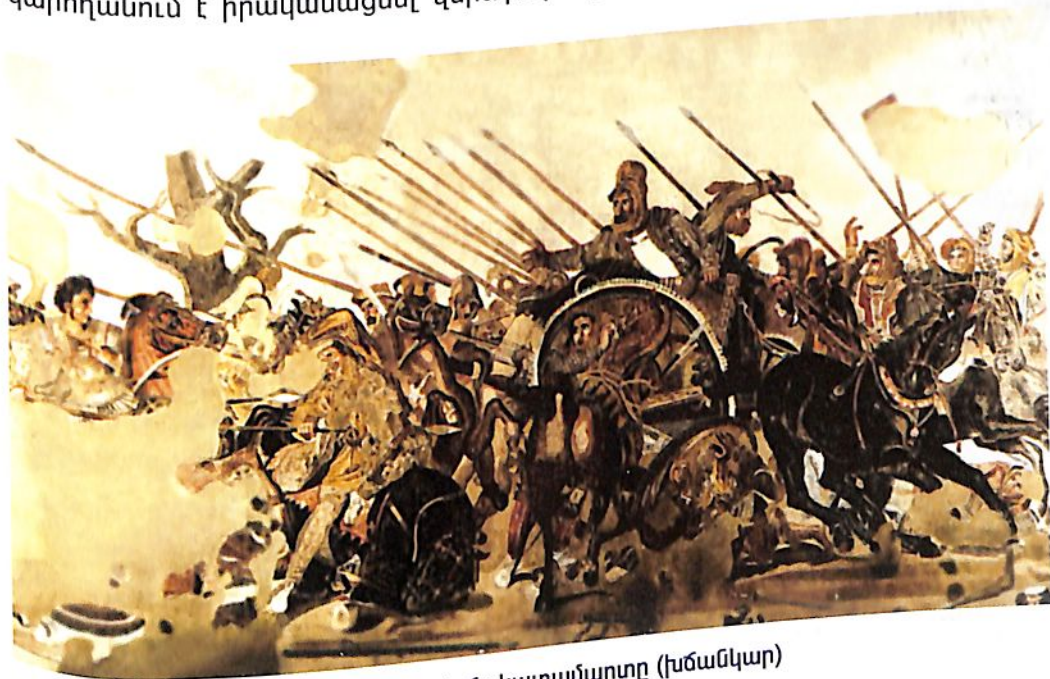
[illegible]

Գրեց Վահագն Զեյն

Եզրին սեղմված իրավիճակում:
Հակառակորդի հիմնական ուժերին փախուստի մատնելուց և շրջանցումն
իրականացնելուց հետո Ալեքսանդրը հույս ուներ մարտն ավարտել հակառա-
կորդի աջ զորաթևի լիակատար ջախջախումով, մանավանդ որ Դարեհ Գ-ի
խայտառակ փախուստը հուսահատության պետք է հասցրած լիներ հայոց այ-
րուձիու զորամասերին:

Այնպես որ, իհարկում է պատարվում է անսպասելին...

Սակայն այս անելանելի թվացող իրավիճակում կատարվում է անհավասար
Շարունակվող կատաղի մարտի ընթացքում (ջախջախման միանգամայն
իրական սպառնալիքի պայմաններում), երբ պետք է կորցված լինե՞ր զորքի ան-
բողջ ղեկավարումը, հերոսաբար կռվող աջ զորաթևի հրամանատարությունը
կարողանում է իրականացնել վերախմբավորում և մարտակարգը հետ է շը-
կարողանում է իրականացնել վերախմբավորում և մարտակարգը հետ է շը-

Գավգամեւլայի ճակատամարտը (խճանկար)

ջուն: Սկսվում են գործողություններ, որոնք դառնալու էին համաշխարհային ռազմարվեստի մեծագույն բարեփոխիչներից մեկի՝ *Ալեքսանդր Մակեդոնացու փառքը ստվերող ամենամշանակալի իրադարձությունը*: Աջ թևի զորամասերն առաջնորդող հայոց այրուծին «արագ երթով նահանջի» հրաման է ստանում և ճակատից հակազրոհ սկսած Պարմենիոնի զորաթևի հարվածները կասեցնելուն զուգընթաց, փաստորեն, նոր գրոհի անցնում իր թիկունքում հայտնված հեծելազորի վրա:

Շրջանցող զորաթևի հրամանատարությունը ստանձնած Ալեքսանդրին այս քայլը դնում է անելանելի իրավիճակի մեջ, քանի որ նրա մտքով իսկ չէր կարող անցնել, որ պարտված զորքի «ամացորդները» հանդգնություն կունենան գրոհելու իր բանակի հարվածային խմբավորման վրա:

Իրադարձությունների անսպասելի շրջադարձը փոխում է մարտավարական իրավիճակը, և նախաձեռնությունն անցնում է հայոց այրուծին: Մարտավարական զարգացումների հիմնական թելադրողը դառնալով՝ հայոց այրուծին հուժկու գրոհով ճեղքում է իր թիկունքում հայտնված մակեդոնական հեծելազորի մարտակարգը և դուրս գալիս շրջապատումից: Հայոց այրուծի գորաշարժը (նահանջը) արդեն իսկ անվանի և բազմափորձ զորավարի՝ հռչակ վայելող Ալեքսանդրի համար *կրկնակի ծանր էր, քանի որ.*

1. *չի հաջողվում ջախջախել հայոց այրուծին,*
2. *նահանջելիս հայոց քաջերը ճեղքում են Ալեքսանդրի գլխավորած գորաթևի մարտակարգը, որը ամենահուսալին էր համարվում:*

Պատմական տեղեկանք. «Իսկ մակեդոնացիների ծախ թևում, որն, ինչպես արդեն ասվեց, պահպանում էր Պարմենիոնը, մարտը թե մեկ, թե մյուս կողմի համար այլ պայմաններում էր ընթանում:

... Պարմենիոնը հրամայեց իր հեծյալներին հայտնել Ալեքսանդրին, թե ինչ ծանր վիճակում են իրենք, և եթե, իբր, արքան արագորեն չգա օգնության, ապա ինքը չի կարողանա կասեցնել ընդհանուր փախուստը: Երբ Պարմենիոնից այդ լուրը եկավ, արքան արդեն հեռու էր գնացել՝ սպառնալով փախչող թշնամու թիկունքին: Նա հրամայեց կանգնեցնել սլացող ձիերին, կանգ առավ նաև ողջ ջոկատը: Ալեքսանդրը կատաղած էր, որ իր ձեռքից խլեցին հաղթանակը և որ Դարեհին այժմ ավելի հեշտ կլինի փախչելը, քան նրան հետապնդելը:

...Ասպանդակելով ձիերին՝ բոլորը նետվեցին թշնամու վրա, և վերջիններս սկսեցին ոչ թե դանդաղորեն նահանջել, այլ արագ երթով»:

Քվինտուս Կուրտիուս Ռուֆուս,
«Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը»,
գիրք IV, XVI. 1-6

Հերոսաբար մարտնչած և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը՝ Օրոնտաս-Երվանդ Գ-ն Մեծ Հայքում, իսկ Միթրաուստեսը՝ Փոքր Հայքում: Մագեյոսը Մակեդոնացուն է հանձնում Բաբելոնը՝ փոխարենը նրա կողմից նշանակվելով Բաբելոնի սատրապ: Երվանդ Գ-ի և Միթրաուստեսի օրինակին են հետևում և իրենց երկրներն անկախ հայտարարում Բակտրիայի կառավարիչ Բեսսոսը, Փոքր Մարաստանի սատրապ Ատրոպատեսը և ուրիշներ:

Այսպիսով, հայկական զորքերի հերոսական մասնակցությունը Գավգամելայի ճակատամարտում, փաստորեն, ձախողում է Ալեքսանդրի ծրագրերը՝ այդ ճակատամարտով վերջ դնելու Աքեմենյան տերությանը: Այն գոյատևում է ևս որոշ ժամանակ:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին և անկախ Հայաստանը

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Ալեքսանդրը շարունակեց արշավանքը (տես քարտեզը): Դարեհ Գ-ն փախուստի ճանապարհին սպանվեց յուրայինների կողմից, որով էլ վերջ դրվեց Ք.ա. 550թ. Աքեմենյան տերությանը:

Հայաստանն այդպես էլ չնվաճվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից և չմտավ նրա տերության կազմի մեջ: Հայաստանում շարունակեցին իշխել Օրոնտաս-Երվանդ Գ-ն և Միթրաուստեսը, որոնք Գավգամելայի ճակատամարտից և Աքեմենյան տերության կործանումից հետո հանդես եկան որպես անկախ թագավորներ համապատասխանաբար Մեծ Հայքում ու Փոքր Հայքում:

Պատմական տեղեկանք. «Արրիանոսը, որ առանց որևէ միջնորդի օգտվել է Մակեդոնացու զորարշավի օրագրերից, ինչպես նաև արշավի անմիջական մասնակիցներ Պտղոմեոսի և Արիստոբուլոսի աշխատությաններից, բազմիցս խոսելով Ալեքսանդրի նվաճումների մասին և մանրամասն թվարկելով հայտնակեցված երկրները, Հայաստանի անունը չի տալիս»:

ՀԺՊ, էջ 501

Ք.ա. 330-329 թվականների ընթացքում Ալեքսանդրը Հայաստան ուղարկեց Բ.ա. 330-329 թվականների ընթացքում Ալեքսանդրը Հայաստան ուղարկեց մի զորաբանակ՝ Մենոն զորավարի գլխավորությամբ՝ հանձնարարելով գրավել Բարձր Հայքի Սպեր (հունական աղբյուրներում՝ Սիսպիրիտիս) գավառի ղեկավար հանքերի շրջանը, որը Ք.ա. III հազարամյակից ոսկու արդյունահանման հռչակավոր կենտրոն էր: Ինչպես վկայում է հույն նշանավոր մատենագիր Ատրաբոնը, մակեդոնական բանակը գլխովին ջախջախվեց, իսկ հրամանատարին հայերը մահապատժի ենթարկեցին:

Պատմական տեղեկանք. «Ոսկու հանքեր կան Սիսափրիտիսի մեջ, Կաբալայում, որտեղ Ալեքսանդրն ուղարկեց Մենոնին՝ զորքով. սա խեղդամահ արվեց տեղաբնիկների կողմից»:

Ստրաբոն, «Աշխարհագրություն», XI, 14-8

Հայաստանում հունա-մակեդոնական զորքի պարտությունից և նրա հրամանատարին հրապարակային մահապատժի ենթարկելուց հետո Ալեքսանդր Մակեդոնացին փորձ անգամ չարեց նոր մի արշավանք կազմակերպելու դեպի Հայաստան: Թերևս այդպիսով նա պարզապես խուսափեց փորձությունից:

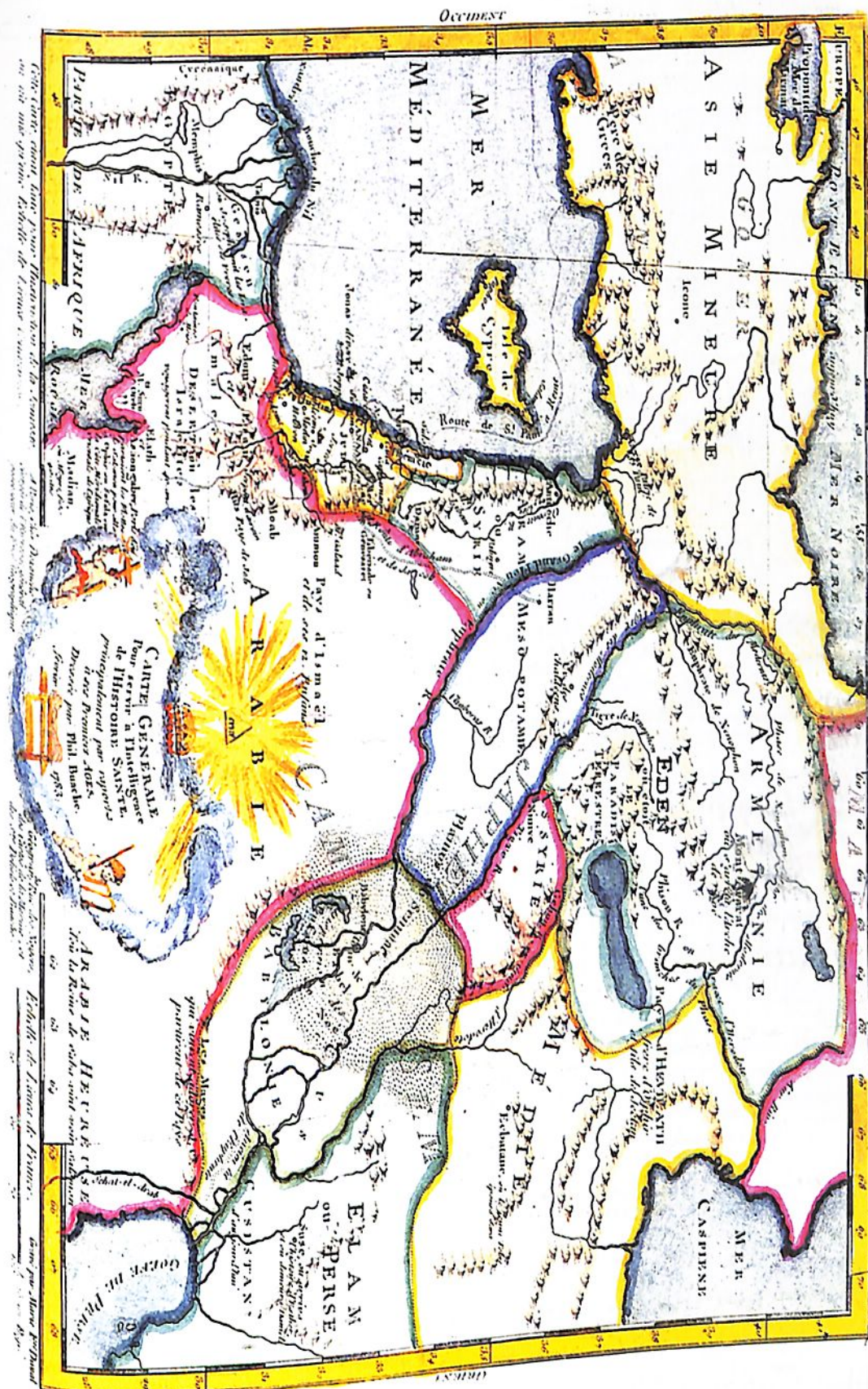
Մակեդոնացին պարզապես խուսափեց փորձությունից և նոր բանակ չուղարկեց այն երկրի դեմ, որի զորքերի ունակությունը նա տեսել էր նախ Գավգամելայի ճակատամարտում, որտեղ նրանք խափանեցին իր ծրագրերը, ապա տեղեկացել նրանց կողմից Հայաստանի ոսկեհանքերը նվաճելու ուղարկած մակեդոնական բանակի ոչնչացման մասին:

Ալեքսանդրն արշավանքն ավարտեց Ք.ա. 324 թվականին, որից հետո հաստատվեց Բաբելոնում՝ հռչակելով այն իր տերության մայրաքաղաք: Ք.ա. 323թ. հունիսի 13-ին, երեսուներեք տարեկան հասակում, առեղծվածային պայմաններում մահացավ մինչ այդ համաշխարհային պատմության մեջ անմախք դեպ մի աշխարհակալություն ստեղծած զործիչը: Մահվանից հետո նրա ստեղծած տերությունը մասնատվեց նույնպիսի արագությամբ, ինչպես ստեղծվել էր:

Հայաստանն աննվաճ մնաց նաև Մակեդոնացու մահվանից հետո, երբ նրա զորավարների միջև սկսեց ավելի քան երկու տասնամյակ տևած պատերազմների շղթան (դրանք հայտնի են որպես դիադոխների՝ ժառանգորդների պատերազմներ), որն ավարտվեց Ք.ա. 301 թվին՝ Մակեդոնացու աշխարհակալության մասնատումով:

Պատմական տեղեկանք. «Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո (323թ. մեր թվ. առաջ) նրա նվաճած երկրները, ինչպես հայտնի է, իրենց մեջ բաժանեցին նրա զորավարները: Այդ բաժանումը տեղի է ունեցել մի քանի անգամ՝ 323 թվին Բաբելոնում, 321 թվին Տրիպարադիսում և 315 թվին Պերսեպոլիսում: Բաժանման ցուցակները մեզ հայտնի են: Սակայն ուշագրավ է, որ բաժանման ենթարկված երկրների շարքում ցուցակներից և ոչ մեկում չի հիշատակված Արմենիան՝ ոչ Մեծ Հայքը, ոչ էլ Փոքր Հայքը»:

Մանանդյան Հ., քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, Երկեր, Ա, Ե., 1977, էջ 97

ՖԻԼԻՊ ԲՈՒՄԵՇԻ 1783թ. ՔԱՐՏԵԶԸ, ՈՐՏԵՂ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԵՐԿԱՅՑՎԱԾ Է՝ «ՊԱՍՏԵ ԵՐԿԻ ՎՐԱ»

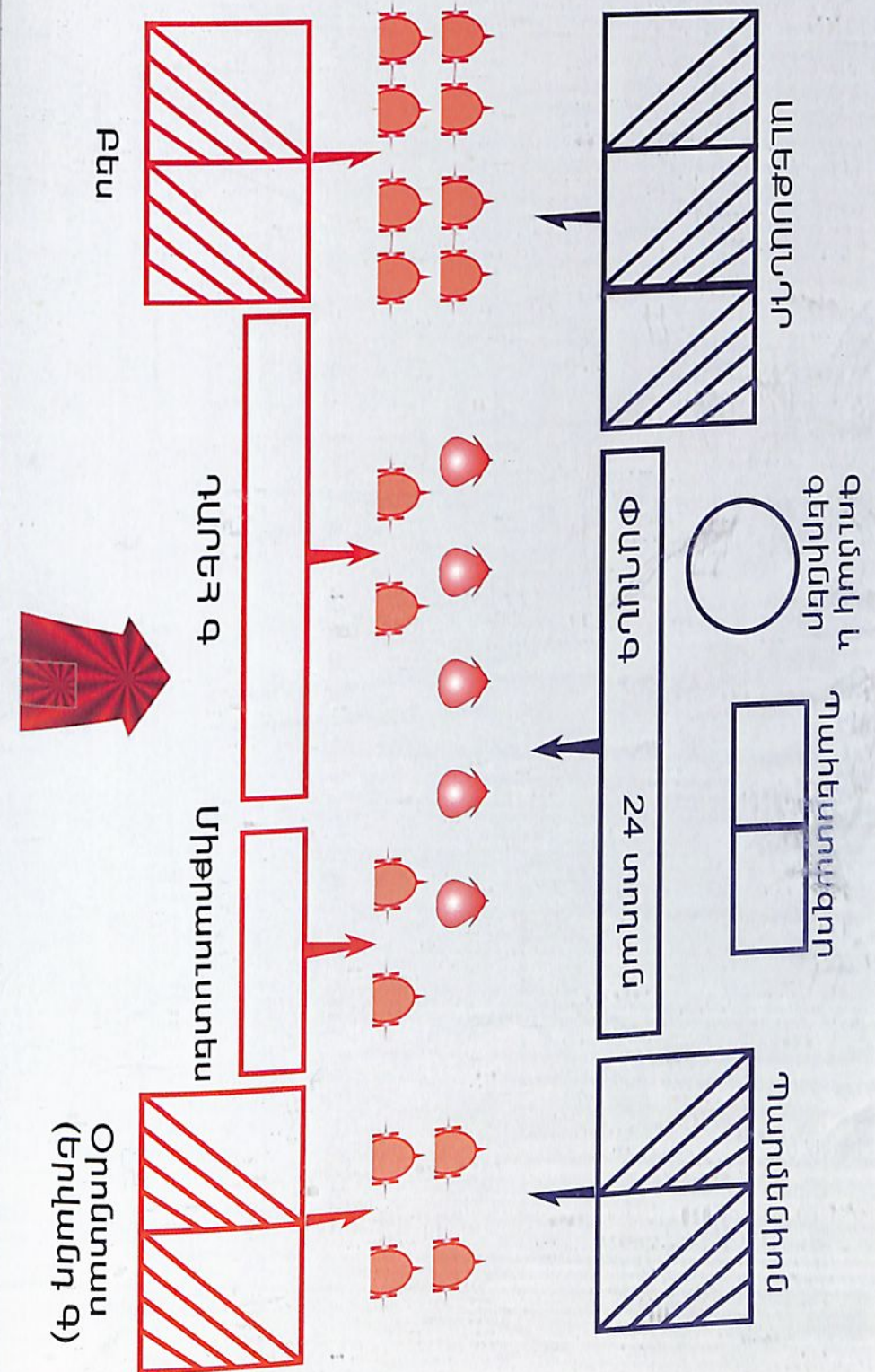
Դիտորոշու Սիկիլիացու (Սիցիլիացու) «Պատմական գրադարան» երկասիրության համաձայն՝ մակեդոնացիների կողմից գահընկեց արված Կապադովկիայի արքա Արիարաթեսը կարողացել է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ Մեծ Հայքի արքա Արդոատեսի¹ տրամադրած զորքերի: Դա տեղի է ունեցել Ք.ա. 301-300 թվականներին, երբ անկախացել է նաև Պոնտոսի թագավորությունը (ամենայն հավանականությամբ, սա ևս տեղի է ունեցել Մեծ Հայքի աջակցությամբ):

Պատմական տեղեկանք. «Այդ տարիներին Ալեքսանդր Մակեդոնացին պարտության մատնեց պարսիկներին, որից հետո վախճանվեց: Ապա Պերդիկասը, որն այդ ժամանակ ամբողջ տերության առաջնորդն էր, Եվմենեսին ուղարկեց որպես Կապադովկիայի զորապետ: Արիարաթեսը պարտվելով ճակատամարտում՝ ընկավ, որից հետո թե՛ Կապադովկիան և թե՛ նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեսը՝ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, քչերի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց, երբ արդեն Եվմենեսն ու Պերդիկասը և նրանց համախոհները մահացել էին, իսկ Անտիգոնոսն ու Սելևկոսը զբաղված էին այլ զործերով, Արիարաթեսը հայերի թագավոր Արդոատեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը»:

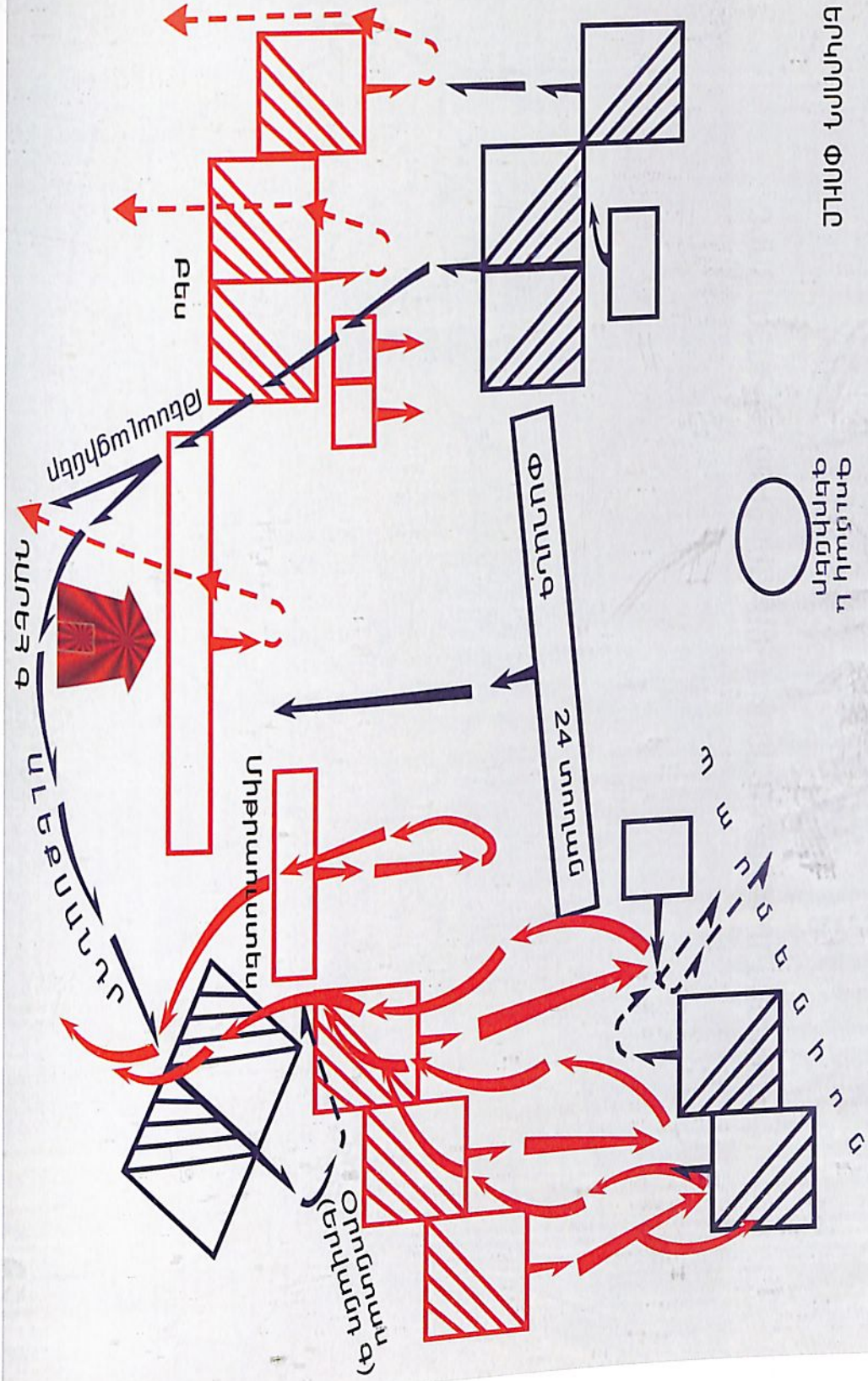
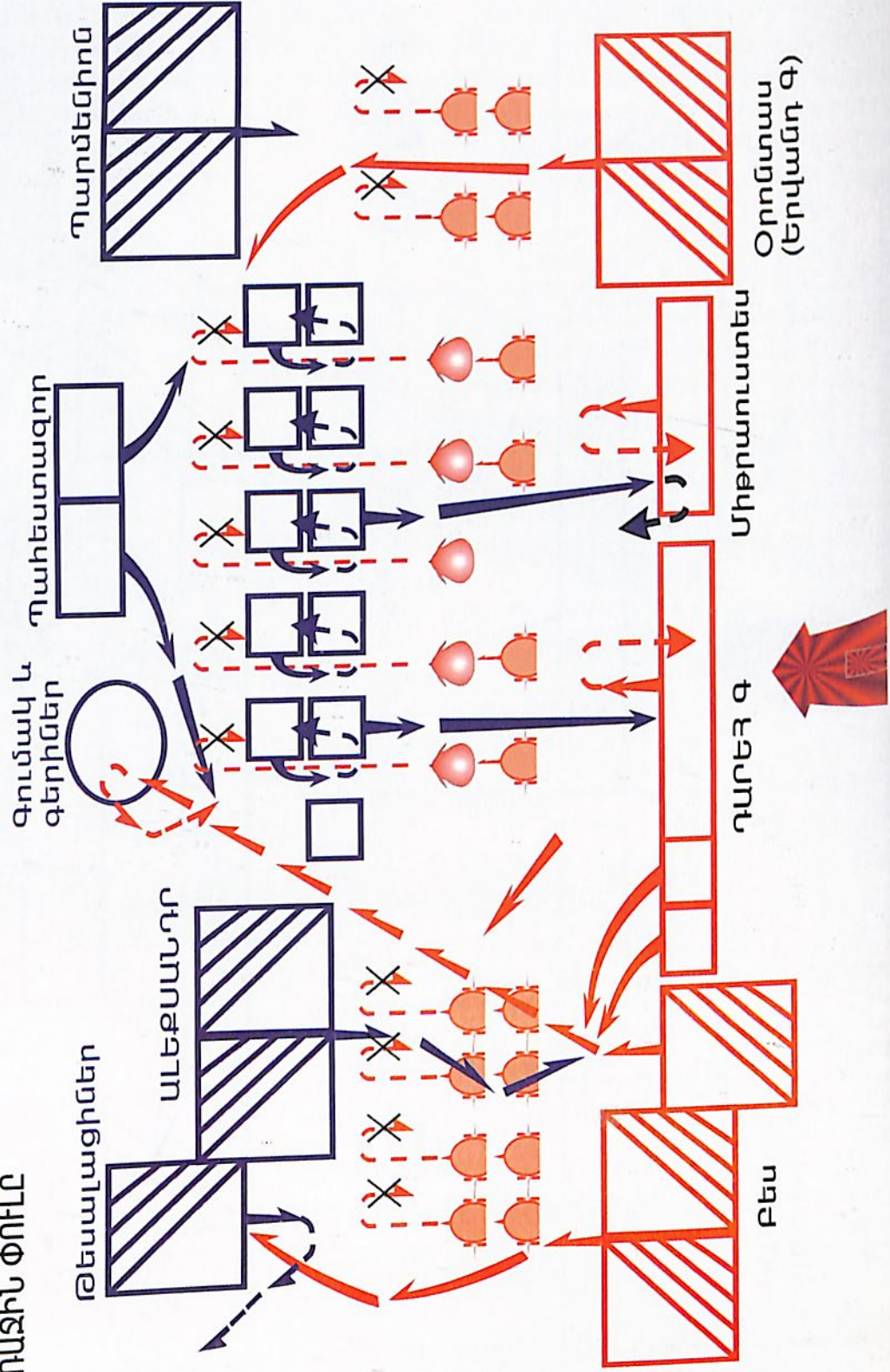
Դիտորոշու Սիկիլիացի, «Պատմական գրադարան», գիրք XXXII, գլ. XIX

¹ Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ «Արդոատեսը» Օրոնտաս-Երվանդ Գ-ի անվան աղճատված ձևն է, սակայն կա կարծիք, որ դա «Արտավազդ» անվան մի տարբերակն է կամ եզակի կիրառության ինքնուրույն անուն:

Չորքերի տեղաբաշխումը ճակատամարտի սկզբում

ԱՌԱՅԻՆ ՓՈԽԻԼ

ԵՐԿՈՒՐ ՓՈԽԻԼ

Գումակ և գերիներ

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա ԲԱՐԵՊԱՇՏ

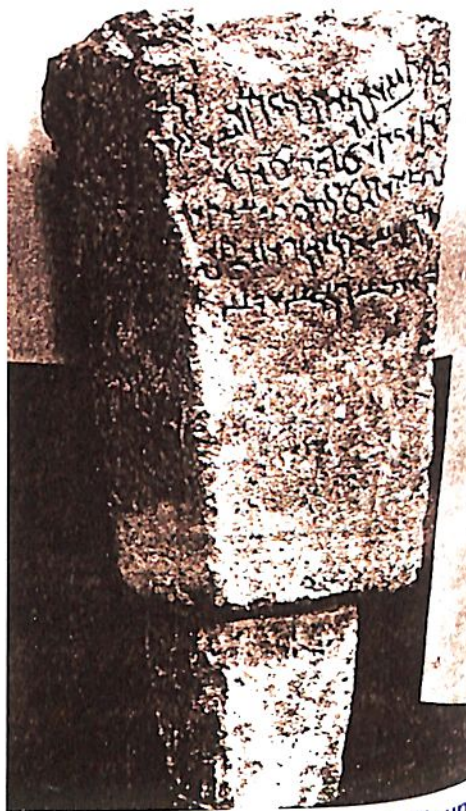
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐ, ՄԻԱԿՈՐԻՉ ՀԱՂԱՐՇԱԿՆԵՐ

Արտաշես Ա-ն (Ք.ա. 189-160թթ.) հիմնադիրն է Արտաշեսյան հարստության, որն իշխել է Հայաստանում Ք.ա. 189- Ք.հ. 1թթ.: Նա հայտնի է որպես մեծագույն բարեփոխիչ, պետական և ռազմական արտասովոր հեռատեսություն և գթասրտություն ունեցող գործիչ, ինչի համար էլ արժանացել է «Բարեպաշտ» մականվանը: Դժվար է առանձնացնել նրա գործունեության բնագավառներից կամ իրականացված բարեփոխումներից մեկը: Բայց որքան էլ մեծ լինեն Արտաշեսի ռազմական հաջողությունները և որքան մեծ՝ նրա տարած հաղթանակների նշանակությունը, նրա ամենակարևոր ձեռնարկումն, այնուամենայնիվ, սահմանների ձևավորումն (սահմանաքարերի տեղադրման միջոցով) ու հողային բարեփոխման իրականացումն էր: Հայոց արքան հողաբաժանման այնպիսի հիմնարար համակարգ է ձևավորում, որն առանց էական փոփոխությունների գործում էր նաև միջին դարերում:

Ռազմավարությունը

Երկրի ռազմաքաղաքական հզորացման գործընթացն Արտաշեսը շրջահայացորեն սկսեց ռազմական բարեփոխումներից:

Աշխատանքները սկսվում են հայոց բանակի համալրման համակարգի վերակառուցումով: Ջորահավաքի կազմակերպումը հեշտացնելու համար երկիրը բաժանվում է 120 վարչական միավորների՝ գավառների, որոնք անտիկ պատմիչները կոչել են ստրատեգիաներ: Դրանցից յուրաքանչյուրի ռազմական պետին՝ ստրատեգոսին (գավառապետին) է հանձնվել իր շրջանի զինված ուժերի ղեկավարումը: Պատերազմների ժամանակ գավառապետները թագավորի առաջին իսկ կոչով պարտավոր էին

Սահմանաքարի նկար

իրենց հեծյալ ու հետևակ ջոկատներով ներկայանալ նրան: Գավառների կողմից թագավորին ներկայացվող զորքի թիվը որոշվում էր ըստ բնակչության քանակի:

Արտաշես Ա-ն ուշադրություն դարձրեց երկրի սահմանների ամրացման խնդրին, քանզի օտար ուժերի հարձակման թիրախ հանդիսացող երկիրը նույնիսկ հաղթական պատերազմի ժամանակ չէր խուսափում ավերածություններից: Հակառակորդի առաջխաղացմանը խոչընդոտելու նպատակով սահմանամերձ հյուսիսային, արևելյան, հարավային, արևմտյան շրջաններում (Գուգարք, Նոր Շիրական, Կորդուք և Աղծնիք) ստեղծվում են մշտական զորք պահելու իրավունք ունեցող չորս բղեշխություններ:

«Ջորքի իշխանությունն էլ չորս մասի է բաժանում (Արտաշեսը). արևելյան կողմի զորքը թողնում է Արտավազդին¹, արևմտյանը տալիս է Տիրանին, հարավայինը վստահում է Սմբատին, իսկ հյուսիսայինը՝ Ջարեհին»:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Գիրք Բ, Գլուխ ԾԳ

Բղեշխներն իրենց զորամասերով պետք է կաշկանդեին հակառակորդի գործողությունները, խոչընդոտեին նրա առաջխաղացմանն ու ժամանակ շահեին. որպեսզի թագավորի շուրջը միավորված զորքերը հակառակորդին ընդառաջ շարժվեին: Առանձին դեպքերում, երբ պետություն ներխուժած հակառակորդը փոքրաթիվ էր, բղեշխն իր ուժերով էր կարողանում ջախջախել նրան ու դուրս չպրտել երկրից:

Արշավանքների նախապատրաստումը

Սելևկյան պետության թուլացումով՝ տարածաշրջանում ուժերի վերաբաշխումը որակապես նոր հնարավորություններ էր ստեղծում Մեծ Հայքի հզորացման համար, և պետք էր փոխել պետության արտաքին քաղաքականության կարևորագույն կողմնորոշիչները: Սակայն Արտաշես Ա-ի գործունեության համար բնութագրական չէր ավելորդ շտապողականությունը: Նախկինում կորցնում ժայռագավառների միավորման նպատակով Արտաշեսը քայլեր է ձեռնարում նախապատրաստական բոլոր միջոցառումների ավարտումից և այդպիսով

¹ Պատմիչները բղեշխներին անվանում էին «սահմանակալներ»: Բղեշխներից երեքն Արտաշեսի որդիներն էին (Արտավազդը ավագ որդին է, որը հոր մահից հետո հռչակվեց Հայոց թագավոր (Ք.ա. 160-115թթ.), Տիրանը աղբյուրներից հայտնի է Տիգրան ձեռով և Հայոց Տիգրան Ա (Ք.ա. 115-95թթ.) թագավորն է, ու Ջարեհը, իսկ չորրորդը տաղանդավոր զորավար, սպարապետ Սմբատ Բագրատունին էր:

սով ակտիվ ռազմական քաղաքականության համար նախադրյալների ստեղծումից հետո:

Ք.ա. III դ. Սելեկկյան տերության դեմ պայքարում Մեծ Հայքը տարածքային կորուստներ էր կրել: Մակեդոնացիներին դաշնակցած Վիրքը Հայաստանից խլել էր հյուսիսի սահմանային շրջանները, իսկ երկրի արևելքում անջատվել էր Փայտակարանը, որը պատմիչներին հայտնի է նաև Կասպիանե կամ Կասբից երկիր ձևերով: Այստեղ Ք.ա. II դ. սկզբին իշխում էր Ջարդանանոսը: Իրենք՝ Սելեկկյանները, հարավում գրավել էին Տմորիքը: Արևմուտքում Մեծ Հայքից առանձնացած էին Ծոփքի անկախ թագավորությունը և Բարձր Հայքի մի մասը (տե՛ս քարտեզը): Այժմ Արտաշեսի խնդիրն էր վերականգնել թագավորության նախկին սահմանները: Ուստի, երբ ապագա հաղթարշավի համար բոլոր նախապայմանները ստեղծված էին, նա կազմակերպում է ռազմական արշավանքներ այդ չորս ուղղություններով (տե՛ս քարտեզը):

Արշավանքները

Արևելքում Սմբատ Բագրատունու գլխավորած ուժերը ազատագրում են Փայտակարանը, Պարսպատունիքը և դրանց միջև ընկած տարածքները: Հայոց բանակի տարած հաղթանակն էլ ավելի մեծ արժեք է ստանում, քանի որ, Մովսես Խորենացու վկայությամբ, Կասրից երկրի թագավոր Ջարդանանոսը պատերազմում գերվում է:

Հյուսիսում Սմբատ զորավարն ազատագրում է Պարխարի լեռնալանջերը, Կղարջքը և Գուգարք աշխարհի մի մասը: Ջարգացնելով հաջողությունները՝ հայոց զորքերը հյուսիսային արշավանքի արդյունքում հպատակեցնում են Վիրքը, ուր կուսակալ է կարգվում արքայազն Ջարեհը:

Յետագայում վրացիները երկու անգամ ապստամբում են և, նույնիսկ, գերում Ջարեհին: Սակայն Արտաշեսի և Սմբատ Բագրատունու զորքը երկու անգամ էլ հնազանդեցնում է ապստամբներին ու ազատում արքայազնին: Մեծ Հայքի ազդեցության ոլորտում հայտնվելով՝ Վիրքը երկար ժամանակով դադարում է խոչընդոտ լինել արևմուտքում և հարավում ակտիվ քաղաքականության պատրաստվող Արտաշեսի, ինչպես նաև նրա հաջորդների համար: Ի վերջո, Վիրքը պարտավորվում է 10 հազարանոց օգնական զորք տրամադրել Մեծ Հայքին և Արտաշեսի պատկերով դրամ հատել:

Արևմուտքում իր գործունեությունը ծավալելիս՝ Արտաշեսը համագործակցում է Ծոփքի արքա Ջարեհի հետ: Համատեղ ուժերով նրանք Կատաոնիայից (Ծոփքից արևմուտք ընկած երկիր) հետ են գրավում Եկեղյաց գավառը, Անտիտավրոսի արևելյան ստորոտի հողերն ու բաժանում միմյանց միջև: Պոնտոսում բնակվող քալուբներից ու մոսյունոյկներից հայկական զորքերն ազատագրում են Կարինի և Դերջանի շրջանները:

Հարավում տակավին Սելևկյանների տիրապետության տակ էր մնում Տնորիքը: Օգտվելով եգիպտոսի դեմ Սելևկյան տերության պատերազմից՝ հարավակողմի հայկական զորքերի հրամանատար նշանակված Սմբատ Բագրատունին Ք.ա. 168թ. ազատագրել է հայկական այդ երկրամասը: Երեք տարի հետո Սելևկյանները փորձել են հետ նվաճել այն, սակայն հայոց զորքերի համառ դիմադրության արդյունքում անհաջողության են մատնվել (տե՛ս քարտեզը):

Արտաշեսի ծրագրերի մեջ էր մտնում նաև Ծովքի վերամիավորումը Մեծ Հայքին: Սակայն դա իրականացվեց չուրջ յոթ տասնամյակ անց միայն՝ Տիգրան Բ Մեծի օրոք (Ք.ա. 94թ.):

Մեծ Հայքի միավորմամբ Արտաշեսի ռազմաքաղաքական գործունեությունը չի սահմանափակվել: Սելևկյանների (ինչպես նաև վերջիններիս դաշնակցած Պոնտոսի ու Փոքր Հայքի) դեմ տարվել է նաև դիվանագիտական պայքար: Ք.ա. 183թ. Պոնտոսն ու Փոքր Հայքը պատերազմ են սկսել Կապադովկիայի և վերջինիս դաշնակիցների դեմ, սակայն քառամյա պայքարից հետո պարտություն են կրել: Այս պատերազմում Արտաշեսը պաշտպանում էր երկրորդ խմբավորմանը՝ ձգտելով թուլացնել Սելևկյանների ազդեցությունը և գրավել Փոքր Հայմանը՝ ձգտելով թուլացնել Սելևկյանների ազդեցությունը և գրավել Փոքր Հայքը: Իսկ պատերազմի վերջում նա հանդես եկավ միջնորդի դերում: Բացառված չէ, որ Կատաոնիայից գրավված վերոհիշյալ տարածքներն իրականում ձեռք են բերվել Փոքր Հայքի իշխանության արդյունքում:

Մեկնականների դեմ պայքարի վերջին դրվագն էր Արտաշեսի աջակցությունը Մարաստանի սատրապ Տիմարքոսին, որը Մեկնական տերության դեմ Բ.ա. 162-160թթ. ապստամբության արդյունքում ստեղծեց անկախ պետություն:

Արշավանքների արդյունքների ամրագրումը

Հայաստանի հզորացման ու բնական սահմանների վերականգնման քաղաքականությունը հենց սկզբից ավելի մեծ, բարեկարգ ու պաշտպանված մայրաքաղաք հիմնադրելու անհրաժեշտություն էր առաջ բերել։ Մայրաքաղաքն Արտաշեսը կառուցում է Արաքս և Մեծամոր գետերի միախառնմամբ կազմված թեփակողուն՝ մի բլրի վրա և իր անվամբ կոչում Արտաշատ։ Այն երեք կողմից շրջակողովում՝ մի բլրի վրա և իր անվամբ կոչում Արտաշատ։ Այն երեք կողմից շրջակողովում էր գետով և հզոր պարիսպներով, իսկ չորրորդ կողմից՝ խրամով ու պատվարով։ Արտաշեսը շենացնում է քաղաքը՝ այն բնակեցնելով տեղացիներով և նախկին մայրաքաղաք Երվանդաշատից բերված բնակչությամբ։ Պատմիչների պնդմամբ՝ Արտաշատը կառուցելիս Արտաշես Ա-ին օգտակար խորհուրդներով օգնել է կարթագենցի տաղանդավոր զորավար Հաննիբալը (Հաննիբալ Բարկա, Ք.ա. 247-183թթ.), որն այդ ժամանակ հանգրվանել էր Մեծ Հայքում։ Հաննիբալին է վերագրվում նաև քաղաքի հատակագծի կազմումը և շինարարական աշխատանքների ղեկավարումը։

«Հայաստանի քաղաքներն են Արտաքսատան¹ (որը կոչում են և Արտաքսիասատա, որը Հաննիբալը կառուցել է Արտաքսիաս² թագավորի համար) և Արքսատան, երկուսն էլ Արաքսի վրա... Արտաքսատան երկրի արքայանիստն է. գտնվում է գետա(թևի) կազմած թերակղզու վրա, նրա պարիսպը շուրջանակի պատում է գետը բացի պարանոցից, իսկ պարանոցը շրջափակված է փոսով և պատնեշով»:

Ստրաբոն, Աշխարհագրություն, XI, 14

«Պատմում են, թե կարթագենցի Հաննիբալը... գնաց Արտաշես Արմենի արքունիքը, որին բազում պիտանի խորհուրդներ և հրահանգներ տվեց: Բացի այդ, նկատելով չօգտագործված ու լքված, սակայն բացառիկ հարմարագույն և ակնհաճո մի վայր՝ նա այդ տեղում ուրվագծելով քաղաքի հատակագիծը՝ կանչեց Արտաշեսին և ցույց տալով նրան այդ վայրը՝ համոզեց քաղաք կառուցել այստեղ: Թագավորն ուրախությամբ համաձայնվեց և խնդրեց Հաննիբալին, որ նա անձամբ իր վրա վերցնի շինարարական աշխատանքների վերակացությունը: Կառուցվեց մեծ և շատ գեղեցիկ մի քաղաք, որին թագավորը տվեց իր անունը և այն հռչակեց Հայաստանի մայրաքաղաք»:

Պլուտարքոս, Զուգահեռ կենսագրություններ, Լուկուլլոս, XXXI

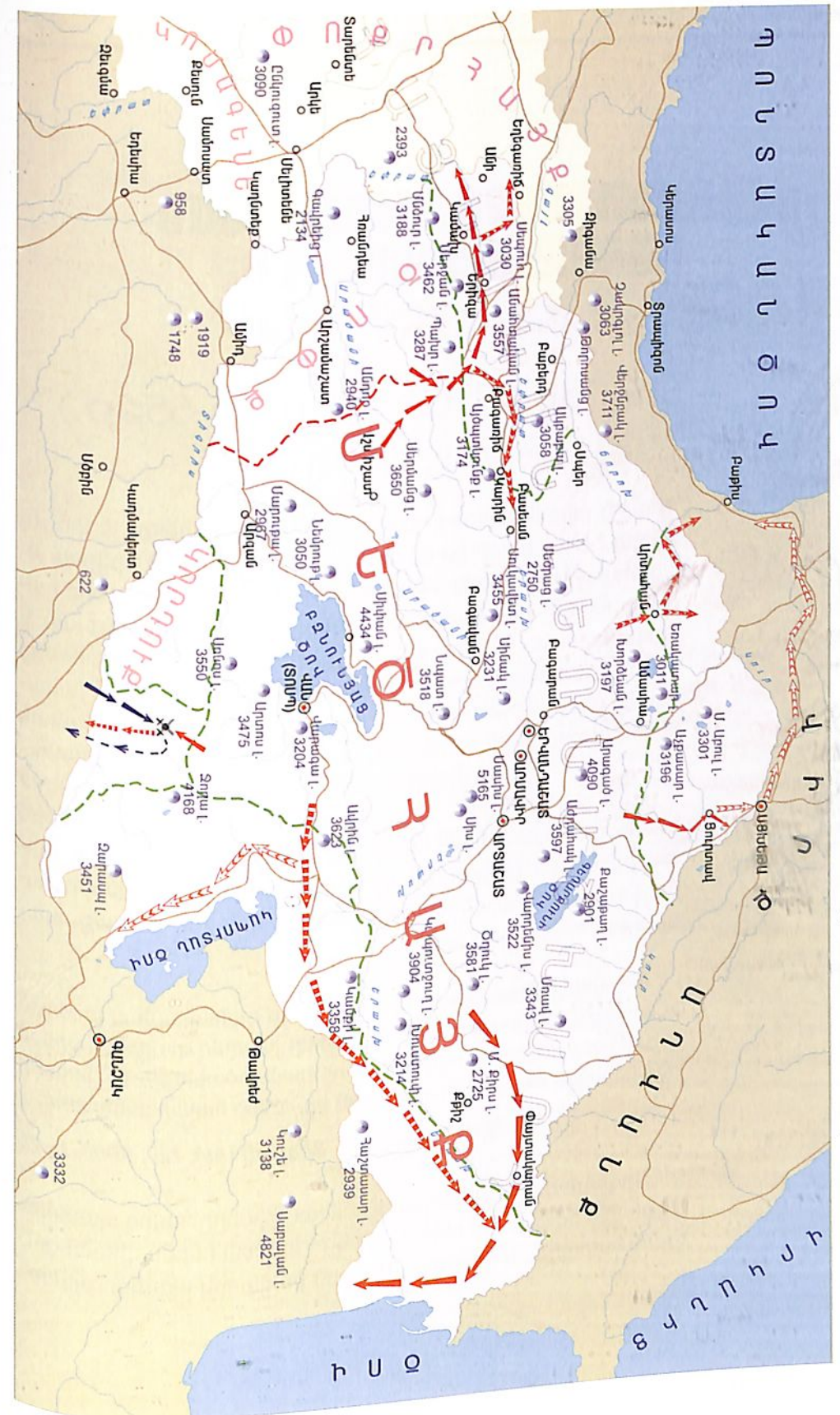
Եզրակացություն

Արտաշես Ա-ի բուռն գործունեության արդյունքն էր Մեծ Հայքի հիմնական մասի միավորումն ու հզորացումը, որով պետությունն աստիճանաբար վերածվում էր տարածաշրջանի գործող պետության:

Իր գահակալման ամբողջ ընթացքում ակտիվ արտաքին քաղաքականություն վարող Արտաշես Ա-ն թեև երկրի միավորումն իրականացնում էր զինված ուժի կիրառմամբ, սակայն ինքնանպատակ բռնություններ թույլ չէր տալիս: Այդ է պատճառը, որ հայ ժողովրդի հիշողության մեջ նա մնաց նաև «Բարի» պատվանունով:

¹ Արտաշատ:

² Արտաշես Ա:

ՄԵԾ ՀԱՅՅՔԻ ՀՈՂԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ՕՐՈՔ (Ք.Ա. 189-160թթ.)

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՀՉՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱԳԱԹՆԱԿԵՏԸ

ՏԻԳՐԱՆ Բ ՄԵԾ (Ք.Ա. 95-55թթ.)

Հայոց ռազմարվեստի պատմության կարևորագույն փուլերից է Մեծ Հայքի հզորության գագաթնակետի՝ Տիգրան Բ-ի գահակալման ժամանակաշրջանը (Ք.ա. 95-55թթ.), երբ հայոց բանակն անցավ հարձակողական ռազմավարության և թագավորությունն ընդարձակվեց՝ ընդգրկելով Եգիպտոսից մինչև Կովկաս ու Մարաստանից մինչև Պոնտոս ընկած հսկայական տարածքներ: Սակայն Տիգրան Բ-ն միայն ռազմական հաջողությունների համար չէ, որ կրում է «Մեծ» պատվանունը: Հայոց արքայի բոլոր՝ պետական-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, ռազմավարական ձեռնարկումներն այսօր էլ զարմացնում են իրենց դարաշրջանի համար արտակարգ մեծ ընդգրկումով, առաջադրվող խնդիրների հստակությամբ, հաշվենկատությամբ ու վարվող քաղաքականության հեռատեսությամբ:

«Տիգրանի մեծությունը նրանում է, որ գահակալման առաջին իսկ օրից՝ ներքին զարգացման համար խաղաղ տարիներ գրեթե չունենալով, ճշգրիտ հաշվարկն ու համարձակությունը միավորեց մի անձի մեջ՝ այն հաղորդելով իր երկրի հպատակներին»:

Հ. Պ. Հակոբյան, *Տիգրան Մեծ, Եր., 2005, էջ 76*

Տիգրան Մեծի գահակալության տարիները Հայոց պատմության մեջ եզակի էին հետագա սերունդների ինքնագիտակցության խորացման գործում ունեցած բացառիկ ազդեցությամբ:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (Ք.Ա. 87-86թթ.)

ԿԱՏԱՐՅԱԼ ՀԱՂԹԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Տիգրան Բ-ի գահակալմանը նախորդած շրջանում երկիրը տնտեսապես և ռազմականապես հզորացել էր, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր տարածաշրջանի գերտերության՝ Պարթևստանի հետ առճակատմանը: Այդ բախմանը Տիգրանը նախապատրաստվում էր իր գահակալման սկզբում ձեռնարկված ռազմական բարեփոխումներով, որոնց արդյունքում հայոց բանակի կառուցվածքն էական փոփոխություններ է կրում:

Տիգրան Բ Մեծ

Ռազմական բարեփոխումները

Հետևակի թեթևագեն և ծանրագեն գնդերի մեջ առանձնացվում են միատեսակ զինված ու նույն պաշտպանական հանդերձանքով երեքից վեց հարյուրյակներից բաղկացած միջանկյալ ստորաբաժանումներ: Հռոմեական բանակների կոհորտաները հիշեցնող այս միավորները կարելի է համեմատել մեր ժամանակների գումարտակների հետ, թեև ակնհայտ է, որ մարտադաշտում չունեին վերջիններիս ինքնուրույնությունը: Կային սակրավորների ջոկատներ, խորյերն ու բաբանները սպասարկող ստորաբաժանումներ:

Տիգրանը ստեղծում է ծանրագեն զրահավոր հեծելազոր, որը դառնում է բանակի գլխավոր հարվածային ուժը: Հեծելազորը զինվում է երկար միզակներով, աղեղներով, սրերով, իսկ ծանրագենը, բացի այդ, պաշտպանվում զրահով ու երկարացված սաղավարտով: Ջրահապատվում են նաև ձիերը:

Հայոց բանակի կառուցվածքային կազմակերպման վերլուծությունը վկայում է, որ լայնամասշտաբ հարձակողական գործողությունների ծավալման համար բոլոր նախապայմանները ստեղծվել էին, իսկ պատերազմը մանրակրկիտ կերպով նախապատրաստված ու կազմակերպված քաղաքականության արդյունք էր:

Հարձակողական ռազմավարություն որդեգրած հայոց բանակի ռազմար-

վեստի մասին տեղեկությունների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայոց բանակի մարտավարությունն ընդհանուր գծերով նման էր արևելյան բանակների, մասնավորապես, պարթևականի մարտավարությանը: Սակայն կային նաև էական տարբերություններ հայոց բանակում. մեծ տեղ էր հատկացվում հետևակին, որն անփոխարինելի էր լեռնային կտրտված տեղանքում:

Մարտավարությունը

Տեղեկանք. Մարտը սկսում էր թեթևագեն հետևակը (նետաձիգներ, տեգաձիգներ, պարսատիկավորներ): Ապա մարտի էր մտցվում ծանրագեն հետևակը, որն անդրադարձնում էր հակառակորդի գլխավոր ուժերի գրոհը: Հեծելազորը մարտի էր մտցվում ծանրագեն հետևակի հետ միաժամանակ: Մարտի ընթացքում հեծելազորի արագաշարժությունն առավելագույնս օգտագործելու համար հեծյալներն ունենում էին երկու տիպի հարձակողական զենք՝ մերձամարտի համար՝ սուր կամ միզակ և հեռամարտի համար՝ աղեղ:

Հակառակորդին մոտենալիս հեծյալները նետահարում էին նրան, ապա անցնում մերձամարտի: Անհրաժեշտության դեպքում հեծելազորը նետահարելով հետ էր քաշվում և վերախմբավորվելով՝ կրկին գրոհում հակառակորդի վրա: Մարտավարական իրավիճակից ելնելով՝ մարտը վարող զորավարը որոշում էր ճակատամարտի վճռական գրոհը սկսելու պահն ու, հերթական վերախմբավորումից հետո, հակառակորդի մարտակարգը ճեղքելու խնդիր դնում զորքերի առջև: Վերջին գրոհի թափն ավելացնելու նպատակով ներգրավվում էին բոլոր հնարավոր ուժերը, սակայն մարտակարգի ճեղքման խնդիրը կատարում էր ծանրագեն զրահավոր հեծելազորը:

Ռազմավարությունը

Պարթևստանի դեմ պատերազմի նախապատրաստումը, ռազմական բարեփոխումներից բացի, ընդգրկում էր նաև Ծոփքը Մեծ Հայքին վերամիավորելու գործողությունը (Ք.ա. 94թ.), Պոնտոսի հետ կնքված դաշինքը (Ք.ա. 94թ.), հապաղովկիայի համար ծավալված պայքարը՝ դաշնակից զորքերի կողմից Կապադովկիայի հավանական սպառնալիքների չեզոքացումը (այդ թվում՝ Վիրքի և Աղվանքի հպատակեցումը) (տես քարտեզը):

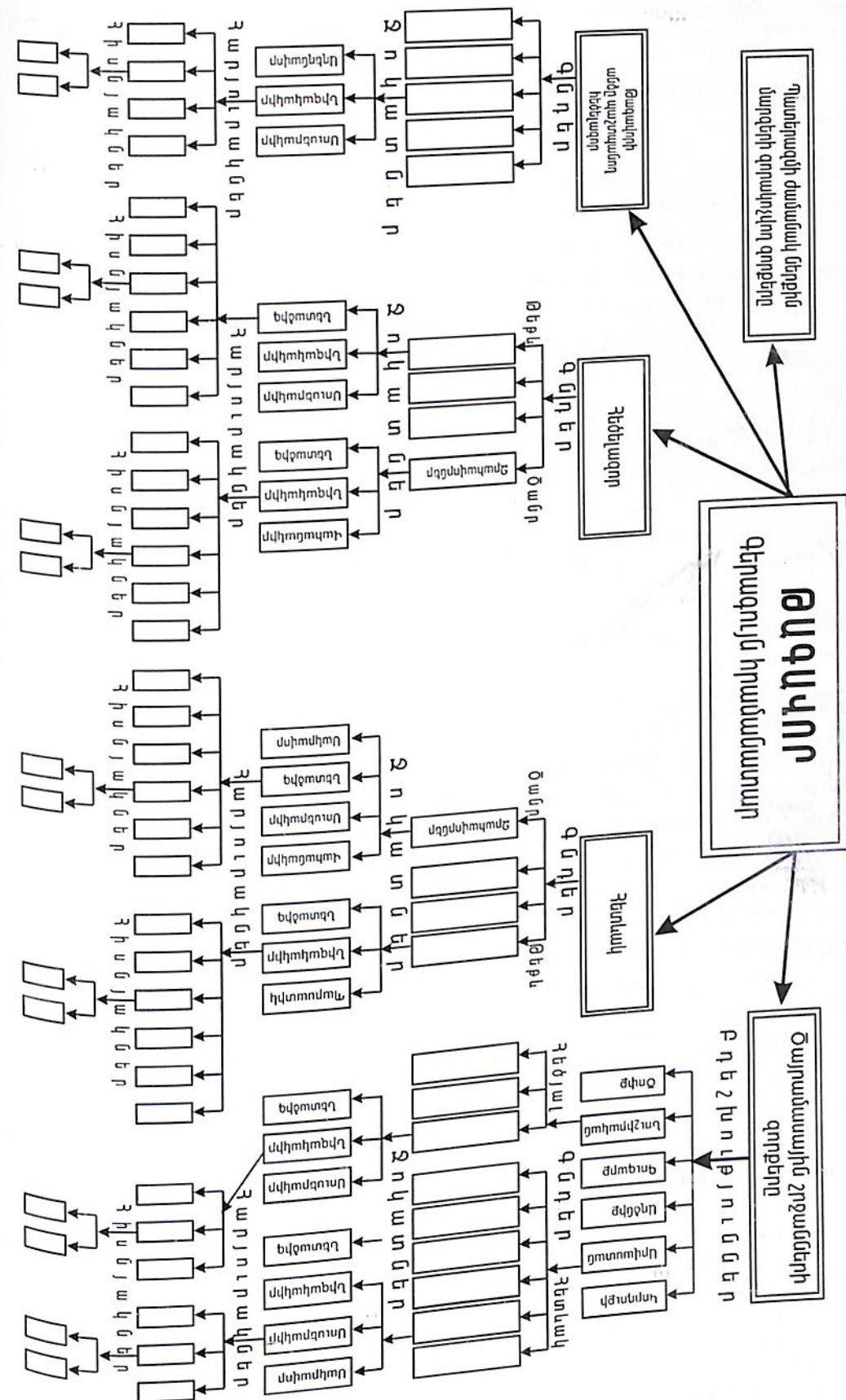
Պոնտոսի հետ կնքված դաշինքի համաձայն՝ Կապադովկիայից մարդկային հսկայական զանգվածներ են տեղափոխվում Հայաստանի հարավ-

արևմտյան շրջանը: Կարճ ժամանակում այդ կարգի միջոցառումը կարելի էր իրականացնել միայն բանակի մասնակցությամբ: Դա վկայում է հայոց բանակի կազմակերպվածության և տարբեր խնդիրներ լուծելու կարողության մասին: Հատկանշական է նաև, որ Հռոմի նվաճողական քաղաքականությանը դիմակայող Տիգրան Բ-ի նկատմամբ ընդգծված բացասական վերաբերմունք ունեցող հռոմեական պատմիչների մոտ Կապադովկիայի բնակչության տեղահանության նկարագրություններում գործված դաժանությունների մասին որևէ ակնարկ չկա:

Պատերազմի նախապատրաստումը

Պատերազմի նախապատրաստումը սկսվում է ռազմական բարեփոխումներով և ակտիվ արտաքին քաղաքականությամբ: Հարավում վարվելիք ռազմական գործողությունների վրա կենտրոնանալուց առաջ Տիգրանը չեզոքացնում է հյուսիսային, արևմտյան և արևելյան ուղղություններից հավանական համարվող սպառնալիքները: Հետևողական և կշռադատված ռազմավարության վկայությունն է նաև, որ պատերազմը սկսվում է այն ժամանակ, երբ Պարթևստանն անպատրաստ էր դիմակայելու տարածաշրջանում իր առաջնությունը վիճարկելու փորձերին: Պարթևստանը հյուծվել էր երկպառակտչական պատերազմներից և անհամեմատ ավելի մեծ մարդկային ու նյութական ռեսուրսներ ունենալով՝ իր տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Միջագետքի և Իրանական բարձրավանդակի հյուսիսարևմտյան շրջանների համար ծավալվելիք պայքարին պատրաստ չէր:

Ռազմական գործողությունների ընթացքը ցույց է տալիս, որ մեծ նշանակություն է տրվել նաև հարձակման ուղղության ընտրությանը: Հայկական բանակը պարթևների տիրույթներ է մտնում ամենակարճ ու անսպասելի ուղղությամբ՝ Վանա լճից արևելք ընկած այն «յոթանասուն հովիտներ» կոչվող տարածքով, որը Տիգրանը զիջել էր պարթևներին պատանդությունից ազատվելու համար: Բարձր լեռներով ու բազմաթիվ ամրաշինական կառույցներով պաշտպանված սահմանային այս գոտին առավել անհաղթահարելի էր համարվում: Հետևաբար, հանկարծակիության գործոնն օգտագործվում է ոչ միայն հարձակման պահի, այլև ուղղության ընտրության խնդրում: Դրանով հայկական բանակը նախաձեռնություն է ստանում պատերազմում և առաջին իսկ մարտերում վճռում պատերազմի ելքը:

Պատերազմը

Սահմանային շրջաններում տեղակայված պարթևական զորամասերի դիմադրությունը հաղթահարելով՝ հայկական բանակը շարժվում է դեպի հարավ և Ասորեստանի երբեմնի մայրաքաղաք Նինվեի շրջակայքում ջախջախում պարթևական բանակի գլխավոր ուժերին (տե՛ս քարտեզը):

Միջագետքում ծավալված ռազմական գործողություններում տարած հաղթանակները որքան էլ մեծ ու նշանակալից լինեին՝ Տիգրանի հսկայական ռազմավարական պլանի միայն մի մասն էին կազմում: Հայոց արքան մտադիր չէր բավարարվել ձեռք բերածով և շարունակում է փայլուն կերպով զարգացնել առաջին հաջողությունը: Պատերազմի այս շրջանի նկարագրությունը ցույց է տալիս, որ հականարտությանը նախապատրաստվելիս Տիգրանը հաշվի էր առել բոլոր մանրուքները: Մասնավորապես, պարթևներին սահմանային շրջաններից դուրս մղելով՝ հայկական բանակը շարժվում է դեպի հարավ և հակառակորդին մարտական գործողություններ հարկադրում Միջագետքում, որտեղ *զրահավոր հեծելազորն ազատ գործելու շատ ավելի մեծ հնարավորություն ուներ*, քան կունենար Իրանական բարձրավանդակում, եթե հարձակումը սկսվեր Մեծ Հայքի հարավ-արևելքից:

Պատերազմի երկրորդ շրջանում հարձակումն ուղղվում է դեպի արևելք: Դրանով կտրվում են Պարթևական տերության ու նրանից կախյալ Ատրպատականի թագավորության հաղորդակցության ուղիները: Ակնհայտ է, որ Պարթևստանի ռազմական աջակցությունից զրկված Ատրպատականը միայնակ չէր կարողանա պայքարել կարճ ժամանակում պարթևների պես հզոր ախոյանին ջախջախած հայոց հսկայական ռազմական մեքենայի դեմ: Այդ գիտակցելով՝ Ատրպատականը հարկադրված ճանաչում է Տիգրանի գերիշխանությունը (տե՛ս քարտեզը):

Ատրպատականի կողմից ևս թիկունքն ապահովելով՝ Տիգրան Բ-ն բանակը շարժում է դեպի Էկբատան արքայանիստ քաղաքը, որտեղ պաշարված պարթևական արքունիքը ստիպված է լինում ընդունել նրա առաջադրած պահանջները:

Պարթևները ոչ միայն հրաժարվում են հայոց բանակի գրաված տարածքներից, այլև Մեծ Հայքի թագավորին զիջում «Արևելքի արքայից արքա» տիտղոսը: Պարթևստանն ընդունեց Տիգրան Մեծի գերիշխանությունը և մտավ Հայկական տերության մեջ: Դրա լավագույն վկայությունը պահպանվել է Պոմպեոս Տրոգոսի մոտ, որը Պարթևստանի արքաների ցանկում հիշատակում է Հայոց տիրակալին՝ «Տիգրան, որին կոչում էին Աստված» ձևակերպմամբ:

Եզրակացություն

Այսպիսով, հայ-պարթևական պատերազմի նախապատրաստումը, կազմակերպումը և վարումը անթերի էին և վկայում են Տիգրան Բ Մեծի զորավարական տաղանդի մասին:

Պարթևստանի և Ատրպատականի հաղորդակցային ուղիները կտրելու սպառնալիքի ստեղծմամբ վերջինիս դիմադրությունը դադարեցնել ստիպելն *անուղղակի գործողությունների ռազմավարության* կիրառման դասական օրինակ է:

ԱՍՈՐԻՔԻ, ՓՅՈՒՆԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ՀՐԵԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

[Ք.Ա. 83-70ԹԹ.]

«ՓԱՓՈՒԿ ՈՒԺԻ»
ՌԱԶՄԱԿԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ

Մեծ Հայքի թագավորության արտաքին քաղաքականության մոր փուլ է սկսվում Պարթևստանի դեմ պատերազմում տարած հաղթանակից հետո: Այն որակապես տարբերվում էր նախկինից և շարունակվում է մինչև Ք.ա. 70թ.՝ հռոմեական բանակի ներխուժումը Հայաստան: Այս փուլի մասին սկզբնաղբյուրների տեղեկություններն ավելի հարուստ են, հնարավորություն են տալիս վեր հանել հայոց ռազմարվեստի պատմության բազմաթիվ հարցեր և նորովի իմաստավորել Տիգրան Մեծի գահակալման առաջին տասը տարիների իրադարձությունները:

պանները, հանդիպելով նրան, խնդրում էին բարենպաստ պայմաններ շնորհել թագուհուն և ժողովրդին: Իսկ նա, գնահատելով այն, որ նրանք ժամանել են այդքան հեռու տարածությունից, լավագույնս հուսադրեց»:

Չոլսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, XIII, 419-421

Հյուսիսից մոտեցել և Հրեաստանի սահմանային շրջանների մոտ Պտղոմայիսն էր պաշարել հայոց հսկայական բանակը, իսկ հարավից սպառնում էին եգիպտացիները: Շեշտենք, որ Փյունիկիայի հարավում Տիգրան Մեծը տակավին զբաղված էր ծագած ապստամբությունը ճնշելով և հայոց բանակը չէր սպառնում Հրեաստանին: Հետևաբար, թեև Հրեաստանի Ալեքսանդրա թագուհու մտավախությունները անհիմն չէին, սակայն Մեծ Հայքի տիրապետությունը ճանաչելու գնով տարածաշրջանային մարտահրավերներին դիմակայելու շարժմանը միանալու գիսավոր պատճառը հարավային հարևանի հարձակումներին դիմակայելու անհրաժեշտության գիտակցումն էր:

Հրեական արքունիքը իրադրությունը սթափ գնահատելով հյուսիսային հզոր հարևանին հայտնում է իր հպատակությունը: Այս քայլը լիովին համա-

Նեմրուք լեռան սրբավայրը Կոմմագենեում

պատասխանում էր Տիգրան Բ Մեծի քաղաքական ծրագրերին, և նա ընդառաջում է դեսպանների խնդրանքին ու Հրեաստանն առնում իր իշխանության տակ:

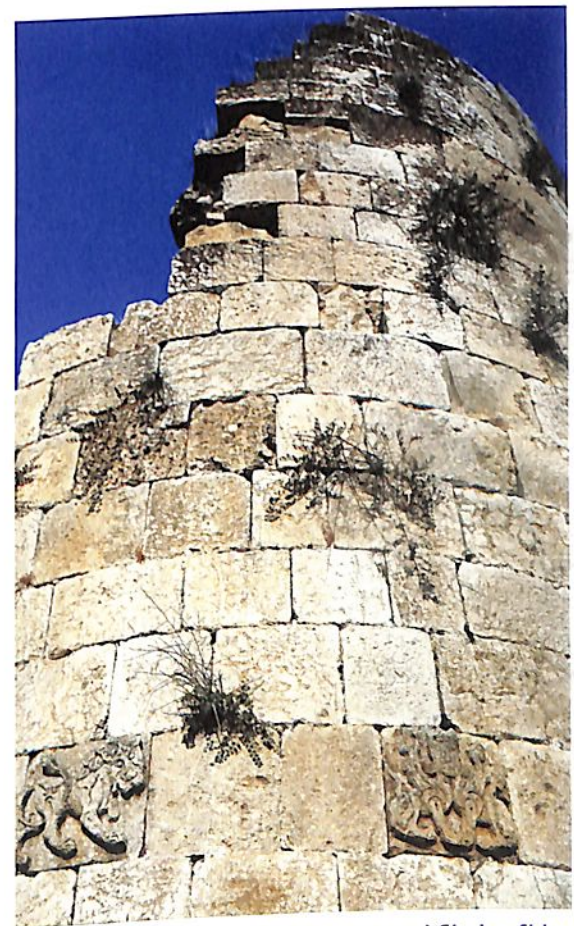
«Իսկ Ալեքսանդրան (Արիստոբուլոսի գլխավորությամբ) զորք ուղարկեց Դամասկոս այն պատճառով, որ Պտղոմեոսը անդադար ճնշում էր քաղաքը, սակայն զորքը վերադարձավ իր մոտ, առանց որևէ նշանակալից բան անելու: Մյուս կողմից հայոց թագավոր Տիգրանին, որը բաժնակել էր Պտղոմայիս քաղաքի առջև և պաշարել էր այնտեղ (փակված) Կլեոպատրային, դաշինքով ու նվերներով հեռացրեց»:

Չոլսեպոս Փլավիոս, Հրեական պատերազմի մասին, I, 115-116

Հատկանշական է, որ հրեական արքունիքի բոլոր սպասումները արդարանում են:

1. Մեծ Հայքի գերիշխանությունն ընդունելով՝ արտաքին սպառնալիքները չեզոքացնելու Հրեաստանի ռազմավարությունն առաջին հերթին ուղղված էր եգիպտոսի հավակնությունները մեղմելուն: Եվ, հիրավի, Ալեքսանդրա թագուհու թիկունքում Արևելքի ամենագոր տիրակալի իշխանությունը տեսնելով՝ եգիպտոսում հրաժարվում են շարունակել նվաճումների քաղաքականությունը:

2. Հայոց արքան ցույց է տալիս նվաճումներն առանց ինքնանպատակ ավերիչ արշավանքների իրականացնելու իր հաստատականությունը: Սա լրացուցիչ անգամ վկայում է, որ տերության հիմնական մասի կազմավորումից ավելի քան մեկ տասնամյակ անց «Արևելքի արքայից արքան» մարդասեր տիրակալի հռչակ էր վայելում:

Տիգրանակերտի աշտարակներից մեկը

Եզրակացություն

Ք.ա. 84-70թթ. Տիգրան Բ Մեծի վարած արտաքին քաղաքականության վերլուծությունը վկայում է մարդասիրական իրավունքի գործող համակարգի գոյության մասին:

Տիգրան Բ Մեծի տերությունը Մեծ Հայքից բացի ընդգրկում էր Ադվանքը, Վիրքը, Միջագետքը, Իրանական բարձրավանդակի հյուսիսն ու արևմուտքը, Միջերկրական ծովի արևելքի երկրները և Նաբաթեան:

Նրա գերիշխանությունը ծանաչում էին Պարթևստանը և մի շարք այլ պետություններ:

ԱՐԵՎԵԼԲԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄԸ ՏԻԳՐԱՆ Բ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ

ՀԱՅ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (Ք.Ա. 70-68թթ.)

ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՎԵՐԱԾՎՈՂ ՆԱՀԱՆՋԻ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիգրան Մեծը չեզոքություն էր պահպանում իր աներոջ՝ Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Զ Եվպատորի (Ք.ա. 111-63թթ.) ու Հռոմի միջև *Միհրդատյան պատերազմներում* (Ք.ա. 89-63թթ.), սակայն դա բավարար չի լինում Արևելքում նվաճումներ ձեռնարկած Հռոմի հետ առճակատումից խուսափելու համար:

Տեղեկանք. Միհրդատյան պատերազմների թատերաբեմը Փոքր Ասիան էր, որտեղ Հռոմը ծգտել է տարածքներ գրավել, իսկ Պոնտոսն իր ազդեցությունը պահպանելու համար խոչընդոտել է դրան:

Առաջին պատերազմը (Ք.ա. 89-84թթ.) սկսել է Միհրդատ Զ-ն: Պոնտոսի բանակը նվաճել է Սև ծովի առափնյա տարածքները և Հունաստանը, սակայն հռոմեական զորքերը հաջողությամբ կասեցրել են նրանց առաջխաղացումը:

Երկրորդ պատերազմը Ք.ա. 83-81թթ. էր:

Երրորդ պատերազմը (Ք.ա. 74-63թթ.) դարձյալ սկսել է Միհրդատը, սակայն հռոմեական զորքերը՝ զորավար Լուկուլլոսի գլխավորությամբ, դուրս են մղել նրան իր սեփական երկրից: Ծանր պարտություն կրած Միհրդատն ապաստանել է Հայաստանում Ք.ա. 71թ.: Միհրդատ Զ-ին Հռոմին չհանձնելու պատրվակով Ք.ա. 69թ. զարմանք Լուկուլլոսն առանց Հռոմի Սենատի հավանության՝ զորքը մտցրել է Հայաստան: Դրանով Միհրդատյան պատերազմները վերածվել են *Հայ-հռոմեական պատերազմի*:

Պատմական տեղեկանք.
Միհրդատին, «որ վախեցած էր ու փախստական, Տիգրանը հայոց թագավորը, ընդունեց, հավատը նրա գործերին ամրապնդեց, բեկվածին բարձրացրեց, հուսալքվածին քաջալերեց»:

*Կիկերոն¹,
«Գնեստ Պոմպեոսի գերագույն հրամանատարության մասին» ճառից*

Միհրդատ Զ Եվպատոր

¹Մարկոս Տուլիոս Կիկերոնը (Ցիցերոն, Ք.ա. 106-43թթ.) հռոմեական խոշորագույն քաղաքական մտածող, հռետոր, փիլիսոփա, սենատական ավագանու (նոբիլիտետի) քաղաքական առաջնորդներից էր: Տիգրան Մեծի մասին Կիկերոնի տվյալները միակ վավերագրերն են, որոնք մեզ են հասել հենց տիգրանյան ժամանակաշրջանից, ուստի և ունեն առաջնային սկզբնաղբյուրների նշանակություն: Միհրդատ Զ-ի նկատմամբ Տիգրան Մեծի դիրքորոշմանն ու նրան ապաստան տալուն Կիկերոնն անդրադառնում է Ք.ա. 66թ. հունվարին արտասանած «Գնեստ Պոմպեոսի գերագույն հրամանատարության մասին» և Ք.ա. 56թ. մարտին արտասանած «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի» ճառերում: Գառերի ստորև բերված հատվածների բարգմանությունը լատիներենից և ծանոթագրումները կատարել է Ռ.Լ. Մանասերյանը:

Ներխուժումը

Պատերազմի սկիզբը խոստումնալից էր հռոմեացիների համար: Հայաստան ներխուժելու պահը հարմար էր, քանի որ հայոց բանակը գտնվում էր տերության հարավային սահմանամերձ շրջաններում (Փյունիկիայում), որտեղ պաշարել էր Պտղոմայիսը՝ իր որդիների անունից Սելևկյան գահին հավակնող Սելենե թագուհու նստավայրը: Հռոմեական բանակի Հայաստան ներխուժելու լուրը Տիգրան Բ-ն ստանում է Պտղոմայիսը գրավելուց անմիջապես հետո:

Հայոց այրուծիի «անակնկալը»

Հռոմեական բանակի առաջխաղացմանը խոչընդոտելու համար 2-3 հազարանոց հեծյալ զորամասով նրանց վրա է գրոհում Ծոփքի բղեշխ Մեհրուժանը: Կարծելով, թե բղեշխի հեծելագունը հայոց բանակի առաջապահ ուժերն են, Լուկուլլոսն ամբողջ բանակը շարում է մարտակարգով: Փաստորեն գրոհի անդրադարձմանը մասնակցում է ամբողջ հռոմեական բանակը: *Իրենց պարտքը կատարելով՝ մարտում զոհվում են բազմաթիվ քաջ հայորդիներ, այդ թվում նաև Մեհրուժան իշխանը*, բայց փոքր զորամասը զգալի վնաս է հասցնում հակառակորդին:

Տիգրան Մեծը արքայական 6000 հոգանոց թիկնապահ (դրանիկ) հեծելազորով, ավելի քան հազար կիլոմետրանոց ռազմերթ կատարելով, շտապ վերադառնում է Հայաստան: Դրանիկ գունդը Հայաստան է հասնում մայրաքաղաք Տիգրանակերտի պաշարման ժամանակ և թագավորական գանձերն ու կանանոցը դուրս բերելու համար հանդուգն գրոհով ճեղքում է հռոմեական զորքերի պաշարման օղակը, մտնում Տիգրանակերտ ու նույն կարգով դուրս գալով՝ փայլուն կատարում առաջադրանքը: Տեղեկանալով, որ հայկական հեծյալ զորամասն իր հետ տարել է քաղաքում պահվող ամենաարժեքավոր գանձերը, հռոմեական զինվորները նախկին ոգևորությամբ չեն շարունակում պաշարումը: Դա Մանկայոս (Մամիկ) զորավարի գլխավորությամբ մայրաքաղաքում մնացած փոքրաթիվ զորամասին հնարավորություն է տալիս վեց՝ ամիս շարունակ հետ մղել հռոմեացիների գրոհները:

Հայոց այրուծիի նորանոր «անակնկալներից» խուսափելու համար հռոմեացիները բուն քաղաքը շրջապատում են ավելի քան չորս մետր բարձրությամբ պատնեշով: Պատնեշի շուրջը փորվում է ավելի քան չորս մետր խորությամբ ու նույնքան էլ լայնությամբ խրամ, որով պաշարվածները զրկվում են դրսի հետ հաղորդակցվելու հնարավորությունից, սակայն այս միջոցառումներն էական արդյունք չեն տալիս: Հռոմեական հսկայական բանակը, չկարողանալով գրավել անառիկ (25 մետրանոց պարսպով պաշտպանված) Տիգրանակերտը, ամիսներ շարունակ փաստացի անգործության է մատնվում: Դրանով հայկա-

կան կողմը ժամանակ է ստանում՝ հակառակորդի հանկարծակի ներխուժումով պայմանավորված անբարենպաստ իրավիճակը շտկելու համար:

Ռազմավարական ծրագրի մշակումը

Թեև Տիգրան Բ-ն ուներ պատերազմի վարման հայոց ավանդական ծրագիրը, որն արդարացրել էր նախկին բազմաթիվ պատերազմներում, սակայն պատերազմի ռազմավարական ծրագրի մշակման ժամանակ ավելորդ չի համարում տեսակցել շուրջ մեկուկես տարի Հայաստանում ապրող Միհրդատ Զ-ի հետ: Մերձամարտում լեգեոնների առավելությունները նկատի ունենալով՝ Միհրդատը խորհուրդ է տալիս խուսափել վճռական ճակատամարտից և հեծելազորի հանկարծակի հարձակումներով խոչընդոտել նրանց առաջխաղացմանը: Առաջարկվող ռազմավարության կիրառման դեպքում Տիգրանակերտի անկումն անխուսափելի էր լինելու, քանի որ նորակառույց մայրաքաղաքում զենքի և սննդի անհրաժեշտ պաշարներ չկային: Պարզ էր, որ հերոսության օրինակներ ցույց տվող քաղաքը չէր կարողանա երկար դիմադրել: Տիգրանն, անշուշտ, գիտակցում էր, որ երկարատև հյուծիչ ռազմերթից հետո Փյունիկիայից Հայաստան վերադարձող զորամասերն ուժերի վերականգնման համար դադարի կարիք են զգում, սակայն *պետք էր օր առաջ օգնել պաշարվածներին*:

Պատերազմի առաջին փուլը

Հռոմեացիների թիկունքում ռազմական գործողություններ ծավալելու համար Միհրդատի տրամադրության տակ հետևակային զորամասեր են դրվում, իսկ Տիգրան Բ-ն Ատրպատականի և Ադիաբենեի թագավորների, Աղվանքի ու Վիրքի, ինչպես նաև իրեն հպատակ քոչվոր արաբների զորքերով Ք.ա. 69թ. հոկտեմբերին Տիգրանակերտի մոտ ճակատամարտ է տալիս հռոմեացիները:

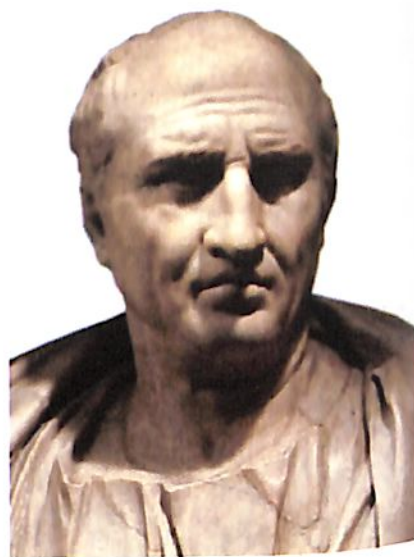
Դարանի լեգեոնների (12000-15000 մարդ) հարձակումով՝ հռոմեացիները հանկարծակի են բերում հայոց բանակի գունակը պաշտպանող ուժերին: Մարտակարգի խախտում թույլ չտալու համար հայոց արքան նահանջի հրաման է արձակում և ջախջախումից փրկում գլխավոր ուժերը:

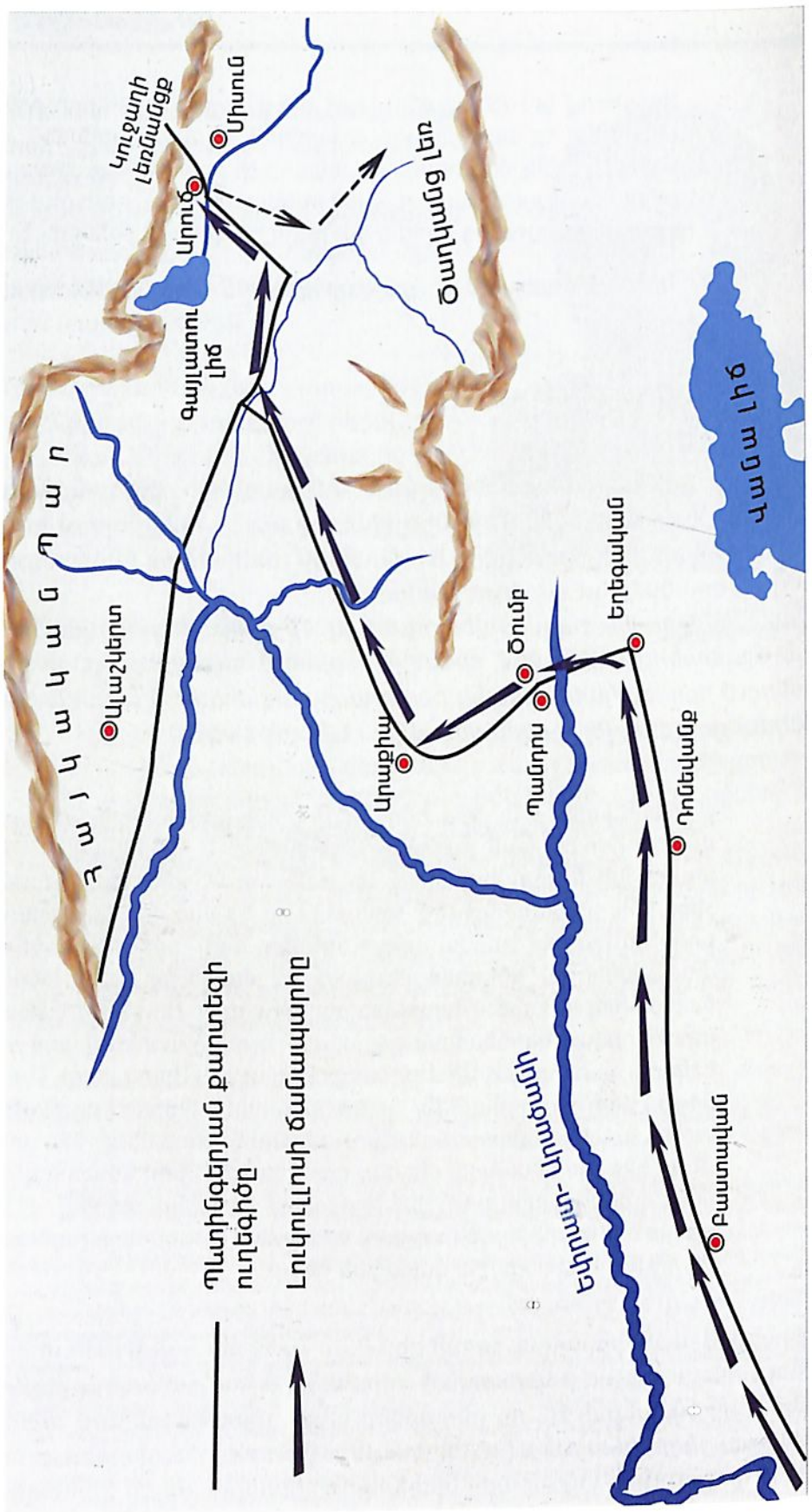
Հայոց բանակի արագ և կազմակերպված նահանջն անակնկալ էր հռոմեացիների համար, և, իրավիճակը ճիշտ գնահատել չկարողանալով, Լուկուլլոսը չի համարձակվում երկար հետապնդել նահանջող հայկական բանակին: Ինչ-չի համարձակվում երկար հետապնդել նահանջող հայկական բանակը պես և պետք էր սպասել, ճակատամարտից քիչ անց հռոմեական բանակը հարավում, սարսափելի թալանի է ենթարկում Տիգրանակերտն ու քաշվում Կորդուք՝ ձմեռելու:

հրաժարվում են շարունակել ճանապարհը:
Դա Տիգրան Մեծի կիրառած ռազմավարու-
թյան հաղթանակն էր:

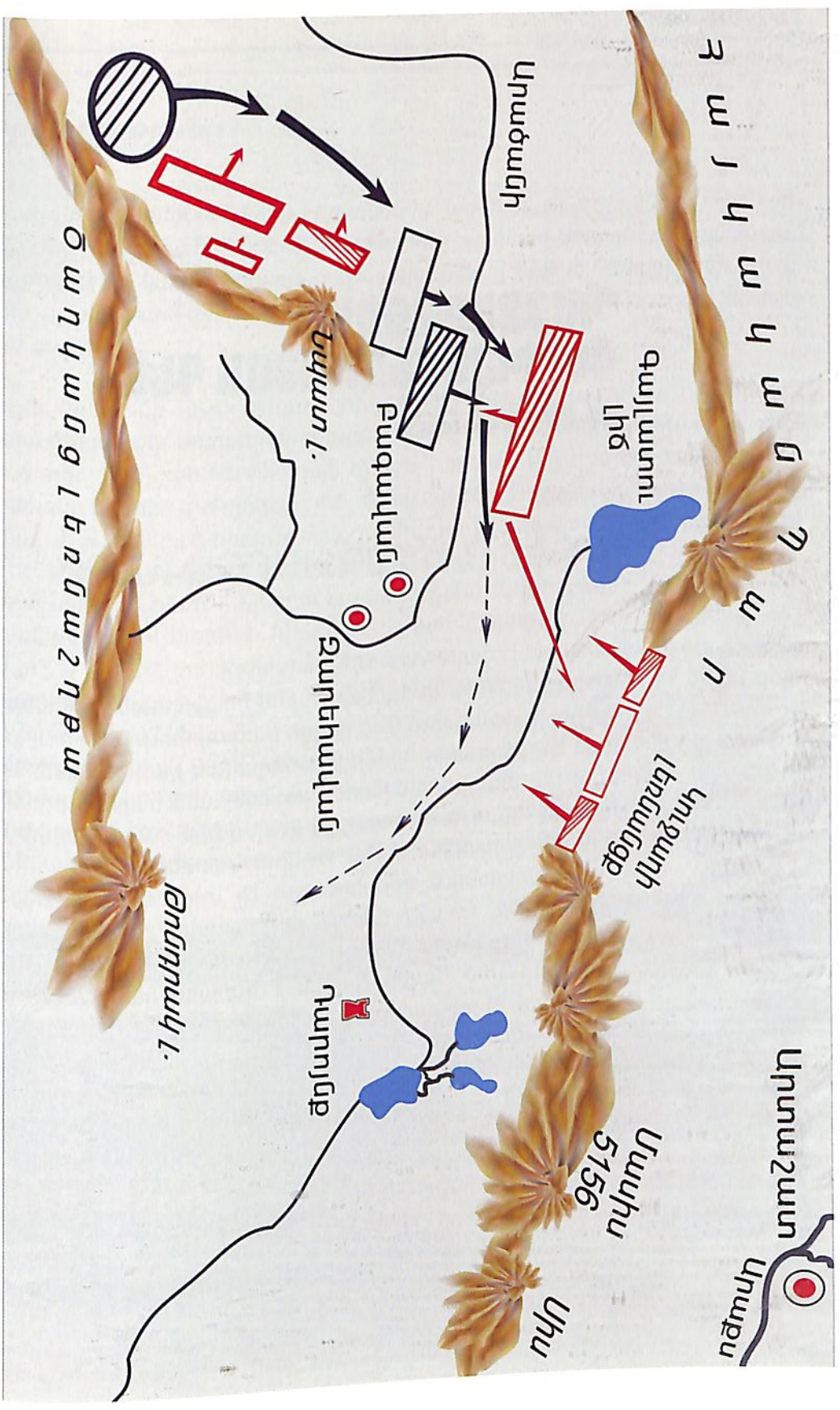
Վճռական ճակատամարտում պարտություն
չկրած հռոմեական բանակը, նպատակին չհաս-
նելով, սկսում է նահանջել, այսինքն՝ պարտու-
թյուն է կրում պատերազմում:

Հռոմեական բանակն այնքան արագ էր մահանջում, որ Տիգրանը չի հասցնում հեծելազորը միավորել հետևազորին և միասնական բանակով հասնել ու վերջնականապես ջախջախել հակառակորդի բարոյալքված բանակը:

Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ (ըստ Յ. Մանուկյանի)

Լուսինյանի արձականքը դեպի Արտաշատ և Արածանիի ճակատամարտը (Ք.Ա. 68թ.)

ՊԱՅՔԱՐ ՀՈՈՄԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ 50-60-ԱԿԱՆ ԹԹ.

ՏՐԴԱՏ Ա-Ի ՀԱՂԹԱՐՇԱԿՆԵՐԸ

Տիգրան Մեծի գահակալությանը հաջորդած մի քանի դարերի ընթացքում Մեծ Հայքի թագավորությունը հարկադրված էր պայքարել Հռոմի նվաճողական քաղաքականության դեմ: Այս պայքարում Հռոմն առավել մեծ հաջողությունների հասավ Ք.հ. I դարի առաջին կեսին, երբ հայոց գահին մեկը մյուսին փոխարինում էին Հռոմի դրածոները:

Հայաստանում դժգոհություն էր տիրում հռոմեացիների նկատմամբ՝ նրանց վարած քաղաքականության պատճառով: Դրությունը լարվում է հատկապես 40-ական թթ. վերջերին, երբ Մեծ Հայքի գահին է վերահաստատվում Վիրքի Փարսման Ա թագավորի եղբայր Միհրդատը (Միթրիդատ, 47-51թթ.): Միհրդատը 35-37թթ. եղել էր Մեծ Հայքի թագավոր, սակայն հավանաբար «տերերի» կամքը կատարելիս ջանասիրություն չցուցաբերելու պատճառով գահընկեց էր արվել Գայոս Կալիգուլա կայսեր կողմից, ձերբակալվել և քստրվել:

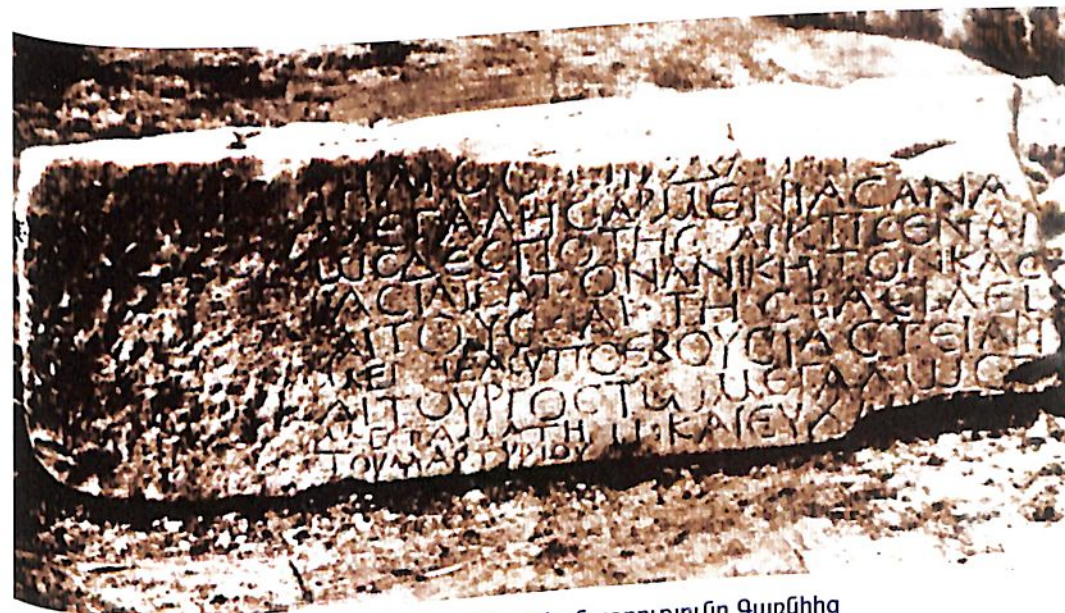
Իրադրությունը

Կլավդիոս կայսեր (41-54թթ.) իրամանով Հռոմեական լեգեոնների ուղեկցությամբ Մեծ Հայքի գահին կրկին հաստատվել շտապող Միհրդատը հանդիպում է հայ ժողովրդի կազմակերպված դիմադրությանը **Գիսակ Դիմաքսյանի** գլխավորությամբ և միայն արյունահեղ մարտերից հետո է կարողանում հաստատվել հայոց գահին:

Դաժանությամբ աչքի ընկնող Միհրդատն առանձնապես չէր էլ փորձում հենարան ստեղծել տեղական ավագանու շրջանում և ապավինում էր ամրոց-ներում տեղակայված հռոմեական զորքերի ուժին: Այդ էր պատճառը, որ երբ Փարսմանը եղբորը գահընկեց անելու նպատակով վրացական զորքերով Հայաստան է ուղարկում որդուն՝ Հռադամիզդին (Ռադամիստ), Միհրդատն, այլ ելք չունենալով, փակվում է Գառնիի անմատչելի ամրոցում:

Հռադամիզդը դիմում է երդմնագանցության: Նա հորեղբորը զինադադարի բանակցությունների է հրավիրում՝ խոստանալով նրան չսպանել «ոչ ուրիշ բանակցությունների է հրավիրում» խոստանալով նրան չսպանել «ոչ ուրիշ բանակցությունների է հրավիրում» կատարելով՝ Հռադամիզդը իրամայում թրով, ոչ էլ թույլնով: Իր «խոստումը» կատարելով՝ Հռադամիզդը իրամայում է բանակցելու եկած հորեղբորը խեղդամահ անել՝ բազմաթիվ ու ծանր գործերով ծածկելով:

Ոճրագործության գնով Հայոց գահին հաստատված Հռադամիզդը պետք է որ չարժանանար կայսրության հովանավորությանը: Եթե Հռոմում անտեսում էր չարժանանար կայսրության հովանավորությանը: Եթե Հռոմում անտեսում էր չարժանանար կայսրության հովանավորությանը, ապա չպետք է հանդուրժեին հարազատ հորեղբոր նողկալի սպանությունը, ապա չպետք է հանդուրժեին Միհրդատի՝ որպես իրենց դրածո թագավորի, սպանությունը: Բայց հռոմեա-

Տրդատ Ա-ի հունարեն արձանագրությունը Գառնիից

ցիներն ընդունում են կատարվածը և հռչակում, որովհետև նրանց ավելի ծեռնտու էր, որ հռչակվողը, հռոմեացի պատմիչի խոսքերով՝ «իշխի... հանցանքով ձեռք բերվածին, միայն թե լինի ատելի, փառազուրկ», քան թե «փառքով արտաքսված» լինի:

Այս բոլոր գործողություններն Արևելքի ժողովուրդների աչքում վարկաբեկում էին հռոմեական կայսրությունը և պայմաններ ստեղծում տարածաշրջանում նրա տիրապետության դեմ պայքար սկսելու համար, որի առաջին իրական փորձերից մեկն արեց Պարթևստանի եռանդուն և ուժեղ թագավորներից մեկը՝ Վաղարշ (Վոլոգես) Ա-ն (51-75թթ.):

Օգտվելով բարենպաստ իրադրությունից՝ Վաղարշը որոշում է հայաստանի թագավոր դարձնել եղբորը՝ Տրդատին: Նրա այս քաղաքական ծրագրի իրագործումը համապատասխանում էր հայաստանում տիրող տրամադրություններին, քանի որ հռոմի քաղաքականությունից ծայրահեղ դժգոհության պատճառով այստեղ աճել էր համակրանքը պարթևների նկատմամբ:

ՏԱՍՆԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (54-64ԹԹ.)

Տրդատին թագավոր նշանակելու լուրը հայաստանում ցնծությամբ է ընդունվում, և երբ նա պարթևական զորքով 52թ. մտնում է հայաստան, հռչակվող Արտաշատից մազապուրծ փախչում է Վիրք: Հայոց թագավորության գլխավոր քաղաքները (Արտաշատ, Տիգրանակերտ) բացում են իրենց դարպասները նրա առջև: Սա հետագայում հայոց մեծ գահակալներից մեկը դարձած Տրդատ Ա-ի առաջին հաղթարշավն էր, որն առայժմ իրականացվում էր համատարաբար խաղաղ պայմաններում:

Տրդատ Ա-ի գահակալումով հայաստանում հիմք է դրվում Արշակունյաց հարստությանը:

Տեղեկանք. հռչակվողի կինը՝ Ջենոբիան, որ հղի էր, փախուստի ժամանակ ծիու վազքի արագությունից ցնցվում էր և խնդրեց իրեն փրկել գերության խայտառակությունից պատվավոր մահվամբ... Ծանոթ լինելով հանցագործություններին, հռչակվողը մերկացնում է ակինակը և հարվածելով կնոջը, նրան քար է տալիս Արաքսի ափն ու հանձնում գետին... ինքը գլխապատառ սլանում է Իբերիա (Վիրք)՝ հայրենական թագավորություն: Սակայն հովիվները տեսնում են Ջենոբիայի դեմ շնչող մարմինը, «կապում են նրա վերքն և գործադրում են գյուղական դեղամիջոցներ. անունը և արկածը իմանալուց հետո, տանում

են նրան Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքը. այնտեղից հասարակական ծախսով կինն ուղարկվում է Տիրիդատի մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով»: Տրդատի արքունիքում էլ Ջենոբիան արու զավակ է ունենում:

Կ.Տակիստու, Տարեգրություններ, Գիրք XII

Ամեն կերպ իշխանատենչ որդուն իր արքունիքից հեռացնել ձգտող Փարսմանը հռչակվողին վրացական զորքեր է տալիս, որոնց օգնությամբ նա 53թ. վերահաստատվում է հայոց գահին, սակայն չի կարողանում երկար վայելել իր հաղթանակի պտուղները: 54թ. ժողովուրդն ապստամբում ու զենքը ձեռքին պաշարում է պալատը: հռչակվողը մի կերպ խուսափում է մահից և նորից փախչում Մեծ Հայքից: Նրա հետագա կյանքն ու անփառունակ մահը (հայրական գահը զավթելու անհաջող փորձից հետո) լրացուցիչ անգամ վկայում են ինչպես այս բախտախնդիր գործչի, այնպես էլ Արևելքում հռոմի քաղաքականության գաղափարական սնանկության մասին:

Պատերազմի առաջին շրջանը

54թ. պարթևական զորքերով հայաստան է վերադառնում Տրդատը և նորից գահ բարձրանում: Դա փաստորեն նշանակում էր պատերազմ հռոմի դեմ:

Հռոմի դեմ պատերազմում ռազմավարական նախաձեռնությունը հայ պարթևական ուժերի կողմն էր անցել և 55թ., երբ հռոմի արևելյան զորքերի հրամանատար է նշանակվում Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոնը, իրադրությունը հռոմեացիների համար ընդհանուր առմամբ անբարենպաստ էր:

Հնուտ դիվանագետ լինելով՝ Կորբուլոնը ռազմական գործողությունների նախապատրաստվելիս մի շարք ոչ ռազմական միջոցառումներով (Վաղարշի դեմ է հանվում պարթևական գահի նոր թեկնածու, Վրկանում ապստամբություն է բռնկվում և այլն) ռազմական նախաձեռնությունն իր ձեռքն է վերցնում ու մատնաբերում հայկական կողմի համակրանքի հետևանքով պարթևների ստացած առավելությունը: Սակայն Կորբուլոնն ավելի քան երկու տարի չի համարձակվում արշավանալ դուրս հանել անգործությունից ծուլացած հռոմեական զինվորներին: Նա ստիպված է լինում արձակել Ասորիքից բերված զինվորների այն մասին, որը խորթացել էր զորական կենցաղին և ուժերը համալրում Գերմանիայից, Գալաթիայից ու Կապադովկիայից բերված լեգեոններով: Սիայն դրանից հետո է հռոմեական բանակը ներխուժում հայաստան (57թ.):

Պատերազմի առաջին շրջանի ռազմավարությունը

Վրկանուն ծագած ապստամբությունը ճնշելով զբաղված Վաղարշը չի կարողանում օգնել եղբորը: Տրդատը դիմում է Տիգրան Բ-ի կողմից Ք.ա. 69-68թթ. մշակված ռազմավարությանը, որը հռոմեացիների դեմ պատերազմում հաջողությամբ կիրառել էր նաև պարթևների Սուրեն զորավարը Ք.ա. 53թ.: Խուսափելով բաց դաշտում վճռական ճակատամարտից՝ Տրդատն ուշադրությունը կենտրոնացնում է հակառակորդի բանակի և թիկունքի կապը կտրելու (պարենի և անասնակերի մատակարարումը դժվարացնելու) վրա, մասնավորապես՝ փակվում է Կարին-Տրապիզոն ճանապարհը:

Կորբուլոնն իր հերթին զորքը տրոհում է առանձին ջոկատների, որոնք հետ էին մղում լեռներում ապաստանած հայկական զորամասերի հարձակումները: Միաժամանակ՝ աջակցող հարվածներ հասցնելու խնդրով արևմուտքից Մեծ Հայք են ներխուժում Հռոմից կախյալ Կոմմագենեի, Փոքր Հայքի և Ծոփքի թագավորների զորքերը, իսկ հյուսիսից՝ հենիոխների (Սև ծովի հյուսիս-արևելքում բնակվող ցեղեր) և այլ հրոսակախմբեր: Սրանց են հետևում Փարսման Ա-ի գլխավորությամբ գործող մեսիներն ու իբերները (տե՛ս քարտեզը):

Պատերազմի երկրորդ շրջանը

Տրդատը դժվար կացության մեջ է ընկնում, սակայն պայքարը չի դադարեցնում: Դեպի Արտաշատ շարժվող հռոմեական բանակի հիմնական ուժերի համար, մատակարարման խափանումից ու հանկարծակի հարձակումներից բացի, լուրջ փորձություն է դառնում Հայկական պար լեռնաշղթայի Կուտջաղի լեռնանցքով անցումը: Այստեղ գոյություն ունեւ ամրությունների մի ամբողջ շարք: Լեռնային ամրոցների երկարատև պաշարումը կարող էր հռոմեացիների համար հյուժիչ լինել, և առաջխաղացումն արագացնելու նպատակով ամրությունների մի մասի պաշարումն ու գրավումը ղեկավարում էր անձամբ Կորբուլոնը (տե՛ս քարտեզը): Արշավանքի այս փուլն աչքի է ընկնում հռոմեացիների դաժանություններով:

Հռոմեացի պատմիչ Տակիտուսն այսպես է նկարագրում հռոմեական բանակի առաջխաղացումը. «ամրությունները գրավվեցին գրոհով ու բոլոր չափահասները սրախողխող եղան», իսկ «անռազմունակ ժողովուրդը ստրկության վաճառվեց, մնացած ավարը հաղթողներին անցավ»:

Հռոմեացիների համար փորձություն է դառնում Երասխ (Արաքս) գետի անցումը: Տափերական անունը կրող կամրջի մոտ հռոմեացիներին սպասում էին

մայրաքաղաքը պաշտպանող հայկական զորամասերը, ուստի Կորբուլոնը գերադասում է շրջանցել այս արգելքը: Հռոմեացիները գետն անցնում են ծանծաղուտներով և այնտեղից մոտենում Արտաշատին, որը նրանց է հանձնվում առանց դիմադրության:

Չնայած Արտաշատը հանձնվել էր առանց դիմադրության՝ հռոմեացիները 58-59թթ. ծնեռը քաղաքում անցկացնելուց հետո այրում են այն ու քանդում ամրությունները:

«Քաղաքացիներն իրենց կամքով բաց արին դարպասները, անձնատուր եղան և իրենց գույքը հանձնեցին հռոմեացիներին: Այդ նրանց փրկություն չբերեց. Արտաքսատան *հրդեհվեց, քար ու քանդ արվեց և հավասարվեց հողին*, որովհետև... եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է...»

Եվ Կորբուլոնն Արտաքսատան քանդելուց հետո, կարծում էր, որ պետք է օգտվել նոր ներշնչված ահից Տիգրանակերտը գրավելու համար:

4. Տակիտուս, *Տարեգրություններ*, Գիրք XIII, Գլ. 41: Գիրք XIV, Գլ. 23

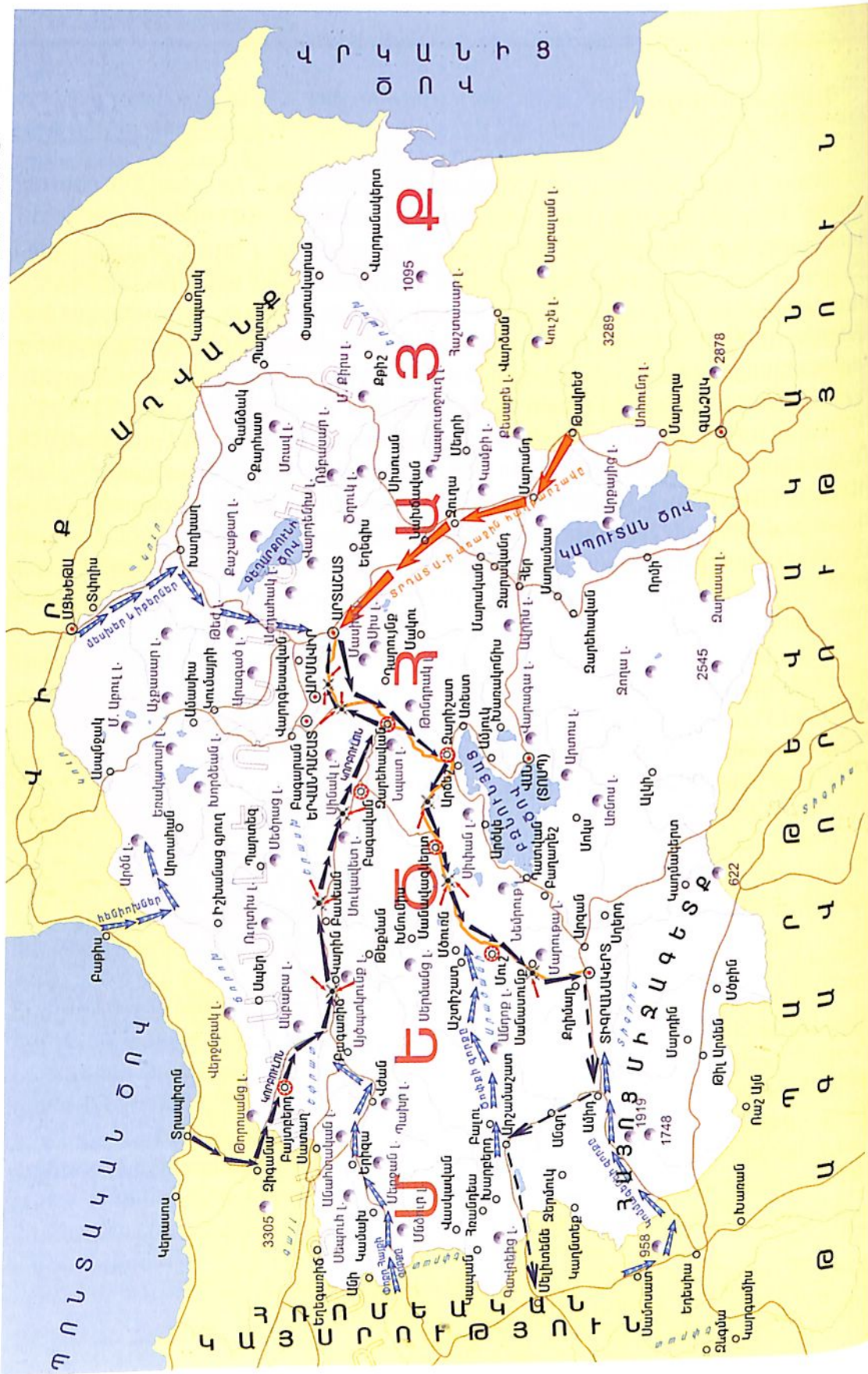
Եթե ռազմական նկատառումներով կարելի է բացատրել ամրությունների քանդումը, ապա, թվում է՝ քաղաքի «հրդեհումն ու քար ու քանդ անելը» Տակիտուսը չէր կարողանալու հիմնավորել: Պատմիչն ինքն էլ է գիտակցում, որ դժվարին գործ է հռոմեացիների բարբարոսությունը քողարկելը, քանզի դա ոչ թե ռազմավարություն էր, այլ ահաբեկչություն:

Նահանջից առաջ Արտաշատի ավերն ու թալանը կազմակերպելով՝ հռոմեացիները ցույց էին տալիս իրենց թուլությունը, պատերազմի հետագա ընթացքը վերահսկելու անկարողությունը:

Թեև հնարավոր չէր եղել մայրաքաղաքը հակառակորդից պաշտպանել, սակայն փոքրաթիվ հայկական ուժերի արդյունավետ օգտագործման շնորհիվ Տրդատը թույլ չի տալիս, որ Արտաշատի գրավումը հռոմեացիների համար ռազմավարական մեծ հաջողության վերածվի:

Ստեղծվում է հետևյալ իրավիճակը.

- երկրի մեծ մասը գրավելուց հետո հռոմեացիները չէին կարողացել վճռել պատերազմի ելքը,
- թիկունքի հետ հռոմեական բանակի կապը խափանված էր,
- չէին դադարում հայկական ոչ մեծ զորամասերի հանկարծակի գրոհները,
- չէին դադարում հայկական ոչ մեծ հաջողությունների հասնել, սակայն էապես որոնք, թեև չէին կարողանում մեծ հաջողությունների հասնել, սակայն էապես ազդում էին հռոմեական բանակում տիրող տրամադրությունների վրա,

ՀՌԱՆԴԵԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (62Թ.)

ԵՎ ՀՌՈՍԻ ԲԱՆԱԿԸ ՄՏԻՊԿԱԾ
ԱՆՃԱԿ ՀԱՂԹՈՐՆԵՐԻ
ԼԾԻ ՏԱԿՈՎ...

Տրդատի երկրորդ հաղթարշավի ընթացքում Վաղարշ Ա-ի զլխավորությամբ պարթևական զորքերը կենտրոնացան Են Հայոց Միջագետքում և սպառնում ներխուժել Ասորիք, որի կուսակալը Կորբուլունը էր: Հաշվի առնելով ստեղծված իրադրության լրջությունը՝ Կորբուլունը չի համարձակվում միջամտել Հայաստանում ծավալված ռազմական գործողություններին և միայն փորձում է վերացնել պարթևների՝ Ասորիք ներխուժելու վտանգը: Արևելքում Հռոմի բանակի հրամանատար նշանակված Կեսենիոս Պետոսը հայ-պարթևական զորքերի դեմ պատերազմում մնում է միայնակ:

Ներխուժումը

Պետոսը, սխալ գնահատելով ռազմավարական իրադրությունը, 61թ. աշնանը բանակը (մոտ 46 հազար հետևակ և 20 հազար հեծելազոր) Հայաստան է մտցնում: Տավրոսի լեռներն անցնելու անհաջող փորձից հետո Պետոսը ձմեռելու համար բանակն իջեցնում է Արածանիի հովիտը և տեղաբաշխում խարբերդի դաշտում՝ Հռանդես վայրում:

Ռազմական գործողությունները հռոմեացիների համար անսպասելի ընթացք են ստանում: Հայ-պարթևական զորքերի համար բարենպաստ իրադրությունում կրկին ակտիվանում է Հայոց այրուծին, որի համարձակ հարձակումներն ապակողմնորոշում էին հակառակորդի մասին տեղեկություններ չունեցող Պետոսին: 62թ. գարնանը Վաղարշը բանակը շարժում է դեպի Հայաստան (տե՛ս քարտեզը): Հաղթահարելով Հայկական Տավրոսի լեռնանցքները պահպանող հռոմեական զորամասերի դիմադրությունը՝ Վաղարշը միանում է Տրդատին:

Հաղթանակը

Խարբերդի դաշտին մոտենալուն պես դաշնակիցներն էլ ավելի մեծ ճնշում են գործադրում հռոմեացիների հիմնական ուժերի վրա, վերջիններիս ուղղությամբ անընդհատ արձակում են նետերի տեղատարափ և հարձակումներ գործում հռոմեական զորքերի ամրացված ճամբարի վրա:

Հանկարծակի հարձակումներից խուսափելու համար հռոմեացիները մասնատում են իրենց ուժերը: Բանակի հիմնական ուժերի անվտանգությունն ապահովելու համար 3 հազարանոց հեծելազոր է ուղարկվում Տավրոսի լեռների հարևան շրջանները, որտեղից հաճախակիանում էին հայ-պարթևական զորամասերի գրոհները: Մեկ զորամաս էլ ուղարկվում է Արշամաշատ, որտեղ տեղափոխվել էին Պետոսի ընտանիքը և շարքից դուրս եկած զինվորները:

Ուժերը ցրելով՝ հռոմեացիները զրկվում են իրենց առավելությունից՝ քանակական գերազանցությունից: Հռանդեսյի ամրացված ճամբարը պաշտպանելու նպատակով ուժերի մասնատումը մարտավարական սխալ էր, որը շատ շուտով հռոմեական բանակը կանգնեցրեց լիակատար ջախջախման վտանգի առաջ:

Հռոմեական զորամասերը չէին համարձակվում դուրս գալ իրենց ամրացված դիրքերից: Անգործության մատնված զինվորների կարգապահու-

թյունը թուլացել էր, դասալքությունը մեծ չափերի էր հասել: Այս պայմաններում քանակական գերազանցություն չունենալով՝ դաշնակիցների զորամասերը հեշտությամբ շրջափակում են հռոմեական ճամբարը (տե՛ս քարտեզը):

Ահաբեկված Պետոսը, չսպասելով Կորբուլոնի գլխավորությամբ օգնության ուղարկված ուժերին (որոնք գտնվում էին երեք օրվա ռազմերթի հեռավորության վրա), հաշտություն է խնդրում Վաղարշից ու Տրդատից: Հատկանշական է, որ բանակցությունները վարելու է ուղարկվում հայ ազնվականության ներկայացուցիչ, «*հեծելազորի պետ Վասակ*» իշխանը:

Նիզակների լուծը

Հռոմեացիները ստիպված ընդունում են հաշտության ամոթալի պայմանները: Պետոսն իր ամբողջ բանակով կանովին հանձնվում է հաղթողների ողորմածությանը: Նա պարտավորվում է հաղթողներին հանձնել իր գրաված բոլոր ամրությունները, ամբողջ զենքը, պարենն ու զորքով հեռանալ Հայաստանից:

Պայմանագրի կետերից մեկի համաձայն, հռոմեացի զինվորներն անցնում են Նիզակների լծի տակով (տե՛ս սխեման):

Նիզակների լուծը պատրաստվում էր երեք կամ հինգ Նիզակներից: Գետնի մեջ խրված երկու կամ իրար հետ խաչված երկուական Նիզակների վրա դրվում էր երրորդը (հինգերորդը)՝ մոտ մեկ մետր բարձրությամբ: Դրանով ձևավորվում էր դարպասաձև տարածք: Պարտվածները, հանելով սպառազինությունն ու վերնագզեստը, պետք է անցնեին նրա տակով: Հորիզոնական դրված Նիզակի բարձրությունն այնքան պետք է լիներ, որ հակառակորդի նույնիսկ ամենակարճահասակ մարտիկները ստիպված լինեին խոնարհվելով անցնել:

«Լծի տակով անցնելը» մեծագույն ստորացում և պարտվողների ստրկացման ապացույց էր համարվում:

Հաղթանակն առանձնահատուկ ցնծությամբ էին տոնում հայերը:

Պատմական տեղեկանք. «Պատմում էին և այլ դժբախտ պատահարների մասին, նաև այն, որ նման արարքներ հայերն էին գործել: Որովհետև սրանք, նախքան հռոմեական զորքի հեռանալը, փակել էին ճանապարհները, մտել էին ամրացած ճամբարը և, նկատելով

երբևիցե իրենցից խլված ծառաներին ու գրաստներին, վերցնում ու տանում էին: Նրանք զոռով վերցնում էին հազուստեղենն ու պահած զենքերը, իսկ վախեցած զինվորները զիջում էին, որպեսզի կռվի ոչ մի առիթ չծագի»:

4. *Տակիտուս, Տարեգրություններ, Գիրք XV, Գլ. 15*

Կատարյալ հաղթանակ

Փորձենք գնահատել, թե հռոմեացիներին *նահանջի հնարավորություն տալը*, հատկապես ռազմական տեսանկյունից, որքանով ձեռնտու եղավ հայ-պարթևական կողմին: Դրանով կկարողանանք նաև պատասխանել հետևյալ հարցին. *հայ-պարթևական կողմի համար այս քայլը միակողմանի զիջում էր, փոխզիջումային տարբերակ, թե՞ հաղթանակ*:

1. Պետոսի բանակի ոչնչացման դեպքում պատերազմը նոր թափով կծավալվեր: Դա ձեռնտու չէր ոչ պարթևներին, որոնք ուժերի գերլարումով էին խել ռազմավարական նախաձեռնությունը և նոր՝ ավելի մեծ ու երկարատև հակամարտության պատրաստ չէին, ոչ էլ հայերին, որոնք չէին ցանկանում Մեծ Հայքը նոր հակամարտության թատերաբեմ դարձնել: Բայց իր բանակի ջախջախումից հետո Հռոմը ևս ծանր կացության մեջ էր ընկնելու և Արևելքում իր ուժերը երկար ժամանակ չէր կարողանալու վերականգնել: Հետևաբար արարքը կարելի է գնահատել եթե ոչ որպես միանշանակ հաղթանակ, ապա նվազագույնը՝ որպես փոխզիջում:

2. Հռոմեական բանակը հայտնվել էր բարոյահոգեբանական առումով ծանրագույն իրավիճակում: Հռոմեացի զինվորների համար անհասկանալի էին արշավանքի նպատակները, քանի որ Մեծ Հայք ներխուժելով՝ անգործության էին մատնվել: Նրանց շրջանում հարց էր ծագելու. ի՞նչ իմաստ ունեն արշավանքը, եթե *ռազմավարական խնդիրներ չէին դրվել*: Սկզբնական շրջանում Հռոմեայում ծնեռելու մտադրությամբ կարելի էր հիմնավորել հարկադրված անգործությունը, սակայն գարնանն այդ փաստարկը ևս անհիմն դարձավ:

3. Հայ-պարթևական զորամասերի հանկարծակի գրոհներն անընդհատ լարվածության մեջ էին պահում հռոմեացիներին, ինչն էլ ավելի էր բարդացնում վիճակը: Իր կարգապահությամբ ու կազմակերպվածությամբ աչքի ընկնող հռոմեական բանակում սկսեց սովորական դառնալ դասալքությունը:

4. Հռոմեական բանակը կործանման եզրին հասցնելու վերջին քայլը դարձավ նիզակների լծի տակով անցնելը:

Ճգնաժամն էլ ավելի էր խորանում այն փաստի գիտակցումից, որ աշխարհակալ տերության բանակը երբեք *այսպիսի խայտառակություն* չէր տեսնել:

5. Հռոմեական բանակի ճգնաժամը զագաթնակետին հասավ, երբ փաստորեն առանց վճռական ճակատամարտի զինվորներին տրվեց նահանջ սկսելու հրամանը:

Հռոմեացի պատմիչն այս մասին գրում է. «Պետոսը մի օրում կտրել-անցել է քառասուն հազար քայլ (40 մղոն)¹ տարածություն, տեղ-տեղ ձգելով *վիրավորներին*, և նրա այդ շտապ փախուստը ոչ պակաս *խայտառակ* է, քան եթե նա մարտում թիկունք ցույց տված լիներ»:

4. *Տակիտուս, Տարեգրություններ, Գիրք XV, Գլ. 16*

Հռոմեական բանակի զինվորներին Հայաստանից հեռանալ թույլատրելով՝ Վաղարշը և Տրդատն ընտրել էին ամենաիրատեսական տարբերակը: Այս ձևով, ճիշտ է, հակառակորդի կենդանի ուժը չէր ոչնչացվում, բայց *հաղթանակն իրոք որ կատարյալ էր դառնում*: Հայաստանից հեռացող հռոմեական զորամասերն այնպիսի հոգեբանական հարված էին ստացել, որ այլևս ի վիճակի չէին Հայաստան վերադառնալ և նոր մարտական գործողություններ վարել:

Հաղթանակի ամենաազդեցիկ կողմն այն էր, որ Հռոմը պատերազմը չէր կարողանալու շարունակել՝ բանակ ունենալով հանդերձ:

Ասվածը հիմնավորվում է նահանջող հռոմեական բանակի ներսում տեղի ունեցող խմորումներին հետևելիս (հռոմեացիները նահանջի ճանապարհին թողնում էին իրենց վիրավոր և հիվանդ զինակիցներին):

Հռոմեայից նահանջող հռոմեական բանակի և Կորբուլոնի գլխավորությամբ օգնության շտապող ուժերի հանդիպումը ուշագրավ ներկայացնում Տակիտուսը:

«Հրամանատարների միջև տեղի ունեցավ կարճ խոսակցություն. սա (Կորբուլոնը) գանգատվում էր, որ իզուր է կատարված արշավանսը (Կորբուլոնը) պատասխանեց, որ երկուստեք էլ ուժերն անվթար մյուսը (Պետոսը) պատասխանեց, որ երկուստեք էլ ուժերն անվթար էին մնացել, թող դարձնեն արծիվներն² և միացած հարձակվեն Վուդին մնացել, թող անպաշտպան մնացած Հայաստանի վրա: գեսի հեռանալուց հետո անպաշտպան մնացած Հայաստանի վրա: Կորբուլոնը պատասխանում է, որ կայսրից նա չունի այդպիսի հանձնարարականներ, որ լեգեոնների վտանգն է նրան շարժել և հանել մարարականներ, որ լեգեոնների վտանգն է նրան շարժել և հանել պրովինցիայից և, քանի որ Պարթևների ծրագրերը պարզ չեն, ինքը մտադիր է վերադառնալ Սիրիա»:

4. *Տակիտուս, Տարեգրություններ, Գիրք XV, Գլ. 17*

¹ 40 մղոնը հավասար է 62.2 կմ-ի: Սովորական պայմաններում զորքի ռազմերթի հնարավորությունը 25-30 կմ էր:

² Հռոմեական լեգեոնների ռազմանշանը ձողին ամրացված արծիվն էր:

Փախուստի դիմած Պետոսը փորձ է անում խախտել Հռանդեայում կնքած համաձայնագիրը և, օգտվելով նրանից, որ պարթևական բանակը թողել էր Հայաստանը, Կորբուլոնին խորհուրդ է տալիս, որ իրենց զորամասերով միասին հետ վերադառնան «անպաշտպան մնացած Հայաստանի վրա»:

Կորբուլոնն ինքն էլ չէր խորշում մնան արարքից, սակայն գիտակցում էր իրադրության ամբողջ ծանրությունը:

Տեղեկանք. Խնդիրն այն է, որ հայ-պարթևական բանակի հետ հռոմեացիների ճակատամարտելու մասին լուրն արդեն Հռոմ էր հասել: Հռոմում այն աստիճան էին «ընտելացել» իրենց հաղթանակներին, որ ոչ մեկի մտքով իսկ չէր անցել ճշտել, թե ում հաղթանակով է ավարտվել ճակատամարտը: Այնտեղ վստահ էին, որ իրենց բանակից բացի հաղթանակ տանելու ընդունակ ուժ ամբողջ աշխարհում չկա:

«Հռոմում Պարթևներին հաղթելու առթիվ դրվում էին հաղթանշաններ և հաղթականար Կապիտոլիոնյան բլրի մեջտեղում. այդպես էր որոշված Սենատի կողմից, երբ դեռ պատերազմն ուժի մեջ էր. այժմ էլ այդ չի դադարեցված. չնայած որ լավ գիտեին իրականությունը, բայց դեռ հոգում էին տեսարանների մասին»:

4. *Տակիտուս, Տարեգրություններ, Գիրք XV, Գլ. 18*

Չվերադառնալ Հայաստան՝ նշանակում էր խարխլել «հռոմեական աշխարհընկալման» ամբողջ համակարգը: Կորբուլոնին առավելապես այս խնդիրն էր մտահոգում, սակայն հռոմեական բանակին դաշնակիցների հասցրած հարվածն այնքան ծանր հետևանքներ էր ունեցել, որ համալրում ստանալուց հետո էլ Հայաստան վերադառնալն անմտություն կլիներ:

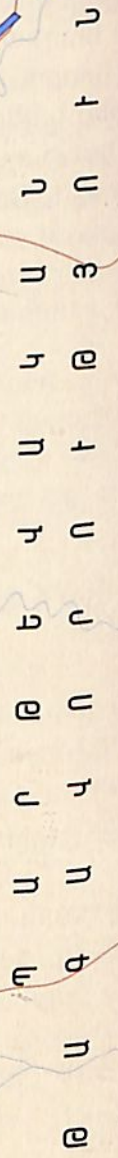
Պետք չէր զորավարական տաղանդ ունենալ հասկանալու համար, որ բարոյալքված հռոմեական բանակը չի դիմանա երկրորդ արշավանքի փորձությանը: Նոր արշավանք սկսել նշանակում էր անխուսափելի կործանման տանել ամբողջ բանակը: Դժվար է ասել, թե ինչպիսի նոր անհաջողությունների կմատնվեին հռոմեացիները, եթե Կորբուլոնը չկարողանար զսպել Պետոսի «պոռթկումը»:

Եզրակացություն

Պատերազմն այլևս չի վերսկսվում: Հռանդեայում ձեռք բերված համաձայնությունը վերահաստատվում է 64թ. Տրդատ Ա-ի և Կորբուլոնի միջև սկսված բանակցությունների արդյունքում: Հակառակորդի նկատմամբ տարած փայլուն հաղթանակի նշանակությունն էլ ավելի մեծացնելու նպատակով Տրդատ Ա-ն Կորբուլոնից պահանջում է, որ բանակցությունները վարվեն Հռանդեայում, որտեղ և կնքվում է հաշտությունը:

Այսպիսով, պատերազմն ավարտվում է հայ-պարթևական ուժերի հաղթանակով և Տրդատի գահակալմամբ, որը մեկնում է Հռոմ և արքայական թագ ստանում անձամբ հռոմեական կայսրից:

3 0 0 5 6 4 4 5
4 4 3 5 0 0 1 0 3 0

ՀՈԱՆԴԵԱՅԻ ԵԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ 62Թ.

**ՎԱՂԱՐՇ Բ.
ԴԻՎԱՆԱԳԵՏ ԵՎ ՉՈՐԱԿԱՐ**

ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

2-րդ դարի վերջին ըստորոգիս եվ 3-րդ դարի սկզբին

Պարի վերջին տասնամյակներում ամբողջ Առաջավոր Ասիայում քաղաքական իրադրությունն անկայուն էր։ Թուլանում էին տարածաշրջանի երկու գերտերությունները՝ Չոնմն ու Պարթևստանը, որոնք այլևս ի վիճակի չէին նախկին հաջողությամբ դիմակայելու նորանոր մարտահրավերներին։ Այս իրադրությունում Հայոց գահին է հաստատվում Արշակունյաց հարստության ամենանշանավոր տիրակալներից մեկը՝ Վաղարշ Բ արքան (186-198թթ.)։

Իր իշխանության առաջին իսկ տարիներից Վաղարշ Բ-ն վարում էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանն ուղղված արտաքին և ներքին քաղաքականություն: Օգտագործելով հարմար պահը (Հռոմեական կայսրությունում սկիզբ առած գահակալական կռիվները)՝ Վաղարշը նախ և առաջ Հայաստանից վճռողուն է Վաղարշապատում տեղակայված հռոմեական կայազորը: Վերջինս, թեև փոքրաթիվ էր ու չէր կարող էապես ազդել Մեծ Հայքի ներքաղաքական զարգացումների վրա, սակայն, Հռոմի գերիշխանության յուրօրինակ խորհրդանիշ լինելով, պետության լիարժեք անկախության խոչընդոտի էր վերածվել:

Դիվանագիտությունը

Օգտագործելով հզոր հարևանների հակասությունները, ինչպես նաև նրանց ընդհանուր թուլացումը՝ Վաղարշը Հայաստանում Արշակունիների իշխանությունը դարձնում է ժառանգական:

Վաղարշի դիվանագիտական ունակությունները դրսևորվում են հատկապես 190-ական թթ. առաջին կեսին, երբ չնայած արտաքին մեծ ճնշմանը՝ նա չի միջամտում Յոնում Սեպտիմոս Սևերոսի և Նիգերի միջև ծայր առած գահակալական կռիվներին: Հայաստանից բացի՝ Յոնի բոլոր արևելյան հարևանները, այդ թվում նաև պարթև Արշակունիներն աջակցում էին Նիգերին, սակայն վերջինս պարտություն է կրում և 194թ. սպանվում է: Դրան հաջորդում է Սեպտիմոս Սևերոսի 196թ. արևելյան «պատժիչ» արշավանքը, որի ընթացքում ավերվում է Միջագետքը (մասամբ՝ նահանջելով հռոմեացիներին պաշարներ թողնել չջանկացող պարթևների, մասամբ՝ հռոմեացիների կողմից), իսկ հռոմեա-պարթևական սահմանը եփրատից տեղափոխվում է դեպի արևելք և անցնում Տիգրիսով:

Հարաբերական խաղաղությունը հնարավորություն տվեց նաև ամրապնդել երկրի տնտեսությունը: Հզորացող Հայաստանը մեծ ուժ էր ներկայացնում, որի հետ չէր կարող հաշվի չնստել նույնիսկ Զոմը: Զոմեացիները խնդրում են, որպեսզի մեծածավալ ռազմական գործողություններից հետո տարածաշրջանում պետքի մարտունակ ուժը մնացող հայոց բանակը հսկողության տակ առնի Կովմիակ մարտունակ ուժը մնացող հայոց բանակը հսկողության տակ առնի Կովկասյան լեռնաշղթայի լեռնանցքները և փակի դրանք Զյուսիսային Կովկասից հաղալով մեղիությունը լեռնականների առջև:

հարավ ներխուժող լեռնականների առջև:
 Հարցը կարևոր էր նաև Հայաստանի համար, քանի որ նախքան Հռոմի արևելյան տիրույթներին հասնելը լեռնականներն ասպատակում էին Հայաստանը: Սակայն լեռնացիների պաշտպանությունը կապված էր լրացուցիչ տանը: Եթե լեռնացիներից պահանջում է ընդհանուր թշնամու ծախսերի հետ, և Վաղարշը հռոմեացիներից պահանջում էր հայոց բանադեն պայքարը վարելու համար դրամական նպաստ տրամադրել հայոց բանակին: Հայոց արքայի դիվանագիտական հնարքն արդարացված էր: Հռոմեացիներն «ավելորդ» ծախսեր անելու ցանկություն չունեին, այնուամենայնիվ, հաներեն «ավելորդ» ծախսեր անելու ցանկություն չունեին, այնուամենայնիվ, հանաձայնվում են առաջարկին և պարտավորվում դրամական նպաստ տալ, քանի որ տեղյակ էին, որ արագաշարժ լեռնականներին հայոց այրուձիուց ավելի լավ ոչ մի բանակ չէր կարող դիմակայել:

Կադարշը կարծ ժամանակում արժանանում է ժողովրդի:

Պատմական տեղեկանք. «Ուրիշները լոկ ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա (Վաղարշ Բ արքան- հեղ.) մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով, քան շատերը թույլ թագավորներից»:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Գիրք Բ, ԳԼ. ԿԵ

Ռազմավարությունը

Հայրենասեր արքայի համար փորձություն է դառնում Կովկասի լեռնականների 197-198թթ. արշավանքը (տե՛ս քարտեզը): Լեռնականներին հզոր հարված հասցնելով՝ հնարավոր կլիներ երկար ժամանակով անվտանգ դարձնել երկրի հյուսիսային սահմանները: Հայոց արքան գիտակցում էր, որ արշավանքն իրականացվում է լեռնականների համար ընդհանուր առմամբ անբարենպաստ ռազմաքաղաքական իրադրությունում: Նրանք մնացել էին միայնակ, քանի որ.

- լեռնականները հռոմի արևելքից անընդհատ սպառնացող հզոր հակառակորդի էին վերածվել, և վերջինս պատրաստ էր աջակցել նրանց ջախջախմանը,

- հայոց բանակը, լեռնականներին հաղթելով, կաջակցեր թուլացող Պարթևտանին,

- նախորդ արշավանքներից մեծապես տուժած Վիրքն ու Աղվանքն ամեն կերպ պատրաստ էին մասնակցել պայքարին: Նրանց համար Մեծ Հայքը հանդես էր գալու տարածաշրջանային առաջնորդի դերում:

Պատերազմը

Վաղարշ արքան գործում է սառնասրտորեն: Նա նախ փակում է հակառակորդի առաջխաղացման ուղիները և թույլ չի տալիս լեռնականներին ներթափանցել երկրի կենտրոնական շրջաններ, ապա կարճ ժամանակում կենտրոնացնում է բոլոր հնարավոր ուժերը և Կուրի հովտում դուրս գալիս հակառակորդի դեմ վճռական ճակատամարտի: Հայոց բանակը գլխովին ջախջախում է հակառակորդին և դուրս շարտում երկրի սահմաններից: Դրանով ավարտվում է պատերազմի *առաջին փուլը*, որում հայոց բանակը մարտավարական կարևոր հաղթանակ է տանում:

Պատմական տեղեկանք. «Սրա (Վաղարշ Բ-ի- հեղ.) ժամանակ հյուսիսային ազգերի բազմությունը, խազիրներից և բասիլներից բաղկացած, ճորա դռնից դուրս են գալիս, իրենց առաջնորդ ու թագավոր ունենալով ոմն Վնասեպ Սուրիապի, և գալիս անցնում են Կուր գետի այս կողմը: Նրանց դեմ է դուրս գալիս Վաղարշը մեծ բազմությամբ և քաջամարտիկ մարդկանցով, նրանց բազմությունը կոտորելով՝ դիակները սփռեց դաշտի երեսին»:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Գիրք Բ, Գլ. ԿԵ

Պարտություն կրած լեռնականներն ապաստանում են Կովկասի հյուսիսային կողմերում: ճորա պահակի վրա վերահսկողություն սահմանելով՝ հայոց

բանակը պատվով է ավարտում իր առջև դրված մոտակա խնդիրը: Այս ամբողջություններին տիրաճալով ավարտվում է պատերազմի *երկրորդ փուլը*:

Երկրից վճռված հակառակորդը վերջնական պարտություն չէր կրել և կարող էր նորից վերադառնալ ու նոր ավերածություններ սփռել: Ուստի որոշվում է ռազմական գործողությունները տեղափոխել նրա տարածքը: Փաստորեն, նույն պատերազմում երկրորդ անգամ ենք ականատես լինում ռազմավարության փոփոխության: Եթե սկզբում ռազմավարությունը պաշտպանական էր, ապա երկրորդ փուլում, պաշտպանական մնալով, այն նկատելիորեն ակտիվանում է, իսկ երրորդում՝ վերածվում հարձակողականի: Սա մի կողմից՝ Վաղարշ Բ-ի զորավարական տաղանդի, մյուս կողմից՝ հայոց բանակի մարտական պատրաստվածության բարձր մակարդակի կարևոր վկայություններից է:

Պատմական տեղեկանք. «Երկար տեղ նրանց հալածելով անցնում է ճորա կապանով: Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կազմեցին, թեպետ Հայոց քաջերը նրանց փախուստի դարձրին, բայց Վաղարշը մեռավ կորովի աղեղնավորների ձեռքից»:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Գիրք Բ, Գլ. ԿԵ

Հաղթանակը

Երրորդ փուլում հաջողությունը կրկին հայոց բանակի կողմում էր, որը բավական երկար հետապնդում էր հակառակորդին: Եռանդուն հետապնդումով Վաղարշը ձգտում էր լեռնականներին հարկադրել նոր ճակատամարտի դուրս գալ: Ի վերջո, նրա ջանքերը տալիս են սպասված արդյունքը. ոչ մի կերպ հետապնդումից ազատվել չկարողացող լեռնականները հարկադրված են լինում նոր ճակատամարտի դուրս գալ (տե՛ս քարտեզը): Մարտում հայկական կողմը նոր հաղթանակ է տանում, բայց թշնամական մետից զոհվում է տաղանդավոր ղեկավանագետ և զորավար արքան:

Իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երկարատև համառոտությունների վերլուծությունը Հայոց արքան լուծել էր ևս մեկ մեծ մառ աշխատանքի արդյունքում Հայոց արքան լուծել էր ևս մեկ մեծ կարևորություն ունեցող խնդիր. ստեղծել հզոր և բարոյահոգեբանական առումով կայուն բանակ: Հարցն այն է, որ արքայի զոհվելուց հետո գործը ոչ միայն խուճապի չի մատնվում, այլև նոր հզոր գրոհ է սկսում, որն ավարտվում է լիակատար հաղթանակով: Մարտադաշտից ճողոպրող հակառակորդի բանակին այնպիսի հարված էր հասցված, որ այն այլևս անկարող էր նոր ասպատակություններով խախտել Հայոց աշխարհի, ինչպես նաև ամբողջ տարածաշրջանի անդորրը: Այս հաղթանակով էլ ավարտվում է պատերազմի *երրորդ փուլը*:

Պատմական տեղեկանք. «Թագավորությունն առնում է նրա (Վաղարշ Բ-ի- հեղ.) խոսքով որդին... Նա իսկույն Հայոց զորքերը միացնելով անցնում է մեծ լեռը¹, իր հոր մահվան վրեժն առնելու. նա սրով և գեղարդով վանում է այդ հզոր ազգերին, բոլոր պիտանի մարդկանցից հարյուրից մեկը պատանդ է վերցնում և իբրև իր տերության նշան մի արծան է կանգնեցնում հունարեն գրով»:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Գիրք Բ, ԳԼ. ԿԵ

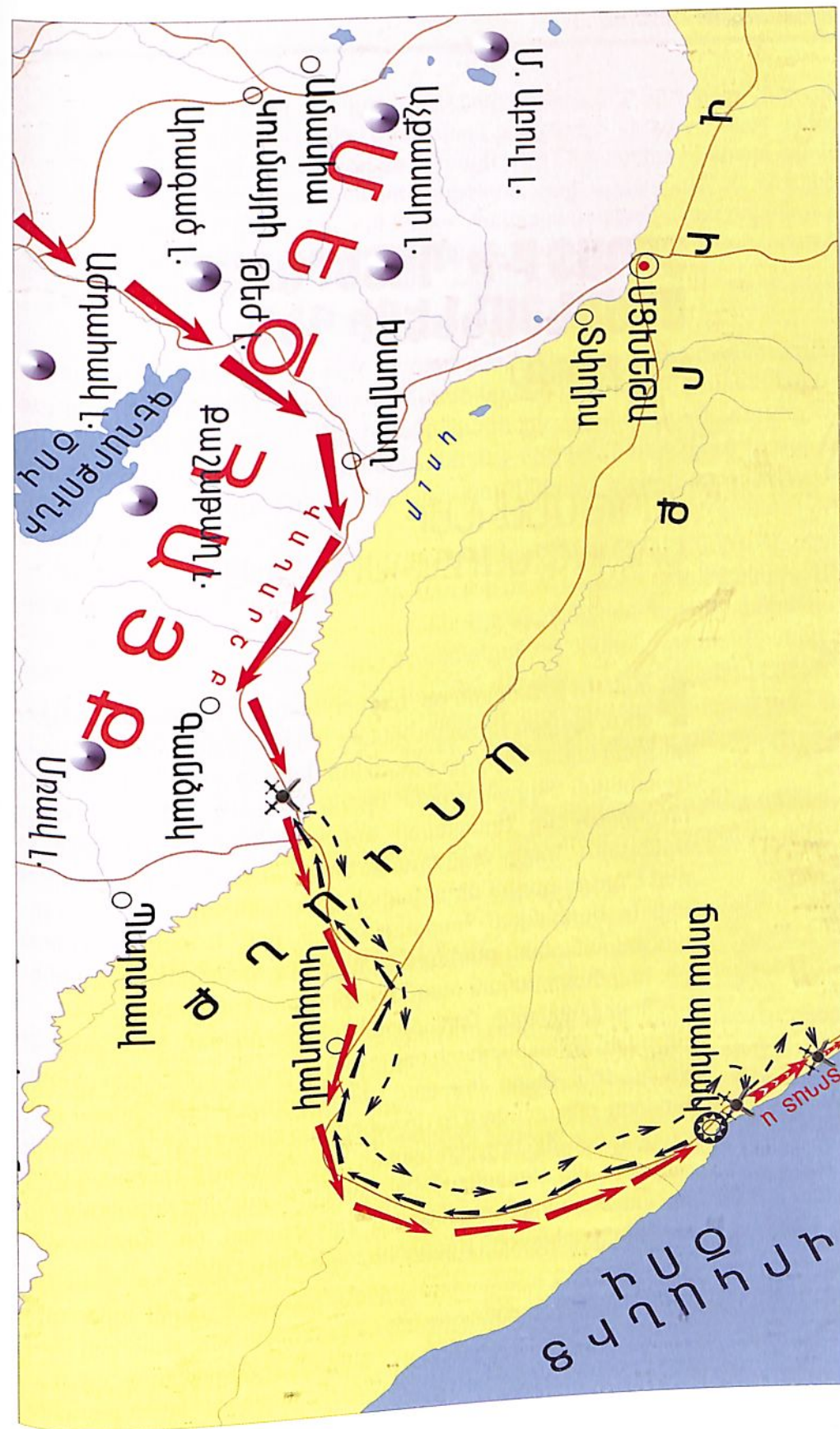
Թեև հայկական կողմը հասել էր իր առջև դրված ռազմական խնդիրների լուծմանը, սակայն Վաղարշից հետո հայոց գահին բազմած նրա որդին՝ Խոսրով Ա-ն (198-215թթ.) նոր՝ էլ ավելի հզոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի Դյուսիսային Կովկաս։ Նախորդ պատերազմաշրջաններում ջախջախված լեռնականները չեն կարողանում դիմակայել այս արշավանքին։

Եզրակացություն

Երկարատև համառ աշխատանքի արդյունքում Հայոց արքան ստեղծել էր հզոր և բարոյափոփոխական առումով կայուն բանակ: Եթե ռազմական առումով հաղթանակն անվիճելի էր, ապա Վաղարշի մահով կիսատ էր մնացել երկարատև խաղաղության համար իրական հիմքեր ստեղծելու ծրագիրը: Խոսքով Ա-ի նոր արշավանքն այդ նպատակին հասնելու համար էր:

Պարտություն կրած լեռնականները հարկադրված պատանդներ են տալիս Յա-
յոց արքային, որով էլ ավելի է ամրապնդվում խաղաղությունն ամբողջ տարա-
ժաշրջանում, իսկ հաղթանակի արդյունքները դառնում են նյութական: Թերևս, այս
վերջին հաղթանակն էր Վաղարշ Բ-ի սկսած հաղթարշավի գլխավոր արդյունքը:

¹ Կովկասը:

ԿԱՆԱՐԸ Բ-Ի ՊԱՅՔԱՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ԼԵՈՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ (197-198թթ.)

ՏՐՂԱՏ Բ-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

(228-232թթ.)

ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼԻ ԴԵՄ

Իրանում 220-ական թթ. կեսերին տեղի է ունենում հեղաշրջում. պարթև Արշակունիները տապալվում են, իսկ իշխանության եկած Պարսքի թագավոր Արտաշիր Ա-ն (226-241թթ.) Սասանյան հարստության հիմքն է դնում: Դրանից հետո իրադրությունը Առաջավոր Ասիայում կտրուկ փոխվում է: Արևելքում Հռոմի ծավալապաշտական քաղաքականության դեմ է դուրս գալիս մի այնպիսի կազմակերպված ուժ, որպիսին էր Սասանյան Պարսկաստանը, որն, ի տարբերություն պաշտպանական քաղաքականություն որդեգրած պարթևների, հարձակողական ռազմավարություն է վարում:

Պարսկաստանի նոր տիրակալները ձգտում են վերացնել Արշակունի դինաստիայի բոլոր այն ճյուղերը, որոնք դեռ թագավորում էին: Հայոց «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ (216-256թթ.) թագավորը, որը գրավում էր Արշակունյաց երկրորդ գահը, դառնում է ավագագույնը Արշակունիների մեջ: Դրանով են բացատրվում Հայաստանի՝ Սասանյանների կողմից հալածվող Արշակունիների ապաստարան դառնալը և այն փաստը, որ Պատմահայր Մովսես Խորենացին Տրդատին անվանում է «Մեծ»:

Տեղեկանք. Մովսես Խորենացին Տրդատ Բ-ին և հորը՝ Խոսրով Ա-ին (198-215թթ.) մեկ թագավոր է համարում՝ «Խոսրով Մեծ» անունով: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ «Խոսրովը» ոչ միայն անուն էր, այլև մեծարման մակդիր-տիտղոս, որը նշանակում էր «բարեհամբավ, հռչակավոր, անվանի»: Հայկական պատմական ավանդության մեջ «Խոսրով» անունը դարձել էր «Հայոց թագավոր» հասկացության հոմանիշ:

Հայաստանում արդեն իսկ ժառանգաբար իշխող հայ Արշակունիներին, ինչպես նաև այստեղ ապաստան գտած նրանց պարթև ազգականներին Սասանյանները համարում էին Իրանի գահի հնարավոր թեկնածուներ, որով նրանց արտաքին քաղաքականության մեջ մեծ նշանակություն էր ստանում Հայաստանի (ավելի ճիշտ՝ հայ Արշակունիներին գահընկեց անելու) հիմնահարցը:

Պարթև տոհմիկների մի մասը, չցանկանալով հպատակվել նոր տիրակալին՝ Պարթև տոհմիկների մի մասը, չցանկանալով հպատակվել նոր տիրակալին՝ ապաստանում է «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ի մոտ՝ հանձին նրա տեսնելով Արշակունիների իրավունքների պաշտպանի: Այդ պատճառով Հայաստանի հանդեպ Սասանյանների վերաբերմունքը թշնամական էր: Պարթև Արշակունիների ճյուղը վերացնելուց հետո նրանք ձգտում էին վերացնել նաև Արշակունիների հայրենի ճյուղի իշխանությունը: Այս իրողությամբ են պայմանավորված Հռոմի կազմակերպչական իշխանությունը և Հայոց արքաների ակտիվ մասնակցությունը հետ Հայաստանի մերձեցումը և Հայոց արքաների ակտիվ մասնակցությունը:

Սասանյանների դեմ ծավալված պայքարին: Կողմերի համար սկզբից ևեթ պարզ էր, որ հակամարտությունը երկարատև է լինելու և երկու կողմից էլ վարվելու է ուժերի գերագույն լարումով:

Պատերազմի նպատակները

Սկզբնական շրջանում Արտաշիրի ուշադրությունը սևեռված էր Մարաստանի վրա, քանի որ Արտավան Ե-ի սպանվելուց հետո նրա որդիներն այստեղ էին քաշվել, իսկ գահաժառանգ Արտավազը մինչև 230թ. իշխում էր Եկտեղ էին քաշվել, իսկ գահաժառանգ Արտավազը մինչև 230թ. իշխում էր Եկտեղում: Արտավազին հովանավորում էր Արշակունիների տան առաջին բաժանումը: Արտավազին հովանավորում էր Արշակունիների տան առաջին գահակալ համարվող «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն, որի օրոք Արտավազը գրավում էր «երկրորդական գահը»:

Վանի թագավորների (Ք.ա. VIII դար) բավական երկարատև գերիշխանությունից հետո, միայն Տիգրան Բ Մեծի և Արտավազ Բ-ի օրոք (Ք.ա. I դ.) էին Իրանացի քաղաքականության հիմնական շրջանները ենթարկվել Հայոց արքաներին, և, ահա, «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն նորից իր հսկողության տակ էր առնում այս տարածքները:

Արտաշիրը, մի շարք արշավանքներից հետո, իր իշխանությանն է ենթարկում Արշակունիներին պատկանող տարածքների զգալի մասը և 228թ. պարսկական բանակը կենտրոնացնում արևմուտքում: Դրանով նա մի կողմից սպառնում էր Միջագետքի հռոմեական տիրույթներին, մյուս կողմից՝ Հայաստանին: Հռոմի քաղաքական վերնախավի համար Իրանում տեղի ունեցածը մեծ անակնկալ էր, և հռոմեացիները չփորձեցին կանխել պարսկական բանակի առաջխաղացումը: Մինչդեռ, դեպքերի զարգացումը վկայում էր, որ Սասանյանները չէին բավարարվելու Իրանական բարձրավանդակում իրենց իշխանությունը տարածելով, և հաջողության հասնելուց հետո ռազմական գործողությունները տեղափոխելու էին Մեծ Հայքի տարածքը: Վտանգն արդեն իսկ իրական էր:

«Խոսքով Մեծ»-Տրդատ Բ-ի հաղթարշավները

Երկիրն ավերածություններից զերծ պահելու համար «Խոսքով Մեծ»-Տրդատ Բ արքան, չսպասելով հակառակորդի Հայաստանի սահմանները մտնելուն, ռազմական գործողությունները վարում է Մարաստանում: Արշակունիների տան առաջին գահակալ լինելը նրան այդ իրավունքը տալիս էր: Մարերի և պարթևների աջակցությամբ հայոց բանակը հաղթում է հակառակորդին: Մի քանի տարի շարունակվող հաղթարշավից հետո *Արտաշիրը մարտադաշում առաջին պարտությունն է կրում ու նահանջում:*

Պատմական տեղեկանք. «Նա (Արտաշիր Ա-ն- հեղ.) մասամբ բռնությամբ, մասամբ էլ ահաբեկմամբ, գրավելով մի շարք շրջաններ, շարժվեց դեպի Հայաստան: Այստեղ նրան դիմադրեցին տեղի բնակիչները և մեղացիներից ոմանք, ինչպես նաև Արտաբանուսի (Արտավան Ե-ի) որդիները¹ և նա, ինչպես ոմանք ասում են, փախավ. իսկ ուրիշներն ասում են, թե ետ քաշվեց, ավելի մեծ զորք պատրաստելու համար»:

Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն, Գիրք 80-րդ, 3, 2-4

230թ. Արտաշիռը նոր արշավանք է սկսում Մարաստանի դեմ: Հայոց արքան Երախնավու Անձևացի նախարարի գլխավորությամբ հայոց արևելյան կողմի զորքերն օգնության է ուղարկում Արտավազդին: Սակայն պարսիկներին հաջողվում է հակամարտության այս փուլն ավարտել նախքան հայոց բանակի տեղ

¹ Հակապարսկական պայքարում Արտավազդն իր եղբայրների հետ ոչ թե ինքնուրույն էր գործում, այլ մասնակցում էր Հայոց բանակի գլխավորությամբ իրականացվող գործողություններին:

հասնելը. Արտավազդը գերվում է և որոշ ժամանակ անց Տիգրանում գլխատվում:

Տեղ հասած հայոց բանակը *նոր հաղթանակ է տանում* պարսիկների նկատմամբ և հետ գրավում ոչ միայն Էկբատանը, այլև ամբողջ Վերին Մարաստան նահանգը, որի կառավարումը Հայոց արքան հանձնում է Երախնավու Անձևացուն:

Պատմական տեղեկանք. «Արտավազը զավակներ չուներ, ուստի թագավորը («Խոսրով Մեծ»-Տրդատ Բ-ն- հեղ.) Երախնավուին է թողնում Արտավազդի բոլոր տունը... նրան է տալիս երկրորդական գահը, որ գրավում էր Արտավազը»:

Մոպսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Բ, գլ. ԿԲ

Պատերազմի հաջորդ փուլը

[illegible]

Ռազմավարությունը

Հռոմեական լեգեոնների դեմ Տիգրան Բ Մեծի կողմից կիրառված ռազմավարությունն ամբողջ Արևելքում համընդհանուր ընդունելություն էր գտել արդեն իսկ Ք.ա. I դարում: Այս ռազմավարական համակարգին է որոշ-
 րում հետևել նաև Արտաշիրը: Օգտվելով հռոմեացիների դանդաղկոտությու-
 նից՝ նա նահանջում և իր ուժերը կենտրոնացնում է Տիգրոսի մատույցնե-
 րում: Պարսիկները կտրում են այս ուղղությամբ գործող հռոմեական զո-
 րասյան ճանապարհը, և վերջինս միայն մեծ զոհերի գնով է կարողանում
 նահանջել:

Հաջողության է հասնում միայն Հայաստանից հարձակումը սկսած զորաս-
յունը, տեղական ուժերի ակտիվ աջակցության շնորհիվ:

Հայկական զորամասերի մասնակցությունն արշավանքին այնքան էական էր, որ Մովսես Խորենացին արդարացիորեն արշավանքի կազմակերպիչ է համարել Խոսրով-Տրդատ Բ-ին:

Պատմական տեղեկանք. «Տրդատն էլ բոլոր իրայիններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքերով արշավեց Պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը տարևոր¹ ասպատակությամբ»:

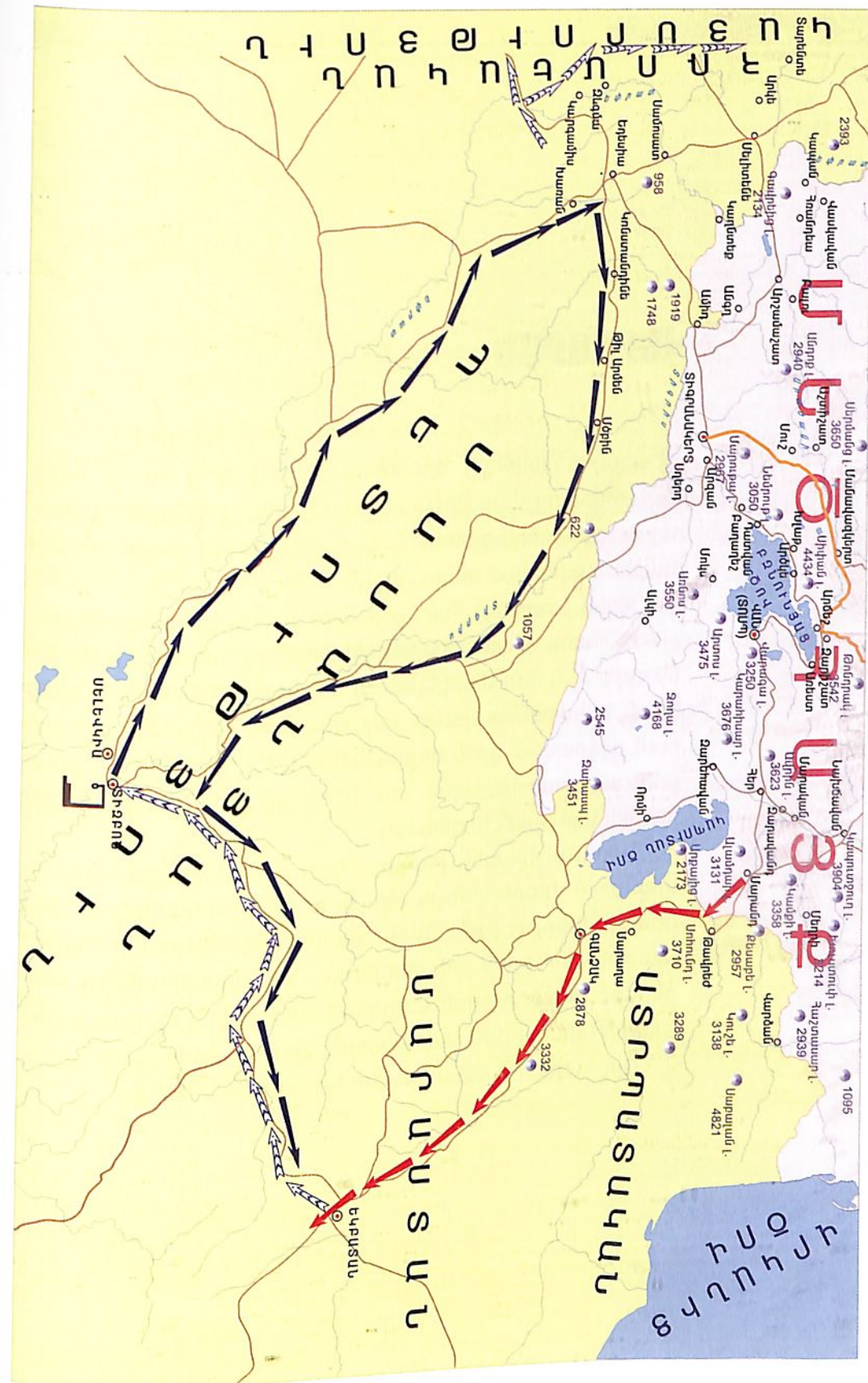
Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Բ, գլ. 21

Եզրակացություն

232թ. պատերազմաշրջանի վերջում (տե՛ս քարտեզը) երկու կողմերն էլ իրենց հաղթող էին համարում: Ու թեև պատերազմի արդյունքներն անորոշ էին՝ տարածաշրջանում քառամյա խաղաղություն է հաստատվում: Փոխադարձաբար հյուժված կողմերն իրենց ուշադրությունը մտադիր էին սևեռել մյուս ճակատներում վարվող ռազմական գործողությունների վրա. Հռոմը՝ հյուսիսում, իսկ Պարսկաստանը՝ արևելքում:

Անվիճելի էր, թերևս, որ մինչ այդ պարսկական բանակներին երկու անգամ պարտության մատնած հայկական բանակի զորամասերը ևս մեկ անգամ ապացուցել էին մարտունակ ու կազմակերպված ուժ կոչվելու իրենց իրավունքը:

¹ Միամյա:

ՈՐԱՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 230-232 թթ.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հազարամյակների պատմություն ունեցող Հայոց ռազմարվեստը վաղ միջնադարից սկսում է անցում կատարել ռազմաքաղաքական և հոգևոր նոր իրողություններով պայմանավորված դարաշրջան:

Դեռևս I դարում Հայաստանում առաքելական քարոզությանը Հայոց Աբգար թագավորի կողմից ընդունված քրիստոնեությունը և Հայ Առաքելական եկեղեցու հիմնադրումը հիմք եղան քրիստոնեությունը Հայաստանում առաջինն աշխարհում պետական կրոն հռչակմանը (301թ.) և դարերի ընթացքում առաջատարության ստանձնմանը քրիստոնեական աշխարհի արևելյան կողմերում:

Հայոց աշխարհի քաղաքական և հոգևոր-մշակութային կյանքում կարևորվելու էր աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակում լայնախոհ քաղաքականությամբ երկրի պաշտպանության ապահովումը: Դրա դրսևորումն էր Հայրենիքի ազատության և հոգևոր արժեքների պաշտպանության համար մղած **Վարդանանց պատերազմը**:

Այդ հարցերը կքննարկվեն հաջորդ հատորում:

Հապավումներ

ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Եր., 1971:

ՀԺՊԲ - Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոնմատիա, հ. I, Եր., 1981:

КУКН - Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинописных надписей. Е., 2001.

АВИИУ - Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, N 2.

RIM-SGP - Frayne D. R., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), Toronto-Buffalo-London, 1993.

Գրականություն

- Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1987:
- Աստվածաշունչ, Թագավորությունների չորրորդ գիրք, Երեմիայի մարգարեություն:
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի (գրքում ներառված են Արրիանոս Փլավիոսի «Ալեքսանդրի արշավանքը» և Քվինտոս Կուրտիուս Ռուֆուսի, «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը» երկերը՝ հայերեն թարգմանությամբ), Եր., 1987:
- Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. 9:
- Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացույ ժամանակակնք երկմասնեայ, մասն Ա, Ժամանակագրություն պատմական, Վենետիկ, 1818:
- Հովսեփոս Փլավիոս (Հրեական հնախոսություն, XIII, Հրեական պատերազմի մասին, I) և Դիոն Կասսիոս (Հռոմեական պատմություն, թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ Ս.Կրկյաշարյանի, Եր., 1976, - տես Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. 9:
- Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթություններ Ստ.Մալխասյանի, Եր., 1940:
- Տակիտուս Կայուս Կորնելիուս, Տարեգրություններ, քաղեց և թարգմ. Պ.Սոտնիկյան, Եր., 1941:
- Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Ե., 1987:
- 1949թ. օգոստոսի 12-ի ժնկի կոմպենցիաները և դրանց լրացուցիչ արձանագրությունները, ԿԽՄԿ, Ե., 1999 ժԿԼ I, հոդ. 37:
- Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972:
- Ալիշան Ղ., Յուշիկեց հայրենեաց Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1869:
- Այվազյան Ա., Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5-րդ դարեր), Եր., 2000:
- Աստուրյան Հ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի եւ Հռոմի, Վենետիկ, 1912
- Ավետիսյան Հ.Մ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ. թ. ա. XVII-IX դդ., Եր., 2002:
- Ալգեր 3. Դասեր Հայոց եւ Հայաստանի հնագույն պատմութեան, «Բազմավեպ», 1912, թ. 7-9:
- Բարսեղյան Լ.Ա., Հայաստան-Ազգիի ռազմաքաղաքական պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1964, 7:
- Գրեկյան Ե. Հ., Վանի թագավորության քաղաքական պատմությունը (տպագրության ընթացքում):
- Դանիելյան Է.Լ., Տիգրան Մեծի քաղաքակրթական գործունեության ռազմավարությունը, ՊԲՀ, 2006, N2:
- Երեմյան Ս., Վաղարշ Բ-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ, ՊԲՀ, 1976, N4:
- Էլչիբեկյան Ժ.Գ., Հայաստանը և Սելևկյանները, Եր., 1979:
- Ժան Պիկտե, Միջագային մարդասիրական իրավունքի զարգացումն ու սկզբունքները, ԿԽՄԿ-ի հրատ., 2000:
- Խանգաղյան Է.Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազ., Եր., 1967:

- Խաչատրյան Ժ., Հայ-իրանական կապերը ըստ Արտաշատի կնքադրոշմների, ՊԲՀ, 2007, N 1:
- Կարագյոզյան Հ.Հ., Աստվածաշունչը և սեպագիր աղբյուրները (նորագույն տվյալներ), «Աստվածաշունչական Հայաստան» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Ե., 2005:
- Հակոբյան Հ.Պ., Տիգրան Մեծ, Եր., 2005:
- Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Եր., 1971, հ. 2, Եր., 1984:
- Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատ I, Եր., 1981:
- Հայազն Տ., Հայկական իշխանական զինանշանները (նկարագրության փորձ), Գիրք առաջին, Եր., 2005:
- Հայրենիք և ծառայություն, Ուսումնական ձեռնարկ ՀՀ զինված ուժերի սպաների և ենթասպաների հասարակական-պետական պատրաստվածության համար, Եր., 2001:
- Հինգ դար Բաբելոնում (ակնարկ Բ), «Հայ զինվոր», N 47, 1995:
- ՀՀ ՁՈւ Մարտական կանոնադրություն, Մաս II, III, Եր., 1997, 1999:
- Հմայակյան Ա.Գ., Իշխույն և Միմուա արքաների ռազմական բարեփոխումների շուրջ, «Ազգ-պետություն-բանակ», Եր., 1988:
- Մանանդյան Հ., Տիգրան յերկրորդը յեվ Հռոմը, Ե., 1940:
- Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, Ա, Բ, Եր., 1977, 1978:
- Մանասերյան Ռ.Լ., Տիգրան II Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի ու Պարթևստանի դեմ մ.թ.ա. 94-64թթ. Եր., 1987:
- Մարտիկյան Ա.Ռ., Մեր առաջին հաղթանակի դասերը, «21-րդ դար», 2004:
- Մարտիկյան Ա., Հինգհազարամյա մարդասիրություն, «21-րդ դար», 2004, #3:
- Մովսիսյան Ա., Մարտականքերով՝ հիքսոսներից առաջ (ակնարկ Ա), «Հայ զինվոր», N 42, 1995:
- Մովսիսյան Ա., Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը. Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե., 1997:
- Մովսիսյան Ա., Միտաննիի արքաները Հայկազուն նահապետների ցանկում, Երիտասարդ արևելագետների համրապետական 20-րդ գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների թեզեր, Ե., 1999:
- Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Եր., 2005:
- Մովսիսյան Ա., Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Ե., 2006:
- Նալբանդյան Գ. Մ., Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը, Ե., 1964:
- Պետրոսյան Լ., Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ, Ա, Հետիոտն և գրաստային փոխադրամիջոցներ, - «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», 6, Եր., 1974:
- Սարգսյան Գ., Ակնարկներ հայ ռազմական արվեստի պատմությունից, Եր., 1969:
- Սարգսյան Ս.Վ., Հայ ռազմական արվեստի պատմությունից, Եր., 1969:
- Սիմոնյան Ռ., Ջինված ընդհարումների իրավունք, Ձեռնարկ ՀՀ ՁՈւ զինված ընդհարումների իրավունքի հրահանգիչների և ռազմաուսումնական հաստատությունների համար, Եր., 2003,

Փիլիպոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Երևան, 1998:

Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003:

Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинописных надписей. Е., 2001 (КУКН).

Военное искусство рабовладельческого и феодального общества, Сборник материалов для военных училищ, вып. 1, М., 1953.

Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, N 2 (АВИИУ).

Есаян С.А., Доспех древней Армении, Е., 1986.

Заблоцка Ю., История Ближнего Востока в древности, М., 1989.

История древнего востока, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, Передняя Азия, Египет, М., 1988.

Канева И. Т., Шумерский героический эпос как исторический источник, "Вестник древней истории", Москва, 1964, N 4.

Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960.

Разин Е.А., История военного искусства, ? I, М., 1955

Тураев Б. А., История Древнего Востока, ч. 1, СПб., 1913.

Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956.

Энциклопедия военного искусства, Снайперы, Минск, 1997.

Эрик Давид, Принципы права вооруженных конфликтов, М., 2000.

Albright W.F., Mitannian maryannu, "chariot-warrior", and the Canaanite and Egyptian Equivalents, "Archiv für Orientforschung", 1930-31, Bd. 7.

Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament, New Jersey, 1969.

Bumey Ch., Lang D.M., The Peoples of the Hills. Ancient Ararat and Caucasus, London, 1971.

Berlin A., Enmerkar and Ensuhkešdanna, Philadelphia, 1979.

Frayne D. R., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), Toronto-Buffalo-London, 1993.

Gadd C.J., "The Dynasty of Agade and the Gutian invasion". The Cambridge Ancient History, vol. I, part 2A, Cambridge, 1980.

Gumey O.R., The Sultantepe Tablets: IV. The Cuthaeen Legend of Naram-Sin, "Anatolian Studies", vol. V, London, 1955.

Hirsch H., Die Inschriften der Könige von Agade, AfO, 1963, Bd. 20.

Kavoukjan M., Armenia, Subartu and Sumer. The Indo-European Homeland and Ancient Mesopotamia, Montreal, 1987

Kramer S.N., The Sumerians, Chicago, 1963.

Mayrhofer M., Die Arier im Vorderen Orient – ein Mythos ?, Wien, 1974.

Mayrhofer M., Die Indo-Arier im Alten Vorderasien, Wiesbaden, 1966.

Reinach Th., Mitridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890.

Saggs H. W. F., The Nimrud Letters, 1952, "Cuneiform Texts from Nimrud", vol. V, London, 2001, ND 2463.

Sagona A.G., The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Part I-III, Oxford, 1984.

Starr I., Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, in "State Archives of Assyria", vol. IV, Helsinki, 1990, N 18.

The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography. Home page in INTERNET. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford. www-etcs1.orient.ox.ac.uk (օգտագործված բնագրերը կրում են 1.8.2.1, 1.8.2.2, 1.8.2.3, 1.8.2.4, 2.1.1, 2.1.5, 2.2.2, 2.2.3, 3.1.0.1 համարները):

Vanden Berge L., de Meyer L., Urartu. Een vergeten cultuur uit het bergland Armeniu, Gent, 1982-1983, N 17, 20.

Ward W., Some Personal Names of the Hyksos Period Rulers on the Epigraphy of Their Scarabs, "Ugarit-Forschungen", 8, Neukirchen-Vluyn, 1975.

Weidner E. F., Die Kämpfe Adadneraris I gegen Hanigalbat, "Archiv für Orientforschung", Bd. V, 1929, Heft 2/3.

Weidner E., Das Reich Sargons von Akkad, AfO, 1952-1953, Bd. 16.

Wilcke C., Das Lugalbandaepos, Wiesbaden, 1969.

ՄԱՍ, ավանգարդ:
ԱՌԱՋԱՊԱՅ ԶՈԿԱՏ, մարտի ժամանակ ինքնուրույն առաջադրանքներ կատարող ուժեղացված ստորաբաժանում: Մարտակարգի տարր է: Հարձակման ժամանակ ապահովում է գլխավոր ուժերի կազմակերպված մարտի մեջ մտնելը (մարտակարգի ծավալվելը): Պաշտպանությունում գործում է ապահովման գոտում: Ա.Զ. կարող է առանձնացվել մակ ռազմերթի ժամանակ՝ մարտի մեջ մտնելու մտադրության դեպքում (հատկապես հանդիպական մարտի դեպքում):

ԱՌԱՋԱՆԱՅԻՆ ԵՐԹԱՅԻՆ ՈՒՂԵԿԱԼ (ՈԱԶՄԵՐԹԻ ԱՌԱՋԱՆԱՅԻՆ ՈՒՂԵԿԱԼ), երթային պահ-պանության օրգան, որն ուղարկվում է գլխավոր ուժերի անխափան տեղաշարժը ապահովելու, պահպանվող զորքերի մոտ հակառակորդի հետախուզության ներթափանցումը, նրանց վրա հանկարծակի հարձակումը կանխելու և բացազատվելու ու մարտի մեջ մտնելու նպատակով պայմաններ ստեղծելու առաջադրանքով:

ԱՄՊԱՏԱԿ, հեծյալ զորամաս, որ պատերազմի ժամանակ և հաղթությունից հետո ուղարկվում էր թշնամու երկիրը՝ գերի և ավար բերելու:

ՍՄՊՐ, պաշտպանական սպառազինություն, որը կռվողները կրում էին թևի վրա՝ հա-
կադակոտի հարվածներից և նետերից պաշտպանվելու համար, վահան:

ԱՎԱԶԱԿ, խաղաղ բնակչության վրա հարձակվելու նպատակով զինված խմբերի (հրոսակախմբերի) անդամ:

ԱՎԱՆԴԱՆՈՒՄՆԵՐ, պատմականորեն ձևավորված և սերնդեսերունդ փոխանցվող կանոնների և վարվելակարգի նորմեր:

Ների և վարվելակարգի նորմեր:
ԱՎԱՐ (ՌԱԶՄԱՎԱՐ), հակառակորդից զավթած, նրա կողմից մարտադաշտում լքված կամ հանձնվելու դեպքում հանձնած, զենք, ռազմական հանդերձանք, տրանսպորտի միջոցներ (ծիեր, մեքենաներ ևն), ռազմական տեխնիկա և այլ նյութական արժեքներ: Ողջ Ա. համարվում է հաղթող կողմի սեփականությունը և օգտագործվում է ինչպես ռազմական, այնպես էլ այլ նպատակներով (որպես պարգև նվիրել մարտում աչքի ընկած հրամանատարներին և մարտիկներին):

ԱՐԳԵԼԱՓԱԿՈՑ, գորքերի առաջխաղացմանը խոչընդոտող կառույց, հարմարանք և ավերածություններ (փլուզումներ): Ստեղծվում են *հակառակորդին* կորուստներ պատճառելու, նրա տեղաշարժը և գործողությունները դժվարեցնելու, *գորաշարժը* կաշկանդելու կամ սեփական *գորքերի* համար առավել նպաստավոր ուղղություններով նրան շարժվել հարկադրելու նպատակով:

հարկադրելու նպատակով:
ԱՐՇԱՎԱՆՔ, հարձակողական ռազմական գործողությունների տեսակ: Ներխուժում հակա-
 ռակորդի կողմից վերահսկվող տարածք՝ առավել նպաստավոր պայմաններում պատերազմ
 վարելու ակնկալիքով, ինչպես նաև ավարառության կամ ասպատակության նպատակով:
 Բնական հարձակումները տարբերվում են իրենց զորքերի և զինամթերքի օգտագործումից զուրկ

ԱՐՏԱԳՐՈՂ, անակնկալ հարձակում *հակառակորդի* վրա՝ դիրքից, անրությունից դուրս
նետվելով:

2

ԲԱԲԱՆ, պաշարողական մարտական գործիք՝ ամրությունների վրա քարեր նետելու
կամ ուղղակի հարվածներ հասցնելու համար:

կամ ուղղակի հարվածներ հասցնելու համար:
FULHUSU, գետնամերձ հրաձգության համար նախատեսված հին նետող մեքենա: Գործարկվել է հյուսված թելերի (ջլերի, պարանների, մագերի ևն) ճկունության շնորհիվ: Նախատեսված էր *ամրոցների* պատերը կործանելու և *պաշտպաններին* խոցելու համար: Կիրառվել են մինչև 500 կգ զանգվածով քարեր, սրածայր գերաններ, ծանր *նետեր* ևն: Նետման հեռավորությունը 200-1000 մ:

ԲԱՆԱԳԱՍՑ, հակառակորդի հետ բանակցություններ վարելու լիազորություններով օժտված հակամարտող որևէ կողմ ներկայացնող անձ: Բ. օգտվում է անձեռնմխելիության իրավունքից, տարբերանշանը՝ սպիտակ դրոշ:

ԲԱՆԱԿ, որևէ պետության զինված ուժերի ամբողջությունը:
ԸՆԴԱՄԱՍՈՒՑ – օգտերի կապան, կենտրոնացված շրջան:

ԲԱՆԱԿԱՏԵՂ, գորքերի կայան, կենտրոնացման շրջան:

ԲԱՐՈՅԱԼՔՈՒՄ, բարոյական քայքայում, բարոյականության, կարգապահության, ոգու անկում: Բ. զարգացման խթանիչներ կարող են հանդիսանալ այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են *պատերազմի* անբարենպաստ ընթացքը, անձնակազմի մեծ կորուստները և հոգնածությունը, անբավարար նյութական ապահովվածությունը, հակառակորդի քարոզչական ներգործությունը:

Մեր գործությունը:

ԲԱՐՈՅԱՅՈՒԳԵՐԱՆԱԿԱՆ ԴՐՈՅՈՒՆ, անհատի, կոլեկտիվի որակական գնահատական, որը կոլեկտիվում բնութագրում է հոգեբանական գործոնների ուղղվածությունը և դիմամիկան, միջանձնային հարաբերությունները: Բնութագրում է բանակի հոգեկան և բարոյական ոգու ներուժը:

ԲՆԱԳԻԾ, պաշտպանական ամրությունների և ելման դիրքերի վրա:
ԲՈՆԱԿ, շեղբակոր սառը զենքի մաս, կազմված է բռնակից, խաչարդից, երախակալից և:

C

[illegible]

ԳԱՂՏՆԻՔ, հրապարակման համար չհախատեսված տեղեկություն:
ԳԱՅԼԱՓՈՍ, երբեմն հատակին սրածայր ցցերով հատած կոնի տեսքով փուս: Հակա-
հետևանքային արգելափակոցի տեսակ:
ԿՈՂՈՐՁԱԿՈՂ կոմպլեքսներ:

հետևակային արգելափակոցի տեսակ:

ԳԵՏԱՆՑՈՒՄ, զորքերի կողմից ջրային արգելքի համաժամարկումը:
ԳԵՏԱՆՑՄԱՆ ՏԵՂԱՄԱՍ, ջրային արգելքը հաղթահարելու տեղամաս:
ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՎԱՌԱՎՈՐԻԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ, գլխավորապես զորքերի (ուժերի)
թվաքանակի, նրանց հանդերձանքի և ապահովման, բարոյական վիճակի, մարտական
գործողություններ վարելու արվեստով մարտուն և օպերացիայի ժամանակ հակառակոր-
դի նկատմամբ ունեցած առավելությունը:

ԳԼԽԱՎՈՐ ՀԱՐՎԱԾ, դիմադրող հակառակորդին ջախջախիչ *հարված* հասցնելու և ծախ-
րացիայուն (մարտում) տրված առաջադրանքը կատարելու նպատակով ընտրված ուղղու-
թյամբ (շրջանում) գործելի (ուժերի) *հարծակողական գործողություններ*:
Քյամբ (շրջանում) գործելի (ուժերի) *հարծակողական գործողություններ* կատարելու համար
հարծակողական գործողություն (մարտում) զխավոր խնդիրներ կատարելու համար
հարծակողական գործողություն (մարտում) զխավոր խնդիրներ կատարելու համար

ԳԼԽԱՎՈՐ ՈւժԵՐ, օպերացիայում (մարտում) գլխավոր խմբի/խմբի գանձարկում:
ԳՐՈՅ, ուժերի գերլարումով վճռական հարձակում հակառակորդի վրա առավելա-
 գույն արագությամբ: Այն հարձակման առավել վճռական պահն է և վարվում է բարձր-
 տեմպով՝ զրոհողների ուժերի լրիվ լարմամբ: Գ-ի հաջողությունը մեծապես ապահով-

վում է համառությամբ, գրոհողների գործողությունների հանդգնությամբ, *հարվածի* անսպասելիությամբ, *գորաշարժի* սրընթացությամբ, կրակի (խոցման) և շարժման անընդհատ զուգակցմամբ: Ըստ գործողությունների ժամանակի Գ. լինում է ցերեկային և գիշերային, իսկ ըստ վարման ուղղությունների՝ ճակատային, թևային, ինչպես նաև թիկունքից: Գ-ն սկսվում է ելման դիրքերից կամ Գ-ի անցնելու բնագծից՝ կախված Գ-ի անցնելու եղանակներից:

ԳՐՈՂԵԼ, *հակառակորդի ամրացված շրջանների, դիրքերի, հզոր պաշտպանական կառույցների (ամրոցների) ուժերի գերազանցող սրընթաց գրավումը:*

ԳՐՈՂԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒՄ, *պաշտպանվող գործերի կողմից իրականացվող մարտական գործողություններ, որոնք վարվում են գրոհող հակառակորդին կանգնեցնելու, նրան առավելագույն կորուստներ հասցնելու և պաշտպանության ճեղքումը թույլ չտալու նպատակով:*

ԳՈՒՄԱԿ, նյութական միջոցները տեղափոխող, պահպանող և մատակարարող ծիաքարշ ստորաբաժանումների հավաքական անվանումը:

ԳՈՒՄԱՐՏԱԿ, *գործի ստորաբաժանում, որը բաղկացած է մի քանի վաշտերից:*

ԳՈՒՆԴ, ինքնուրույն զորամաս, որը սովորաբար մտնում է զորագնդի (դիվիզիայի կամ բրիգադի) կազմի մեջ:

ԳՈՒՐԶ, հին հարվածային *սառը զենք*: Իրենից ներկայացնում էր կարճ փայտյա բռնակի վրա նստեցված քարե կամ մետաղյա (առանձին դեպքերում սուր ծայրերով) գլխիկ:

Դ

ԴԱՇԻՆՔ, համատեղ քաղաքական, տնտեսական, *ռազմական* կամ այլ գործունեություն կատարելու նպատակով ստեղծվող պետությունների ժամանակավոր միություն:

ԴԱՋՄԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔ, կռիվից իրեն պատերազմ վարելու նպատակով ստեղծվող պետությունների ժամանակավոր ռազմաքաղաքական միություն:

ԴԱՇՈՒՅՆ, կարճ (մինչև 0,3 մ երկարությամբ) ուղիղ կամ կեռ, մեկ կամ երկսայր սայրով և բռնակով ծակող-կտրող *սառը զենք*: Կրվում էր պատյանում:

ԴԱՍԱԼԻՔ, *զորամասը* կամ ծառայության վայրը ինքնական լքող կամ էլ ծառայությունից խույս տալու նպատակով զինվորական ծառայությունից խուսափող զինծառայող:

ԴԱՍԱԼՔՈՒԹՅՈՒՆ, զինծառայողի կողմից *զորամասի* կամ ծառայության վայրի ինքնակամ լքում կամ էլ զինվորական ծառայության չներկայանալը՝ ծառայությունից խույս տալու նպատակով:

ԴԱՍԱԿ, *զորական միավոր (ստորաբաժանում) վաշտի* կազմում բաղկացած մի քանի ջոկերից:

ԴԱՎԱՃԱՆ, միտումնավոր *հակառակորդի* կողմը անցած և նրան հանձնված *զինծառայող*: Նման անձինք յուրայինների կողմից բռնվելիս, որպես կանոն, դատապարտվում են, որպես ազգի (Հայրենիքի) Դ.: Հնում Դ-երը պարզապես հրապարակայնորեն մահապատժի էին ենթարկվում:

ԴԱՐԱՆ, թաքնվելու, պահվելու տեղ հակառակորդի վրա հանկարծակի հարձակվելու կամ կրակելու համար:

ԴԵՏՔ, *պաշտպանության* ու հետախուզության համար գործից առաջ ուղարկվող փոքր ջոկատ:

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ, *պատերազմող կողմերի դիվանագիտական միջոցների օգտագործումը* հակամարտությունը վարելիս իրենց համար նպաստավոր միջազգային իրադրություն ստեղծելու նպատակով:

ԴԻՏԱԿԵՏ (ԴԿ), մարտակարգի այն տարրն է, որտեղից կատարում են հակառակորդի և տեղանքի հետախուզում, հակառակորդի և մեր *գործերի* գործողությունների դիտարկում: ԴԿ-ը կարող է լինել. 1) հրամանատարական (ՀԴԿ). 2) օժանդակ (կողային ԴԿ և առաջնային ԴԿ):

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄ, *ստորաբաժանումների* կողմից *հակառակորդի* գործողությունների հետևելու միջոցով իրականացվող *հետախուզություն* վարելու հիմնական միջոցն է:

ԴԻՐՔ, մարտ վարելու համար նախատեսված *ամրաշինական կառույց* կամ այդ նպատակով նախապատրաստված (կարող է լինել նաև չնախապատրաստված, սակայն զորքով զբաղեցված) տեղանքի հատված: Ժամանակակից մարտում Դ. ունենում են ամենափոքր *ստորաբաժանումները* կամ կրակային (խոցման) միջոցները, օրինակ՝ *ջոկի* Դ., *կրակային* Դ. և այլն:

Ե

ԵՈՒԺԱՆԻ, երեք ատամ՝ սուր ծայր ունեցող մարտական գործիք: **ԵՐԹԱՅԻՆ ԿԱՐԳ (ԵՐԹԱԿԱՐԳ)**, *գործերի* դասավորվածությունը ռազմերթ կատարելու համար: Ե. կազմված է պահպանության շարայունից, գլխավոր ուժերից և տեխնիկական ապահովման ու թիկունքի *ստորաբաժանումներից*:

ԵՐԹԱՐՇԱԿ, *գործերի (զորամիավորումների, զորամասերի, ստորաբաժանումների) կազմակերպված տեղաշարժը* ճանապարհներով կամ երթային ուղիներով նշված շրջան, բնագիծ դուրս գալու համար՝ պահպանելով մարտունակությունը:

Զ

ԶԱՎԹԵԼ, զենքի ուժով տիրել, նվաճել: **ԶԵՆՔ**, հարձակողական կամ *պաշտպանողական* ռազմական գործիքների ամբողջություն: Լայն հասկացողությամբ կոչվում են զինված պայքարում հակառակորդին հաղթելու և ոչնչացնելու համար օգտագործվող բոլոր հարմարանքներն ու միջոցները:

ԶԱՆԿԱՄԱՆ Զ., թիակավոր և առագաստային նավատորմերում ճանկումով *հակառակորդի* նավը գրավելու ժամանակ օգտագործվող *սառը կամ հրաձգային զենք*:

ՆԵՏՈՂ Զ., հին և միջին դարերում *հակառակորդի* կենդանի ուժը ոչնչացնելու և *պաշտպանական* կառույցներն ավերելու նպատակով կիրառվող *ռազմական մեքենաներ*: Նետող մեքենաների կառուցվածքը հիմնված է ոլորված և ձգված թելերի (ջլեր, մագեր ևն) էներգիայի օգտագործման վրա: Նետող մեքենաները հայտնի էին դեռ Հին Արևելքում (Ասորեստանում, Հնդկաստանում ևն), Հին Հունաստանում և, հատկապես, Հին Հռոմում, որտեղ այդ մեքենաները բաժանվում էին բալիստների և կատապուլտների: Վ դարում Բյուզանդիայում սկսեցին կիրառել նետող մեքենաների նոր տեսակ ֆրանդիբուլը:

ՍԱՌԸ Զ., ձեռնամարտի *զենք*: Պայմանականորեն դասակարգվում է. ըստ կառուցվածքի՝ *Նեղբավոր (դաշույն, թուր, սուր, սուսեր, դանակ, սվին ևն)*, կոթավոր (*սակր, գեղարդ, միզակ, տեգ ևն*) և հարվածային (*գուրգ, տապար ևն*): Ըստ խոցման՝ ծակող, հատող, ծակող-հատող, ծակող-կտրող, հարվածող-հատող և հարվածող-փշրող: Ս.Զ. հայտնի է հնուց և մինչև այժմ էլ նրա որոշ նմուշներ օգտագործվում են *գործերում (դաշույն, դանակ, սվին, սուսեր)*:

ԶԻՆԱԽԱՂԵՐ, պատանիների, երիտասարդների, մկնդախաղեր, ճիպոտներով թրակ-Պատանեկան Զ. (բերդախաղեր, լախտախաղեր, մկնդախաղեր, ճիպոտներով թրակ-ճիպ, դաշույնակով ևն) ունեցել են ռազմա-սպորտային բնույթ: Խաղակիցներին իրավունք էր վերապահված *հարվածել* հակառակորդին, բայց, դարերով նշակված կանոնների համաձայն, խեղումներ չառաջացնել:

Երիտասարդական Զ-ի (սուսերախաղեր, միզակախաղեր, պարանախաղեր, ավելի ուշ՝ հրազենով նշանառություն ևն) մեծ մասը կատարվում էր ծիավարությամբ: Օգտագործվում էին նաև իսկական զենք ու զրահ (*սուր, մետ ու աղեղ, հրազեն, սաղավարտ, վահան, դիմակալ, լանջապանակ ևն*): Զ-ին, որպես ռազմական վարժությունների, պետական կարևոր նշանակություն էր տրվում: Թագավորները և իշխանները խրախուսելու համար պարգևատրում էին երիտասարդներին:

ԶԻՆԱՄԹԵՐՔ, սպառազինության բաղկացուցիչ մասը, որը նախատեսված է նշանակե-
տը անմիջապես խոցելու կամ *զորքերի* գործողություններն ապահովելու համար:

ԶԻՆՎԱԾ ԱՊՍԱՄԲՈՒԾՅՈՒՆ, գործող իշխանությունների դեմ քաղաքական իշխանությունը զավթելու նպատակով զենքը ձեռքին որոշակի սոցիալական խմբերի բացահայտ գործողություններ:

ԶԻՆՎՈՐ, զինված ուժերի շարքային անձնակազմի կրտսեր զինվորական կոչում: Յին
Յայաստանում կոչել են զենուվոր, զինավոր, զինակիր:

ՋԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, օրենքներով, զինվորական կանոնադրություններով և հրամանատարների հրամաններով սահմանված կարգ ու կանոնի ճշգրիտ պահպանումն է բոլոր զինծառայողների կողմից:

ՁԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏԻՎ, զինվորի ներքին բարոյական հատկությունը, որը բնութագրում է նրա վարքը, վերաբերմունքը կոլեկտիվի, զինվորական պարտքը կատարելու հանդեպ: Զ.Պ. բարձրագույն ցուցանիշը Հայրենիքը զինված պաշտպանելու ժամանակ մարտի դաշտում ցուցաբերած քաջությունն է:

ՋՈՐԱԲԱՆԱԿ, մի քանի գործերի միավորում, որը գտնվում է մեկ գլխավոր հրամանատարի հրամանատարության տակ և գործում է ռազմաճակատի մի հատվածում:

ԶՈՐԱԹԵՎ, 1) կռվող *գորքի* աջ, ձախ *թևը*, *մարտակարգի* կենտրոնը կան առանձնաջ
ված *պահեստազորը*: 2) *Ջորքերի* մարտական դասավորվածության գորասյան կան շարքի
աջակողմյան կան ձախակողմյան մասը:

ԶՈՐԱՅՐԱՍՏԱՍԱՐ, զինված ուժերում բարձր հրամանատարական կամ շտաբային պաշտոն զբաղեցնող զինվորական պետ:

ԶՈՐԱՄԱՍ, հաստատագրված հաստիքներով պահվող զինված ուժերի ինքնուրույն մարտական և վարչատնտեսական միավոր: Ներառում է բոլոր գնդերը, գնդերի կազմի մեջ չմտնող առանձին զումարտականքները, զումարտականքների և գնդերի կազմի մեջ չմտնող առանձին վաշտները: Զորամասերի կազմի մեջ չմտնող ուժերի ու միջոցների մասին տեղեկությունները հաշվառվում են զորամասի կազմի մեջ չմտնող ուժերի մասին:

ԶՈՐԱՇԱՐԺ, մարտի կարևորագույն բաղադրիչներից է: Զ-ի էությունը ուժերի ու միջոցների անհրաժեշտ խմբավորում ստեղծելու նպատակներով մարտի ընթացքում զորքերի կազմակերպված, ծածուկ և արագ տեղաշարժն է, ինչպես նաև հարվածներն ու կրակն տեղափոխելը կամ վերանշանառելը (կենտրոնացնելը, բաշխելը) հակառակորդին առավել արդյունավետությամբ խոցելու համար: Պաշտպանությունում Զ-ը կիրառվում է հակառակորդի հարվածի (կրակի) տակից դուրս գալու և հակագրոհի անցնելու բնագիծ դուրս գալու համար: Ուժերով և միջոցներով Զ. տեսակներից են թևանցումը, շրջանցումը, նահանջը:

մը, նահանջը: **ՋՈՐՎԱՎԱՐ**, պատերազմի ժամանակ պետության զինված ուժերը կամ խոշոր զինվորական կազմավորումներ ղեկավարող և ռազմական գործողությունների ընթացքում մեծ հաջողությունների հասած ռազմական գործիչ կամ զորահրամանատար: Զ. են համարվում այն անձինք, ովքեր աչքի են ընկնում ռազմական տաղանդով, ստեղծագործական մտածելակերպով, ռազմական գործողությունների զարգացումը կանխատեսելու ունակությամբ, ամուր կամքով և վճռականությամբ, մարտական փորձով, հեղինակությամբ, կազմակերպչական բարձր հատկանիշներով: 1) երկամյա սովորույթային կողմից գործերի պաշտոնական

ԶՈՐԱՏԵՍ (ԱՏՈՒԳԱՏԵՍ), 1) հրամանատարության կողմից *գորքերի* պաշտոնական ստուգում շքերթի, զորահանդեսի ժամանակ: 2) Ավագ *հրամանատարների* կողմից *գորքերը* ստուգելու ձև, նրանց համալրվածությունը, շարային պատրաստականությունը և մարտական ներդաշնակվածությունը, *սպառազինության*, համազգեստի և հանդերձանքի առկայությունը և վիճակը ևն ստուգելու նպատակով:

ՋՈՐԱՏԵՍԱԿ, զինված ուժերի բաղկացուցիչ մասը, որը
բուն մարտական գործողություններ վարելու համար:

ԶՈՐՔԵՐ, ըստ պատկանելության կամ նշանակության գործառնների, միավորումներով մշտական կամ ժամանակավոր ռազմական կազմավորումների ընդհանրական անվանումը:

ԶՈՐՔԵՐԻ ԴԱՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ, տրված խնդիրները կատարելու համար *գորքերի* ծավալումը (տեղաբաշխումը):

ԶՈՐՔԵՐԻ (Ուժերի) ԴՈՒՐՍ ՓԱԼԸ (ՀԱՆՈՒՄԸ) ՀԱՐՎԱԾԻ ՏԱԿԻՑ, մարտունակությունը պահպանելու նպատակով զորքերի կողմից դիրքերի, շրջանների, տեղաբաշխման վայրերի արագ և ծածուկ փոխումը:

ՋՈՐՔԵՐԻ (ՈՒԺԵՐԻ) ԴԵԿԱԿԱՐՈՒՄ, հրամանատարության, հրամանատարների և շտաբների գործունեությունը *գործերը* մշտական մարտական պատրաստվածության մեջ պահելու, *օպերացիաները* (մարտական գործողությունները) պատրաստելու և տրված խնդիրները կատարելիս *գործերը* կառավարելու համար:

ՋՈՐՔԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ (ԽԱՂԱՂ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ), խաղաղ ժամանակ զորամասերի տեղավորումը դրանց համար հատկացված վայրերում:

[illegible]

②

ԹԻՐԱՒ, իրական նշանակետերի հայտնաբերումը և խոցումը ուսուցանելու, հետախուզության և խոցման արդյունավետությունը գնահատելու, ինչպես նաև խոցման արդյունքները համեմատելու համար նախատեսված նմանակող նշանակետ:

ԹՐԱԿՏՈՒՅՆ, թրի նման, բայց ուղիղ ու լայն երկսայր շեղով սառը զենք (տես ակնանկ):

[illegible]

ԹԵՎ (ՋՈՐԱԹԵՎ), շաբթի աջ (ծախ) կողմը: **Հորիզոնական**,
սովորաբար համարվում է մարտակարգի առավել խոցելի տեղը:
ԹԵՎԱՅԻՆ ՀԱՐԿԱԾ, հարված հակառակորդի մարտակարգի թևին, հետագայում նրա
թեկվածքները դուրս գալու նպատակով:

ԹԵՎԱՅԻՆ ՀԱՐՎԱԾ, հարված հավառած, հարվածները զուրս գալու նպատակով:
Գլխավոր խմբավորման քիկունք դուրս գալու նպատակով:
ԹԵՎԱՆՅՈՂ ՋՈՎԱՍ, հակառակորդին քիկունքից հարվածներ հասցնելու, նրա տեղա-
բաշխման խորքում կարևոր օբյեկտներ զավթելու և պահելու նպատակով, նրան թևանցե-
լու և կապմանը:

ԹԵՎԱՆՑՈՒՄ, հարվածի համար հակառակորդի թև դուրս գալու նպատակով ստորաբաժանումների կողմից կատարվող զորաշարժն է:

Ի

ԻՆԺԵՆԵՐԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՎՈՒՄ, նպատակն է ստորաբաժանումների համար ստեղծել ժամանակին և քողարկված ձևով դրանց առաջխաղացման, ծավալման և զորաշարժի, անձնակազմի, սպառազինության ու տեխնիկայի պաշտպանությունը բարձրացնելու բոլոր խոցանիջոցներից, ինչպես նաև հակառակորդին կորուստներ պատճառելու և նրա գործողությունները դժվարացնելու պայմաններ: Ինժեներական ապահովումը ներառում է ինժեներական հետախուզությունը, ամրաշինական կառույցները, քողարկման ինժեներական միջոցառումները, ինժեներական արգելափակոցների տեղադրումը, արգելափակոցներում և փլվածքներում անցումներ բացելը, արգելքների վրայով անցուղիներ սարքավորելը, անցատեղերի տեղադրումն ու պահպանումը, ջրի հայթայթումն ու մաքրումը և ջրապահովման կետերի սարքավորումը:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶՈՎԱՏ(ՆԵՐ), օտարերկրյա պետության և գաղութատիրության դեմ ճնշված և կախյալ ժողովուրդների կողմից ազգային, կրոնական կամ լեզվային հատկանիշներով կազմավորված զինված խմբավորումներ՝ ինքնորոշման, պետական ինքնիշխանության, ազատ և ինքնուրույն տնտեսական և մշակութային զարգացման համար:

ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ, մարտական գործողությունների պատրաստման և անցկացման վրա ազդող գործոնների և պայմանների ուսումնասիրում և վերլուծում:

Լ

ԼԵԳԵՈՆ, 1) Հին Հռոմի բանակի հիմնական կազմակերպչական և մարտավարական միավորը: Մինչև Ք.ա. VI դ. ամբողջ հռոմեական բանակի անվանումը: Ք.ա. IV դ. երկրորդ կեսից Լ. կազմված էր 10 մանիպուլներից և 10 թուրմերից, Ք.ա. III դ. առաջին կեսից՝ 30 մանիպուլներից և 10 թուրմերից: Այդ ողջ ընթացքում Լ-ի կազմը անփոփոխ էր՝ 4500 մարդ (այդ թվում 300 հեծյալ): Ք.ա. II դ. վերջից Լ. կազմված էր 10 կոհորտաներից: Նրա կազմում մտնում էին նաև պարսպակործան և նետող մեքենաները և գունակը: I դ. Լ-ի կազմը հասավ 6-7 հազարի (այդ թվում 800 հեծյալ):

ԼՈՔ, Հին հունական (նաև՝ մակեդոնական) բանակում նվազագույն կազմակերպչական միավորի անվանումը: Թվականը 12-16 մարդ: Փաղանգը շարելիս Լ. կազմում էր մեկ շարասյուն:

ԼՐՏԵՍ, օտար պետության կամ կազմակերպության (նրանց գործակիցներին) հանձնելու նպատակով պետական կամ ռազմական գաղտնիք հանդիսացող, ինչպես նաև երկրի անվտանգությանը ի վնաս օգտագործվող այլ տվյալներ հափշտակող, գողություն կամ հայթայթում կատարող անձ:

ԼՐՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, պետական կամ ռազմական գաղտնիք հանդիսացող, ինչպես նաև երկրի անվտանգությանը ի վնաս օգտագործվող այլ տվյալների հափշտակում, գողություն կամ հայթայթում օտար պետության կամ կազմակերպության (նրանց գործակիցներին) հանձնելու նպատակով:

Խ

ԽԱՂԱՂ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, պատերազմող կողմերի զինված ուժերին չպատկանող և մարտական գործողություններին անմիջական մասնակցություն չունեցող անձինք:

ԽԱՆՂԱԿ, պարիսպների շուրջը փորված խրամ՝ պաշտպանության համար:

ԽԱՉԱՐԴ, շեղբավոր սառը զենքի երախակալի (բռնակի) մաս, որը նախատեսված է ձեռքի մատերը հարվածից պաշտպանելու համար:

ԽԹԱՆՆԵՐ, հեծյալի կոշիկի կրունկներին ամրացվող մետաղական հարմարանք ձին ղեկավարելու համար:

ԽԻՏ (ԽՏԱՑՎԱԾ) ՇԱՐՔ (ԽԻՏ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳ), շարք, որտեղ զինծառայողները տողաններում տեղավորված են ճակատով, կողք կողքի՝ մեկը մյուսի արմունկից ձեռքի թաթի լայնության վրա:

ԽՈՂԽՈՂԵԼ, սառը զենքով խոցելով՝ խոցոտելով սպանել, մահացու խոցել, խոցոտել: **ԽՈՅ**, 1) հին պաշարողական զենք, որը կիրառվում էր ամրոցների դարպասները ջարդելու և պատերում և աշտարակներում անցքեր բացելու համար:

ԽՈՑԵԼ, զենքով կամ ծակող գործիքով վերք հասցնել:

ԽՈՑՈՒՄ, զինված պայքարի տարբեր ուժերով և միջոցներով ազդեցություն հակառակորդի վրա, որի արդյունքում նա ամբողջությամբ կամ մասնակի կորցնում է մարտունակությունը:

ԽՈՒՃԱՊ, առանձին մարդու, մարդկանց խմբի կամ զանգվածների հոգեբանական վիճակ, որը առաջանում է իրական կամ թվացյալ վտանգի դեպքում և բնութագրվում է հույզեմով, որը առաջանում է իրավիճակը սթափ և ճիշտ գնահատելու ունակության կորստով: Դի ուժեղ խառնաշփոթով, իրավիճակը սթափ և ճիշտ գնահատելու ունակության կորստով:

Ծ

ԾԱՆԾԱՂՈՒՏ, գետի սակավաջուր հատված, որտեղից կարելի է գետը հաղթահարել հատկով:

ԾԱՎԱԼՄԱՆ ԲՆԱԳԻԾ, տեղանքի պայմանական բնագիծ, որտեղից ստորաբաժանումները, զորամասերը և զորամիավորումները երթային կամ նախամարտական կարգից վերադասավորվում են մարտակարգի:

ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ ՄԱՐՏԱԿԱՐԳԻ, ստորաբաժանումների, զորամասերի և զորամիավորումների երթային կամ նախամարտական կարգից վերադասավորումը մարտակարգի:

Կ

ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ (ՄԱՐՏԻԿ), սեփական ցանկությամբ զինվորական ծառայության անցած անձ:

ԿԱՅԱՋՈՐ, քաղաքում, բերդում կամ պաշտպանական շրջանում մշտական կամ ժամանակավորապես տեղավորված զորք:

ԿԱՆԽՈՂ ՀԱՐՎԱԾ, պատերազմի ժամանակ հակառակորդին նախօրոք հասցված հարված, նախքան նրա ակտիվ գործողությունների սկսելը: Հասցվում է հակառակորդի հանված, նախքան նրա ակտիվ գործողություններ պատճառելու և նախաձեռնությունը նրա ձեռքից խլելու նպատակով:

ԿԱՊԱՐԾ, նետերը և նետվող կարճ նիզակները կրելու պատյան:

ԿԱՏԱՊՈՒԼՏ, 1) հյուսված թելերի (ջլերի, պարանների, մագերի ևն) ճկունության շնորհիվ գործարկվող պաշարողական ռազմական գործիք՝ ամրությունների վրա մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա զագաթնաձև հետագծով մինչև 500 կգ զանգվածով քարեր կամ գնդեր նետելու համար: Կիրառվել են մինչև XV դ.:

Հ

ՀԱԶԱՐԱԴԵՏ, հազար զինվորից բաղկացած զորական միավորի պետ՝ հրամանատար: **ՀԱԿԱԳՐՈՂ**, պաշտպանվող կողմի հանդիպական գրոհը հակառակորդի հարձակումը հետ մղելու կամ հակահարձակման անցնելու համար, գրոհի դեմ ձեռնարկվող գրոհ: Հ-ն

անցկացվում է բարենպաստ պայմաններում՝ պաշտպանության մեջ սեպված հակառակորդին հանձնարելու կամ պաշտպանության համար բնագծեր նվաճելու նպատակով:

ՀԱԿԱՅԱՐՁԱԿՈՒՄ, հակառակորդի հարձակողական գործողություններին պատասխան հարձակում:

Կառավորողին մոլորության մեջ գցելն է դրանց կազմի, դրության և մարտի մտահղացման վերաբերյալ:

ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ, ռազմարվեստի բաղկացուցիչ մասերից է, որը ուսումնասիրում է *գործերի* դիրքը, զորաշարժն ու գործողությունները տարբեր մարտատեսակներում: Այլ կերպ ասած, մարտավարությունն ուսումնասիրում է մարտի բնույթն ու դրան զինված ուժերի մասնակցությունը: Ընդգրկում է բոլոր տեսակի մարտական գործողությունների (*հարձակում, պաշտպանություն, հանդիպական մարտ, մարտավարական վերախմբավորում* և այլն) ուսումնասիրումը, մշակումը, նախապատրաստումը և վարումը: Մարտավարությունը բաժանվում է ընդհանուր մարտավարության և զորատեսակների ու հատուկ *գործերի* մարտավարության:

ՄԱՐՏԻԿ (ԿՈՐՔԱՏԱՆՆՆՆԱԿ), պատերազմող կողմերի զինված ուժերի կազմի մեջ մտնող և մարտական գործողություններում անմիջականորեն մասնակցություն ունեցող, այսինքն՝ կռվող անձ: Մ. են նաև *աշխարհագորի* և կամավորական ջոկատների անդամները: Մ. պարտավոր է պահպանել պատերազմի օրենքները և ավանդույթները: Մ. են համարվում նաև ռազմաբժշկական, ռազմափրավաբանական, թիկունքի անձնակազմը, զինվորական հոգևորականները և ռազմական լրագրողները:

ՄՏԱՀԱՅՈՒՄ (ՄԱՐՏԻ), գորքերի (ուժերի) խմբավորման կողմից տրված մարտական առաջադրանքի կատարման գլխավոր մտահղացումը: Մարտի որոշման հիմքը: Մ.Մ. որոշվում են. հիմնական ջանքերի կենտրոնացման շրջանները (գլխավոր և այլ հարվածների ուղղությունները), հակառակորդին ջախջախելու ձևերը (որ խմբավորումները, որտեղ, ինչ հաջորդականությամբ և ինչպես ջախջախել, հակառակորդին խոցելու և խափելու (մոլորեցնելու) կարգը), գորքերի (ուժերի) խմբավորումը և նրանց մարտակարգը:

ՄԱՐՏԻ ՄՏՅԿԵԼՈՒ ԲՆԱԳԻԾ, տեղանքի պայմանական գիծ (տեղանքի գոտի), որից երկրորդ էշելոնը կամ համազորային ռեգերվը սկսում են մարտական գործողությունները:

ՄԱՐՏԻՑ ԴՈՐՍ ԳԱԼԸ, գորքերի մարտական գործողություններ, նրանց հետքաշումը կամ այլ ուղղությամբ գործաշարժը ապահովող հենավորության վրա հակառակորդից պոկվելու նպատակով: Մ.Դ.Գ. իրականացվում է ծածուկ և համկարծակի, սովորաբար գիշերը կամ սահմանափակ տեսանելիության այլ պայմաններում:

ՄԵՆԱՄԱՐՏ, զենքի կիրառմամբ կամ առանց զենքի հակառակորդ երկու մարտիկների կռիվը՝ սահմանված կանոնների պահպանմամբ:

ՄԻՋՆԱԲԵՐՈՂ, ինքնուրույն պաշտպանությանը հարմարեցված և խիստ ամրացված կառույց քաղաքի կամ ամրոցի մեջ:

ՄԱՌՈՆԴ, Ձենքի հնագույն տեսակ է մեծ գեղարդ (նիզակ կամ տեգ): Սկզբում պատրաստել են քարե, ապա՝ պղնձե, բրոնզե և երկաթե շեղբերով, որոնք ամրացվել են փայտե կոթերին: Շատ տարածվել է միջին դարերում: Մ. կրող զինավորները կոչվել են մալունդավորներ:

ՄՇՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ, մշտապես պահվող բանակ (խաղաղության և պատերազմի ժամանակ), ի տարբերություն *աշխարհագորի* և միլիցիոն բանակի, որոնք կազմավորվում են միայն պատերազմի ժամանակ:

ՄՈՔԻԼԻԶՄՈՒՄ, ռազմական ուժերը խաղաղ իրադրությունից պատերազմականի րե-
րելը, պատերազմի համար գորահավաքի կատարումն է:

٦

ՆԱԽԱՄԱՐՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳ, ստորաբաժանումների, զորամասերի, զորամիավորումների դասավորվածությունն է մարտակարգի ծավալվելու համար: Ն-ը պետք է ապահովի հարձակվող ստորաբաժանումների, զորամասերի, զորամիավորումների միաժամանակյա դուրս գալը *գրոհի անցման բնագիծ* է մարտակարգի ծավալումը հարձակման ողջ ճակատում:

ՆԱԶԱՆՁ, հակառակորդի գերակշռող ուժերի հարվածների տակից սեփական ստորաբաժանումները հետ քաշելու, ժամանակ շահելու և ավելի նպաստավոր դիրք (բնագիծ, շրջան) զբաղեցնելու նպատակով կատարվող զորաշարժն է:

ՆԵՏ ՈՒ ԱՂԵՂ, հնագույն հեռահար զենք: Գործածվել է որսորդության և ռազմական նպատակներով: Օգտագործել են աշխարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդները (բացի Ավստրալիայի և Միկրոնեզիայի բնիկներից) միջին քարի դարից մինչև XVII դ., որոշ ժողովուրդներ մինչ այժմ: Հասարակ *աղեղը* բաղկացած է փայտյա (երբեմն՝ մետաղյա) ճկված ձողից և ծայրերը պիրկ կապող լարից (բուսական թել, աղիք), նետը՝ եղեգնյա կամ բարակ փայտյա ձողից (մի ծայրին սլաք, մյուսին փետուր ագուցված): Կատարելագործված *աղեղի* փայտե հիմքը արտաքինից պատվել է ջլերով, ներսից՝ եղջյուրից պատրաստված թիթեղներով: Բռնակի մեծին մասը և ծայրերը երբեմն ամրագվել են ոսկրե վրադիրներով:

Աղեղնափայտի և լարի միջև եղած տարածությունը կոչվում է լիծ: Որքան լայնալիծ է աղեղը, այնքան այն առածգական է և հեռանետ: Նետերն ունեցել են ոսկրե, քարե հետագայում՝ մետաղյա սլաքներ: Պահվել են պատյանում, որը կոչվում է կապարծ, աղեղնարան, աղեղնաբուն: Միջին դարերում Նուռ երկար ժամանակ գործածվել է հրազենին զուգահեռ:

Հայկական լեռնաշխարհում ՆՈԱ-ի մեն ու փոքր տեսակներ օգտագործվել են հմա-
գույն ժամանակներից: ՆՈԱ է պատկերված Հայաստանի տարածքում գտնված մի շարք
հնագույն առարկաների վրա (խեցեղեն, բրոնզե գոտիներ ևն): Հայաստանի տարբեր հնա-
վայրերում հայտնաբերվել են մեն քանակությամբ երկաթե նետասլաքներ, որոնք բաժան-
վում են վեց խմբի (ճանկավոր, եռանիստ ակոսավոր, տերևածև տափակ, կոնածև քառա-
կողմիստ, սրածայր երկարավուն և անկանոն սրածայր): Դրանք ունեն տարբեր չափեր ու գոր-
ծածվել են որոշակի նպատակներով (մարմնի վրա խոր վերք բացելու, զրահներ ծակելու
ևն): Գործածվել են նաև թունավոր նետասլաքներ: Հին և միջնադարյան բանակներում գոր-
ծել են նետածիգների զորամասեր: Ք.ա. V դ. հույն հեղինակ Քսենոփոնը գովեստով է խո-
սում Հայաստանում տարածված լայնալիճ (3 կանգուն) *աղեղի* և երկար (2 կանգուն) նետե-
րի մասին, որոնց դեմ անգոր են եղել հույն զինվորների զրահները: Միջին դարերում նույն-
պես հայերը հռչակված են եղել որպես քաջ աղեղնավորներ և հմուտ նետածիգներ:

ՆԵՏԱՁԻԳ, նետեր արծակող թեթևագեն զինվոր:
ՏԵԳ (ՆԵՏԱՆԻՉԱԿ), նետելու նիզակ, նիզակի նման, բայց նիզակից կարճ նետողա-
կան զենք:

ԿԱՆ ՂԵՆՔ:
ՆԵՏՈՂ ԶԵՆՔԵՐ (ՄԵՔԵՆԱՆԵՐ), հին և միջին դարերում հակառակորդի կենդանի ուժը
 ոչնչացնելու և պաշտպանական կառույցներն ավերելու նպատակով կիրառվող ռազմա-
 կան մեքենաներ: Նետող մեքենաների կառուցվածքը հիմնված է ոլորված և ձգված թելքե-
 րի (ջլեր, մագեր են) էներգիայի օգտագործման վրա: Նետող մեքենաները հայտնի էին դեռ
 Հին Արևելքում (Ասորեստանում, Չոկաստանում և), Հին Հունում և, հատկապես, Հին Հռո-
 մում: Այդ մեքենաները բաժանվում էին բալիստների և կատապուլտների: IV դարում սկսե-
 ցանք տեսնել զենքի փոխարինումը փայտե ծանցով:

ՆԵՐԽՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՄԵՐ ԿԱՌԱՐԱՐՈՒՄԸ

վում է ագրեսիայի ակտ և, որպես կանոն, իրականացվում է համազարկով:
ՆԻՋԱԿ, մոտիկից և հեռվից (նետմամբ) խոցող հնագույն զենք: Գործածվել է որսի ժամանակ և մարտերում: Սկզբում Ն. սրածայր փայտե ձող է եղել: Հետագայում 1,5 մ-ից մինչև 5 մ երկարության ձողի ծայրին ամրացրել են սուր շեղբեր (քարե կամ ոսկրե, հետագայում՝ մետաղալ):

Յուժ՝ մետաղյա):

Հայկական լեռնաշխարհում տերևածև և դաշունածև շեղբերով բազմաթիվ մեծ ու փոքր նիզակներ են գտնվել բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների հնավայրերից: Հայաստանում եղել է ծանրագեն (զրահակիր) հեծելազորի զխավոր զենքը: Հնում նիզակը իշխանության նիշերից էր և համարվել: Պատերազմում պարտված հակառակորդին ու զերիներին նիզակներից պատրաստված յուրահատուկ «լծի» տակով անցկացնելու հիմ սովորույթը համարվել է անարգանքի ու ստորացման նշան: Հայ պատմիչները վկայում են պարտված երկրում, որպես քաջության նշան, արքայի կամ զորավարի նիզակը կանգնեցնելու հիմ հայկական սովորույթի մասին:

Ուում Դ.Ս-ը հիմնականում նախատեսված էր նետող և սառը զենքից պաշտպանելու համար: Դ.Ս-ին պատկանում էին. վահանները, սաղավարտները (զվխանոցները), մարմինը պաշտպանող ասպազենը (օղագրահը, թերթագրահը, զրահը ևն), հագուստի որոշ տարրեր (բազկակալ, երեսակալ, ձեռնոցներ, կրծքակալ, սոնապան, ոտնագրահներ ևն): Ձիուն պաշտպանելու համար օգտագործում էին մետաղյա թիթեղներով կարված խիտ կտոր կամ կաշի:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, մարտի հիմնական տեսակներից է: Նպատակ ունի կասեցնել հակառակորդի գերազանցող ուժերի հարծակույնը, առավելագույն կորուստներ պատճառելով նրան, պահել տեղանքի կարևոր շրջաններն ու դրանով իսկ ստեղծել պայմաններ վճռական հարծակման անցնելու համար: Կարող է կազմակերպվել *կանխատառծված* կամ *ստիպողաբար*, հակառակորդի հետ *անմիջական շփման բացակայության* կամ նրա հետ *անմիջական շփման պայմաններում*: Պ. կարող է լինել *դիրքային* և *զորաշարժային*:

ԱԿՏԻՎ Պ., պատերազմող կողմերից մեկի կողմից պաշտպանական գործողությունների վարում, ոչ միայն տարածքը պահելու, այլև հիմնականում հակառակորդի խոշոր ուժերը հյուժելու և արյունաքամ անելու նպատակով:

ՀԻՐՔԱՅԻՆ Պ., հիմնական տեսակն է: Հիմնվում է զբաղեցրած շրջանների սահմաններում ստորաբաժանումների ստեղծած մի շարք պաշտպանական դիրքերը պահելու, ստորաբաժանումների խոցող հնարավորություններն առավելագույնս օգտագործելու և տեղանքի ավելի ամբողջական ինժեներական սարքավորման վրա:

Հորսնորժախն Պ., վարվում է հակառակորդին կորուստներ հասցնելու, ժամանակ չափելու և սեփական ուժերը պահպանելու նպատակներով, նախօրոք նշված ու դեպի խորքը էշելոնացված բնագծերում հետևողական պաշտպանական մարտերի միջոցով զուգակցած կարճատև հակահարձակումների հետ:

ՊԱՏԱՆԴ, հակառակորդի կողմից բռնությամբ կալանված և պահվող քաղաքացի, որի ազատագրումը ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կապված է պատերազմող կողմին պարտադրվող պայմանների ընդունից:

ՊԱՏԵՐԱԶՄ, գինված ընդհարում երկու կամ ավելի պետությունների միջև:

ՊԱՏԵՐԱԶՄ, գինված ընդհարում երկու կամ ավելի պետությունների միջև:
ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՇԵՐՋԱՆ, ընդհանուր մտահղացմամբ միավորված և պատերազմի կարևոր քաղաքական ու ռազմավարական նպատակներին նպատակաուղղված ռազմական գործողությունների թատերաբեմում տարակազմ գորախմբերի օպերացիաների, մարտերի, հարվածների և մարտական գործողությունների ամբողջություն: Որպես կանոն ընդգրկում էր համեմատաբար ակտիվ մարտական գործողությունների (վաղ գարունից մինչև ուշ աշուն) մեկ կամ մի քանի շրջափուլ:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄ, որևէ կողմի հայտարարությունը պետության կամ պետու-
թյունների դաշինքի հետ խաղաղ հարաբերությունները դադարեցնելու և պատերազմա-
կան վիճակի անցնելու մասին:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՕՐԵՆՔՆԵՐ ԵՎ ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, պատերազմող կողմերի և չեզոք պետությունների իրավունքները և պարտականությունները կանոնակարգող միջազգային իրավական նորմերի և բարոյական սկզբունքների ամբողջություն:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, գիտություն, որն ուսումնասիրում է անցյալի պատերազմները, ընդհանրացնում է անցած պատերազմների նախապատրաստման, կազմակերպման և վարման փորձը: Որպես հասարակության հատուկ երևույթ ուսումնասիրում է պատերազմի սոցիալական էությունը, բացահայտում է նրա ծագման պատճառները և սոցիալ-տնտեսական պայմանները, կոնկրետ պատերազմների քաղաքական և ռազմավարական նպատակները, բնույթը և առանձնահատկությունները, զնահատում է կողմերի ուժերը և պլանները, դիտարկում է պատերազմաշրջանների, օպերացիաների և մարտերի ընթացքը, վերլուծում է դրանց արդյունքները, որոշում է հասարակության զարգացման վրա տվյալ պատերազմի թողած ազդեցությունը: Պ.Պ. բացահայտում է պատերազմների օրենքները, օրինաչափությունը և հարուստ նյութ տալիս ռազմական տեսության ժամանակակից խնդիրները հիմնավորված լուծելու, եզրահանգումներ անելու և դասեր քաղելու համար:

ՊԱՏԵՐԱԶՍՈՐ ԿՈՐՄ, միջազգային իրավունքում՝ պատերազմի կամ զինված ընդհարման մասնակից, որը հետևում է պատերազմի սահմանված օրենքներին և ավանդույթներին:

ՊԱՏՄՈՒՃԱՆ, տղամարդու երկար ու լայն թիկնոցաման վերնագգեստ:

ՊԱՏՄՈՒՆԱՆ, տղամարդու երկար ու լայն բիլլոնցանման գլխավազան։

ՊԱՐՄԱՏԻԿ, հակառակորդի վրա քար նետելու ձեռքի զենք։ Պատրաստվել է կաշվե փոկից (նաև բրոյա կամ բուսական թելերից), որի լայնացող միջնամասում դրել են քար կամ կապարագունդ։ Պ. թափով պտտեցնելով գլխավերևում, ապա մի ծայրը բաց թողնելով, պարունակությունը նետել են դեպի նշանակետ։ Պ. գործածել են որսորդության մեջ, ինչպես նաև մի շարք երկրների բանակներում։ Պ-ով շուրջ 200 մ տարածությունից կարելի էր լքջորեն վնասել անգամ զրահավոր հակառակորդին։

ՊԱՐՄՊԱՄԱՐՏ, պարսպի համար մղվող մարտ, պարիսպներից ներս թափանցելու՝ պարիսպները գրավելու համար մղվող մարտ:

2

ՋԱՐԴ, հակամարտող կողմերի մեծաքանակ *գորքերի* ճակատամարտ, որն աչքի է ընկնում զանգվածային կորուստներով և ավարտվում է կողմերից մեկի լիակատար հաղթանակով:

ԶՈՎԱՏ, գորքերից առանձնացված հատուկ զինված խումբ, զորախումբ, ինքնուրույն զինված խումբ:

ԱՌԱՋԱՊԱՅ Զ., մարտի ժամանակ ինքնուրույն առաջադրանքներ կատարող ուժեղացված ստորաբաժանում: Մարտակարգի տարր է: Հարծակման ժամանակ ապահովում է գլխավոր ուժերի կազմակերպված մարտի մեջ մտնելը (մարտակարգի ծավալվելը): *Պաշտ-խավոր ուժերի կազմակերպված մարտի մեջ մտնելը (մարտակարգի ծավալվելը): Պաշտ-խավոր ուժերի կազմակերպված մարտի մեջ մտնելը:* Առաջապահ ջոկատ կարող է առանձնացվել նաև ռազմերթի ժամանակ մարտի մեջ մտնելու մտադրության դեպքում: (բնականա-

վել նաև հազվեթիվ ժամանակ մարդկանց համար, որոնք համապատասխանում են **ԳՐՈՂԱՅԻՆ 2.**, *ամրոցաված շրջանների վրա հարձակվելիս, քաղաքում (բնակավայրում), լեռներում և այլ պայմաններում մարտ վարելիս լավ ամրացված առանձին հենակետերի և կարևոր օբյեկտների բռնագրավման և ոչնչացման համար կազմավորված ժամանակավոր խմբավորում:*

ԹԵՎԱՆՑՈՂ (ՇՐՋԱՆՑՈՂ) Զ., հակառակորդին թիկց (թիկունքից) *հարվածում* / *հասցնելու*, նրա տեղաբաշխման խորքում կարևոր օբյեկտներ զավթելու և պահելու նպատակով ստեղծված հատուկ կազմավորում:

۸

ՈԱԶՄԱԳԵՐԻ (ԳԵՐԻ), պատերազմի ժամանակ թշնամու ձեռքն ընկած զինված ուժերի մեջ մտնող անձինք (այդ թվում պարտիզաններ, դիմադրության շարժման մասնակիցներ և այլ մարտիկներ): Ռ-ի շարքին են դասվում նաև որոշ ոչ մարտիկներ՝ զինվորական թղթակիցներ, առևտրական նավատորմի և քաղաքացիական ավիացիայի անձնակազմի անդամներ ևն:

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ, կյանքի ներքին և արտաքին հարաբերություններում, հասարակությանը, պետությանը ճակ, որոնք չեզոքացնում կամ բացառում են անհատին, հասարակությանը, պետությանը, ռազմական բռնության միջոցներով վնասումը:

[illegible]

Քյան զարգացման մակարդակով, ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱԶԱ (ՀԵՆԱԿԵՏ), զինված ուժերի միավորումնային և զինված ուժերի (ՀԵՆԱԿԵՏ) և միջոցների), տեղաբաշխումը, մարտական և ամենօրյա գործունեությունը ապահովող,

4

ԿԵՐՋԱՊԱՅ, երթային պահպանության օրգան: Գլխավոր ուժերի հետքաշումը ապահովելու նպատակով հիմնական ուժերից առանձնացվող ստորաբաժանում: Վ. կազմը և գլխավոր ուժերից նրա հեռավորությունը որոշում է գլխավոր հրամանատարը՝ ելնելով պահպանվող զորքերի կազմից, տեղանքի պայմաններից, հակառակորդի դիրքից և գործողությունների բնույթից: Վ-ի խնդիրն է դիմակայել հարձակվող հակառակորդին՝ ապահովելով նրանից գլխավոր ուժերի պոկվելը և նրանց կազմակերպված հետքաշումը:

S

3

 $\cap_L$

Ուժերի եւ Միջոցների ԲԱՇԽՈՒՄ, իրականացվում է հրամանատարի գլխավորությամբ՝ որոշման ժամանակ: Ընդ որում, որոշվում են գլխավոր և այլ ուղղություններում գործող զորախմբերը (ուժերի խմբավորումները), առաջին և երկրորդ էշելոնների, ռեզերվի կազմը և մարտակարգի այլ տարրեր:

Փ

ՓԱՂԱՆԳ, Հին Հունաստանի, Հին Մակեդոնիայի, ինչպես նաև Հին Հռոմի բանակների մարտակարգ (Ք.ա. VI-Ք.հ. IV դդ.): Իրենից ներկայացնում էր ծանր սպառազինված հետևակի խիտ դասավորված տողան: Ուներ 8-16 տողան (որոշ դեպքերում մինչև 25), յուրաքանչյուրում 800-1000 ծանրազեն զինվոր: Օժտված էր մեծ հարվածային ուժով, բայց դանդաղաշարժ էր և կարող էր գործել միայն հարթ տեղանքում: Փ-ի խոցելի տեղերը եղել են թևերը և թիկունքը: Դրանց ապահովումը դրվում էր հեծելազորի և թեթևազեն հետևակի վրա:

ՓՈԽԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ (ներ), մարտի նպատակներին հասնելու համար ստորաբաժանումների, զորամասերի, միավորումների և զորատեսակների, մարտակարգի տարրերի և տարբեր զինատեսակների համաձայնեցված համատեղ գործողություններն են ըստ խնդիրների (օբյեկտների), ուղղությունների, բնագծերի (շրջանների), տեղի և տրված առաջադրանքները կատարելու ձևերի: Կախված մարտական գործողությունների մասշտաբից՝ տարբերում են ռազմավարական Փ., օպերատիվ Փ. և մարտավարական Փ.:

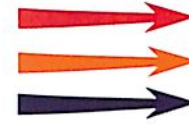
Ք

ՔՈՂԱՐԿՈՒՄ, մարտական ապահովման տեսակ: Միջոցառումների համալիր՝ ուղղված *գորքերը* և օբյեկտները հակառակորդից թաքցնելու և նրան *գորքերի* (ուժերի) առկայության, տեղաբաշխման, կազմի, վիճակի, գործողությունների և մտադրությունների, ինչպես նաև հրամանատարության պլանների մեջ մոլորեցնելու համար:

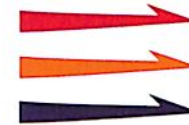
Օ

ՕՂԱԶՐԱՅ, տարբեր երկարությամբ թևերով կամ էլ առանց թևերի շապիկի տեսքով օղակներից հյուսված *պաշտպանական սպառազինություն*: Հայտնվել է Հին Արևելքի երկրներում Ք.ա. I հազարամյակում:

Պայմանական նշաններ

Հետևակի (մի քանի զորատեսակներից բաղկացած բանակների) հարձակում (գրոհ)¹

Հեծելազորի հարձակում (գրոհ)

Մարտական գործողությունները երկրորդ փուլում (հեծելազորի գրոհը՝ միաթև սլաքով)

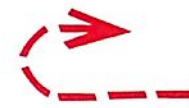
Մարտական գործողությունները երրորդ փուլում (հեծելազորի գրոհը՝ միաթև սլաքով)

Հետևակի գրոհի կամ զորաշարժի շարունակման ուղղություն (հեծելազորը՝ միաթև սլաքով)

Հետևակային ուժերի նահանջ (հայոց բանակի դաշնակից ուժերի և հակառակորդի նահանջի նշանը համապատասխան գույնով, հեծելազորը՝ միաթև սլաքով)

Հարձակումը կասեցվել է (հայոց բանակի դաշնակից ուժեր և հակառակորդի նշանը համապատասխան գույնով, հեծելազորը՝ միաթև սլաքով)

Հետևակի մարտակարգը մարտադաշտում (հայոց բանակի դաշնակից ուժերի և հակառակորդի մարտակարգի նշանը համապատասխան գույնով)

Հեծելազորի մարտակարգը մարտադաշտում (հայոց բանակի դաշնակից ուժերի և հակառակորդի մարտակարգի նշանը համապատասխան գույնով)

¹ Մարտավարական բոլոր նշանները գունավորված են հետևյալ սկզբունքով՝ հայոց բանակ և համատեղ ուժեր՝ կարմիր, հայոց բանակի դաշնակիցներ՝ մարմազույն, հակառակորդ՝ կապույտ:

Հետևակի գրոհի անցման բնագիծն ու գրոհի ուղղությունը (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

Թեթևագեն հետևակի կամ ծանրագեն հետևակի երկրորդական նշանակություն ունեցող զորամասերի ուժերով հասցվող ոչ մեծ հարվածների ուղղությունը

Հեծելազորի կենտրոնացման տեղամաս

Հարձակում իրականացնող հետևակային զորամասի ջախջախում (հեծելազորը միաթև սլաքով)

Հռանդեայի ճակատամարտում հռոմեական բանակի անցկացումը նիզակների լծի տակով

Պայմանագրի կնքման վայր

Մարտակառք (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

Մարտական փիղ (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

Ամրոցի կամ այլ տեսակի ամրության պաշարում

Լեռներ (միայն ճակատամարտերի սխեմաներում և սխեմատիկ պատկերներում)

Արտավան Ե-ի որդի Արտավազդ Արշակունու մահապատիժը Տիգրանում

Հրամանատարական դիտակետ (զորավարի վրան)

Ամրոցներ կամ ամրացված բնակավայրեր (միայն սխեմաների վրա)

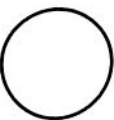
Ճակատամարտի վայր (միայն քարտեզների վրա)

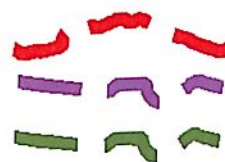
Կամուրջ (միայն սխեմաների վրա)

Մայրաքաղաքներ (ներառյալ այդ պատմական ժամանակաշրջանում մայրաքաղաք չհանդիսացող քաղաքներ)

Այլ բնակավայրեր

Ռազմական գործողությունների ընթացքում (կամ նկարագրվող իրադարձություններին նախորդած փուլում) փոփոխված պետական սահմաններ: Միասնական գծով ցուցված են այն պետական սահմանները, որոնք մնացել են անխախտ կամ ձևավորվել են նկարագրվող ռազմական գործողությունների արդյունքում:

Բովանդակություն

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	3
ՀԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (Ք.Ա. 2492թ.).....	4
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք.Ա. III ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ.....	12
ԱՔԱԴԱ-ԱՐՄԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ Ք.Ա. XXIV ՂԱՐՈՒՄ.....	21
ԱՐՄԱՆ ԵՎ ԱՔԱԴ.....	26
ԿՈՒՏԻԱԿԱՆ ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐՆ ԱՔԱԴԻ ԴԵՄ Ք.Ա. XXIII-XXII ՂԱՐԵՐ.....	32
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՏԱԽՈՒԶԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ.....	39
ՄԵՏԱԴԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՄԱՐՏԱԿԱՌՔԵՐՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ	
ԳՈՐԾԸ ՀԱՅԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ Ք.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ.....	43
ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՀԱԿԱՔԱՔԵԼՈՆՅԱՆ ԴԱՇԻՆՔԻ ԱՌԱՋԱՄԱՐՏԻԿ.....	47
ՔԱՍԵՑԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՔԵԼՈՆՈՒՄ.....	52
ՀԻՔՍՈՍՆԵՐԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԸ (Ք.Ա. ՄՈՏ 1710թ.).....	58
ՄԻՏԱՆՆԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍ.....	63
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ	
(Ք.Ա. 1340-1310-ԱԿԱՆ ԹԹ.).....	68
ԱՐԱՄԵ. ՊԱՅՔԱՐ ԱՍՈՐԵՍԱՆԻ ԴԵՄ Ք.Ա. 850-840-ԱԿԱՆ ԹԹ.....	80
ՎԱՆԻ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԸ ԻՇՊՈՒՆԻԻ ԵՎ ՄԵՆՈՒԱՅԻ ՕՐՈՔ.....	91
ՄԵՆՈՒԱՅԻ ՀԱՂԹԱՐՇԱՎՆԵՐԸ (Ք.Ա. 810-786թթ.).....	100
ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԻ ԽՈՐԽՈՌՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	108
ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ	
ԱՐԳԻՇՏԻ Ա-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋՈՒՄ.....	116

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՁՈՐԱ ԾՈՎԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ.....	121
ԴԻՎԱՆԱԳԵՏ ԱՐՔԱՅԻ ՄԵԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿԸ.....	127
ԱՍՈՐԵՍԱՆԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐԸ ԲԱՔԵԼՈՆԻՆ.....	133
ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆԴՅԱՆ.....	136
ՊԱՅՔԱՐ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ Ք.Ա. 522-521 ԹԹ.....	142
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ.....	148
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՁՈՐԱՑՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ՕՐՈՔ.....	161
ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՀՁՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱԳԱԹՆԱԿԵՏԸ	168
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՐԵԹՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ	
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (Ք.Ա. 87-86թթ.).....	169
ԱՍՈՐԻՔԻ, ՓՅՈՒՆԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ՀՐԵԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆԸ (Ք.Ա. 83-70թթ.).....	177
ՀԱՅ-ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (Ք.Ա. 70-68թթ.).....	184
ՊԱՅՔԱՐ ՀՈՈՄԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ 50-60-ԱԿԱՆ ԹԹ.....	194
ՀՈԱՆԴԵԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (62թ.).....	203
ՎԱՂԱՐՇ Բ. ԴԻՎԱՆԱԳԵՏ ԵՎ ԶՈՐԱՎԱՐ.....	212
ՏՐԴԱՏ Բ-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ (228-232թթ.).....	218
ՏՐԴԱՏ Բ-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ (228-232թթ.).....	224
ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....	225
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ.....	226
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	230
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ.....	230
ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ.....	255

ՄԵՐ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ ՀԱՏՈՐ Ա

ԵՐԵՎԱՆ-2008

«Մեր հաղթանակները» նախագծի հեղինակ
Գագիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հեղինակային խմբի ղեկավար
Սուրեն ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ

Հատորի հեղինակային խումբ
Սուրեն ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ
Արտակ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ (պ.գ.թ.)

Գիտական խմբագիր
Էդուարդ Լ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
պատմ. գիտ. դոկտոր.

Ռազմական խմբագիր
Վահան ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Բառարանի հեղինակային խումբ
Սամվել ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Հրաչյա ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ
Գագիկ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
Արեգ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Արել ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Հատորի ռազմական քարտեզների, սխեմաների
և սխեմատիկ պատկերների հեղինակներ
Սուրեն ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ
Արտակ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Քարտեզագիր
Տիգրան ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Քարտեզագրական հիմք
Վազգեն ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Ձեռքերի գծանկարիչ
Թագուհի ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիրներ
Խոնարհիկ ՔԱՐԱՌԻՂՆԱՆՅԱՆ
Լուսինե ԲԱՂՎԱՍՅԱՆ

Ձևավորում և էջադրում
Արմեն ԲԱՐԻՇՅԱՆ